
ФОНДАЦИЈА „ЗА СРПСКИ НАРОД И ДРЖАВУ“

Библиотека

Посебна издања

Рецензенти

Академик Љубодраг Димић

Академик Драган Симеуновић

Проф. др Жика Бујуклић

Уредник

Весна Башић

Графичко и ликовно обликовање

Борко Петровић

Пошкорица

Изглед здања Дома Народне скупштине, разгледница у издању Картела, 1910;

изглед здања Дома Народне скупштине, разгледница у издању Београда,

1907–1910.

Александар Раствоић

**СРПСКА НАПРЕДНА СТРАНКА (1881–1919)
ИДЕЈНИ КОРЕНИ – РАЗВОЈ – ДЕЛОВАЊЕ**

Београд, 2024.

САДРЖАЈ

Предговор.....	7
Увод.....	11
Србија у 19. веку и на почетку 20. века	
– политички и друштвени контекст.....	15
Програм и статут.....	39
Страначко вођство и социјална структура.....	55
Страначки рад.....	73
У Скупштини и у Влади.....	81
Одabrана документа.....	97

БИОГРАФИЈЕ ВОЂА И УГЛЕДНИХ ЧЛАНОВА НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ

Милан Пироћанац.....	111
Милутин Гарашанин.....	115
Стојан Новаковић.....	121
Чедомиљ Мијатовић.....	129
Милан Кујунџић Абердар.....	135
Милан Ђ. Милићевић.....	139
Љубомир Каљевић.....	143
Владан Ђорђевић.....	147
Војислав Д. Маринковић.....	153
Павле Д. Маринковић.....	159

ПРИЛОЗИ

Српска напредна странка – Програм (1881).....	165
Правила Српске напредне странке (1881).....	167
Програм Напредне странке (1889).....	171
Статут Српске напредне странке (1893).....	174
Начела Српске напредне странке (1906).....	183
Статут Српске напредне странке (1906).....	184
Статути Српске напредне странке (1912).....	191
Именски регистар.....	203
Извори и литература.....	207
О аутору.....	213

Предговор

Борба за обнову српске државе – „васкрс државе српске”, како је националноослободилачку борбу српског народа, започету Српском револуцијом 1804. године, назвао знаменити Стојан Новаковић у истоименој студији објављеној 1904. године на стогодишњицу почетка Првог српског устанка, окончана је 1878. године на Берлинском конгресу. Србија је тада не само обновила давно изгубљену државност него је и међународно призната и територијално увећана. Та вишедеценијска борба српског народа и његових вођа није означила само повратак државотворности већ истовремено и изградњу државних институција, свеобухватни преображај и модернизацију српског друштва.

Након завршетка Берлинског конгреса процес изградње и модернизације српске државе и друштва постао је још интензивнији. Истовремено са овим појавама долази до развоја парламентаризма и настанка првих политичких странака. Само неколико месеци после стицања независности у Кнежевини Србији су одржани први скупштински избори на којима су изабрана 172 народна посланика. Од прве, Орашачке скупштине 1804. године све до 1869, односно до доношења Намесничког устава Скупштина је била саветодавни орган власти, а тек од тада она добија законодавна овлашћења, али ограниченог карактера. Пуна законодавна овлашћења Скупштина је добила Радикалским уставом 1888. године. Занимљиво је да се прве политичке групе у српској Скупштини јављају од 1874. године. Међутим, прве модерно уређене политичке странке, Либерална, Радикална и Напредна, формиране су 1881. године и оне су почеле да делују преко својих посланика у Народној скупштини. Иначе, политичке странке су имале важну улогу како у развоју српске државе и друштва, тако и у подршци националноослободилачкој борби

српског народа који је и након 1878. године, остао изван састава Кнежевине односно Краљевине Србије.

Настанак Напредне странке везује се за политичко деловање групе младоконзервативних посланика окупљених око листа *Видело*. Чланови ове политичке групације, популарно названи виделовци, на скупштинским изборима одржаним крајем новембра 1880. године освојили су чак 127 посланичких мандата, док су, на пример, владајући либерали добили тек седам посланичких места. Оваква убедљива победа на изборима омогућила им је да њихов представник и један од оснивача Напредне странке Милан Пироћанац тада формира владу. Од тренутка формирања, Напредна странка је као владајућа политичка партија у Србији постала предводник важних модернизацијских процеса. Управо је Пироћанчева влада донела неколико најслободоумнијих закона као што су закони о слободи штампе, судовима, политичком удруживању.

У српској историографији доста је писано о политичком животу и деловању политичких странака у 19. и на почетку 20. века. Издвојићемо монографске публикације Алексе Драгнића, *Развој парламентаризма у Србији у XIX веку*; Живана Живановића, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*. Књ. 4, *Друга половина владавине Краља Александра I до упушења династије Обреновић: 1897–1903*; Драгослава Јанковића, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*; Василија Крестића и Радоша Љушића, *Програми и ставови српских политичких странака до 1918. године*; Олге Обрадовић Поповић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*; Јаше Продановића, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Васе Чубриловића, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*.

Циљ ове монографије јесте да представи настанак, развој и деловање Напредне странке од њеног формирања до распуштања 1919. године, односно њеног краткотрајног трајања као обновљене странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 1919. до коначног распуштања 1925. године, као и најзначајнија програмска опредељења и одредбе Статута странке који је међан неколико пута. Такође, представљено је политичко деловање угледних представника Напредне странке у скупштинским заседањима до Првог светског рата, као и основни биографски подаци о страначким вођама и знаменитим члановима који су оставили важан траг у раду Напредне странке. Књига је написана на

основу истраживања архивске грађе и проучавања литературе. Осим наведених монографских публикација, користили смо и историографске радове у којима су домаћи и страни аутори писали о историји Србије и српског народа крајем 19. и на почетку 20. века. Навешћемо само неке од консултованих монографија и радова – Михаило Војводић, *Пушеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку; Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, „Стојан Новаковић и обновљена Српска напредна странка” (у: Зборник Филозофског факултета), *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*; Чедомир Попов и Димитрије Ђорђевић, *Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, VI/1; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*; Рајини циљеви Србије 1914; *Стварање Југославије 1790–1918*, I; Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Уочицибини 1903–1914. године*; Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, II; *Влада Милана Обреновића*, II/2; Чедомир Попов, *Велика Србија. Стварности и мити; Источно питање и српска револуција 1804–1918*; Васиљ Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918*; *Источно питање. Историјски преглед борбе око оцшанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*; Александар Растовић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*; Ален Тејлор, *Борба за превласи у Европи*; Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације*, Нови Сад – Београд 2012; Владимир Ђоровић, *Историја Срба; Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*; Фриц Фишер, *Савез елића. О континуитету структуре моћи у Немачкој 1871–1945. године*.

Александар Растовић

Увод

Српска напредна странка (Напредна, Напредњачка странка) основана је 22. јануара 1881. године и поред Радикалне и Либералне странке представљала је једну од три најстарије формиране политичке странке у Кнежевини Србији. Према тврдњи Милана Ђ. Милићевића, име странке је осмислио Милан Кујунџић Абердар.¹ У политичком смислу странка је била настављач уставобранитељских конзервативних политичара. Њену окосницу чинила је група (коло) истакнутих српских интелектуалаца, младоконзервативаца (Моја Гавриловић, Љубомир Каљевић, Милан Пироћанац, Милутин Гарашанин, Стојан Новаковић, Чедомиљ Мијатовић, Милан Ђ. Милићевић, Милан Кујунџић, Мита Ракић), окупљених око политичког, привредног, културног листа *Видело*, чији је први број изашао 2. јануара 1880. године. Међутим, поред младоконзервативаца будућој Напредној странци придружили су се како део бивших либерала, тако и они који су били незадовољни политиком коју је водио Јован Ристић. Углавном су имали између тридесет и четрдесет година изузев Гарашанина и Милићевића који су имали преко четрдесет година.²

Идеја о покретању листа донета је 2. децембра 1879. године у кући Стојана Новаковића на састанку коме су присуствовали и Милан Пироћанац, Милан Кујунџић Абердар и Милан Ђ. Милићевић. Том приликом закључено је да Пироћанац припреми основе програма, а да сви присутни размисле о наслову листа и будућим сарадницима.³ Одлука о издавању листа *Видело*

---

¹М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српској народа новијег доба*, I, Београд 1888, 128.

²Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд 1997, 258.

³М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, III (7. април 1877 – 31. март 1882), приредио П. В. Крстић, Београд 2022, 299.

усвојена је 16. децембра 1879. године у дому Милана Кујунџића на састанку коме су поред Кујунџића били присутни и Новаковић, Пироћанац, Милићевић, Димитрије Радовић, Алекса Новаковић, Ђорђе Павловић, Мита Ракић, Мршић, Глигорије Гига Гершић, Тихомиљ Ј. Шапчанин, Стева Д. Поповић, Светислав Вуловић. Листу позваних саставио је лично Пироћанац. Тада је прихваћен нацрт политичког програма новог листа који су претходно саставили Пироћанац и Кујунџић. Основни циљеви листа били су залагање за „истинску уставност, слободну штампу, и све што права напредна уставност пред собом доноси”.⁴

Овој групи касније су се придружили и Гарашанин и Мијатовић, који нису били присутни на састанку када је донета одлука да се покрене лист *Видело*. На учешћу Гарашанина у деловању листа инсистирали су Милићевић и Пироћанац. На састанцима који су одржани током децембра 1879. године оснивачи листа су приредили позив за будуће претплатнике часописа који је требало да буде објављен у *Српским новинама*. За први број листа који је одштампан 14. јануара 1880. године приређен је уводни програмски део, Кујунџић је написао текст о раду либералске скупштине у Нишу, док су Милићевић и Новаковић приредили своје путничке белешке.⁵

Лист је од првог тренутка излажења заузео оштар опозициони став према политици Јован Ристића, тадашњег председника српске владе који је оптуживан да намеће самовољу и да је конзервативац. На страницама *Видела* антиристићевске текстове објављивао је и Стевча Михаиловић, светоандрејски либерал и бивши председник српске владе. Међу виделовцима постојала је подела на умеренију, либералнију струју којој су припадали Пироћанац и Кујунџић, док је конзервативније крило било окупљено око Гарашанина и Милићевића. Своје прилоге у листу повремено су објављивали и радикали Никола Пашић и Глигорије Глига Гершић.⁶

Лист је настао са намером да Србија добије независан политички лист који до тада није постојао. Први власник, издавач и уредник био је Алекса

---

⁴*Исто*, 303.

⁵С. Рајић, „У сенци великог оца – Милутин Гарашанин и породично наслеђе”, у: група аутора, *Илија Гарашанин (1812–1874) великан српске земље*, Аранђеловац 2024, 520.

⁶Д. Радовић, *Јован Ристић (1829–1899). Биографија српског државника*, Нови Сад 2023, 460–463.

Новаковић, до краја 1882. године. *Vigelo* је излазило од 1880. до 1908, с прекидима 1889. и 1897–1901; лист је још једном обновљен после Првог светског рата. У власништву друштва *Vigelo*, уредници часописа били су Дан. А. Живаљевић и Јован Б. Јовановић, али се лист није дуго одржао (1920–1922). Што се тиче учесталости, углавном је штампан три пута недељно, повремено (1882–1886) и чешће, 1906. свакодневно, а 1906. и 1907. два пута недељно. Од краја 1882. издавач листа постаје Српска напредна странка. Уредници су били Лазар Комарчић, а затим Чедомир Ђорђевић, Миљан Биљчевић, Душан Ј. Трбојевић, Војислав Маринковић, Димитрије Игњатовић (два пута), Миленко Поповић и Мих. Вишековић. Управо је *Vigelo* представљало својеврсно језгро из кога ће настати Напредњачка странка.⁷

На страницама *Vigela* изношене су оштре критике на постојеће стање у земљи и указивало се на нужност искорењивања заосталости и потребу модернизације по угледу на развијене европске земље. Током прве године излажења лист је практично постао гласило целе опозиције. Због свог анти-владиног става који је заузимао власти су га често забрањивале, а његове сараднике прогониле. Временом, лист је све више постајао страначко гласило Напредне странке, што је јасно наглашено у импресуму, где је од краја маја 1882. писало да је „орган Српске напредне странке”.⁸ За свој први страначки програм чланови Напредне странке су узели програм листа који је објављен на страницама првог броја овог листа 13. јануара 1880. године. Лист, је иначе делио судбину странке и пролазио кроз исте фазе. Његов тираж се мењао током времена. Према самом сведочењу „виделоваца” у 25. броју достигао је тираж од 1.700 примерака, што је за осму деценију 19. века била велика бројка. Почетком априла 1888. Милан Кујунџић је писао Стојану Новаковићу да „*Vigelo* има плаћених уписника више но што је икада имао”. Осим промовисања Напредњачке странке *Vigelo* је имао редовни књижевни подлистак и рубрике за књижевну и позоришну критику. Његови сарадници су била нека од најугледнијих пера српске књижевности и књижевне критике друге половине 19. века попут Стојана Новаковића, Љубомира Недића, Милана

⁷М. Војводић, „Стојан Новаковић”, у: *Стојан Новаковић, животи, дело, време. Поводом сто седамдесет пети година од рођења*, САНУ, Београд 2017, 42.

⁸С. Мереник, „Видело”, у: *Српска енциклопедија*, том II, В–Вшетечка, Нови Сад – Београд 2013, 339.

Ђ. Милићевића, Милована Глишића, Лазара Комарчића, Павла Поповића, Чедомиља Мијатовића, Владана Ђорђевића, Милана Кујунџића, Светислава Јакшића, Димитрија Ценића, Павла Маринковића, Момчила Иванића. Поред *Видела*, страначко руководство Напредне странке планирало је да у априлу 1882. године покрене и лист Садашњост који је требало да излази три пута недељно у мањем формату. Милан Ђ. Милићевић је требало да напише први чланак.⁹ Међутим, лист никада није заживео.

---

⁹М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, III, 460.

Србија у 19. веку и на почетку 20. века – политички и друштвени контекст

Време и амбијент који су претходили оснивању Српске напредне странке део су једног од најдинамичнијих и најважнијих периода у историји српског народа и његове нововековне државе. Националноослободилачка борба српског народа, започета избијањем Српске револуције 1804, крунисана је 1878. године на Берлинском конгресу, када је Србија добила међународно признање, потврђена јој је независност, и остварила је одређена територијална проширења (Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички округ). Осим тога, преузела је и одређене међународне обавезе. Морала је да поштује права националних мањина, а пре свега Јевреја и изгради железничке пруге Ниш – Пирот – бугарска граница – Софија и Ниш – Врање – турска граница – Солун.

Српска револуција, која је прошла кроз своју војну и војно-дипломатску фазу, била је прва у низу националноослободилачких покрета и револуција које су захватиле Балканско полуострво почетком 19. века, а наставиле су се Грчком револуцијом и устанцима у Влашкој и Молдавији. Српском револуцијом започела је, како примећује Васиљ Поповић, балканска револуција, односно револуционарно решавање Источног питања на националном и демократском принципу.¹⁰ Према томе, и Српска и балканска револуција биле су само природни наставак грађанских револуција започетих 1789. године у Француској.¹¹

У првој етапи Српске револуције која је трајала од 1804. до 1813. године (Први српски устанак који је предводио вожд Карађорђе), устаници су, с једне стране, остварили велике војне победе (Иванковац, Мишар, Делиград, ослобођење Београда, Штубик, Малајница, Лозница, Варварин), али су, с друге стране, започели и изградњу првих државних институција и органа

¹⁰В. Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918*, Београд [б. г.], 13.

¹¹Ч. Попов, *Велика Србија. Стварност и мит*, Нови Сад 2007, 36.

власти (Народна скупштина, Правитељствујушчи совјет, попечитељства односно министарства), као и доношење првих законика и организовања судске власти на територији устаничке Србије. Овим активностима ударени су темељи модерне српске државе и њених државних органа и институција.

Коначни циљ српских устаника и Револуције у целини, били су национално и социјално ослобођење српског народа од турске власти и стварање независне српске државе.¹² Први корак у остваривању тог циља било је добијање хатишерифа од турских власти 1829/1830. и 1833. године. Овим указима Србима је призната аутономија, независна државна управа, право вероисповести. Кнезу Милошу је признато звање српског кнеза са наследним правом и право законодавне власти, а Србији је враћено шест отргнутих нахија. Тиме је заокружена прва фаза српске националоослободилачке борбе и Србија је стекла статус вазалне турске кнежевине. Следила је друга, много тежа и компликованија фаза стицање независности односно међународно признање.

Након добијања унутрашње аутономије кнез Милош Обреновић се посветио унутрашњем устројству и напретку Србије. Доносе се уставу, прво је 1835. усвојен Сретењски устав као један од најслободоумнијих устава у Европи, а три године касније и Турски устав. У време владавине кнеза Милоша доста је урађено на модернизацији земље. Почине да ради штампарија, отвара се Лицеј, као и прво позориште.¹³ Ипак, упркос угледу који је имао у народу и великим дипломатским способностима, које је показивао пре свега у преговорима с Турцима о стицању српске аутономије, због изражене личне владавине кнез Милош је 1839. године морао да се повуче с власти. После краткотрајне владавине његових синова Милана и Михаила Обреновића, 1842. године долази до смене династија и нови српски кнез постаје Александар Карађорђевић, који је на власти остао до 1858. године. Фактички, у том периоду Србијом су владали уставобранитељи које су предводили Тома Вучић Перишић и Аврам Петронијевић. Уставобранитељи су у овом раздобљу велику пажњу посветили обнови и изградњи српског друштва, јачању привреде и конституисању правних органа односно народних државних

---

¹²В. Поповић, *Европа и српско питање*, 13.

¹³Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918*, Београд 2017, 103–104.

установа, стварању чиновничког апарата, као и културном развоју земље. Између осталог донети су Грађански и Кривични законик, а формиран је и Врховни суд.

У овом периоду, на основу савета енглеског дипломате Дејвида Уркварта, а према упутствима Чеха Франтишека Заха, Илија Гарашанин, српски министар унутрашњих дела, израдио је 1844. године *Начертаније*, први национални и државни програм Србије, који је садржао основе државне и националне политике.¹⁴ Први обриси *Начертанија* настали су у разговорима које је Уркварт неколицину пута водио с кнезом Милошем приликом својих посета Србији 1832. и 1833. године. Према мишљењу професора Милорада Екмечића, Уркварт је иницирао његов настанак и „у сувислој и систематичној форми први ставио на папир”, односно „открио историјску њиву на којој ће тај цвет после десетак година по објављивању овог његовог дела процветати”.¹⁵

У првој фази планом је предвиђено уједињење свих српских територија, односно земаља на којима живи српски народ (Кнежевина Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина и Стара Србија), а у другој фази стварање једне велике државе Јужних Словена у коју би ушли и Бугарска, Славонија, Хрватска и Далмација, под вођством Кнежевине Србије.¹⁶ Овај план су аустријска државна политика и њен министар спољних послова Карл Шауенштајна у време Кримског рата злонамерно тумачили као претекст великосрпске политике, а током 20. века сматран је најозлоглашенијим документом српске политике и извором великосрпског национализма иако се суштински није разликовао од осталих модерних националних програма балканских и европских народа насталих у 19. веку.

После друге, али кратке владавине кнеза Милоша Обреновића (1858–1860), српски кнез је постао Михаило Обреновић, који је остао упамћен као један од најобразованијих европских владара свога доба. У унутрашњој политици спровео је важне реформе. Укинуо је Турски устав, донео наредбу о уређењу народне војске и Закон о порезима. У спољној политици је оставио снажан печат када је у периоду од 1862. до 1867. године (након инцидента

¹⁴Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, Београд 2008, 89–90.

¹⁵М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, I, Београд 1989, 473.

¹⁶*Исто*, 478–780.

код Чукур чесме и после одржавања Конференције у Канлици) од турских власти успео да издејствује повлачење преосталих турских војника и војних посада из пет српских градова у којима су били стационирани. Као присталица повезивања балканских народа и идеје о формирању федерације балканских држава склопио је уговоре с Грчком, Румунијом и Црном Гором о заједничкој акцији на Балкану након вишегодишњих мукотрпних преговора.¹⁷ Ову племениту идеју каснијих година и деценија заступали су и истакнути интелектуалци и напредњачке вође попут Милана Пироћанца, Милутина Гарашанина и Стојана Новаковића.

Након смрти кнеза Михаила 1868. у Србији је власт припала трочланом Намесништву (Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић, Јован Гавриловић), тзв. Другом намесништву, а 1872. године нови српски кнез постао је Милан Обреновић, који се у унутрашњој политици ослањао на војску, а у спољној политици на подршку Русије, да би од 1878, тј. од завршетка Берлинског конгреса, постепено почео да се везује за Аустроугарску, с којом је 1881. године склопио Тајну конвенцију, која је практично значила стављање Србије под аустријски политички и привредни протекторат. Узроке аустрофилске политике кнеза Милана треба тражити у разочараности због руског попустљивог и фаворизујућег односа према Бугарима, а на штету Србије, залагањима за настанак Санстефанске Бугарске, али и понашања и става Русије према Србији и њеним захтевима на Берлинском конгресу. Српски кнез је непрестано био обузет страхом од завера против себе, у којима су према његовом мишљењу учествовали његови политички противници (радикали, либерали, карађорђевици, Бугарска, Црна Гора) под заштитом Русије. Зато је једини спас за себе и свој опстанак на српском престолу видео у потпуном везивању за Аустрију.

Отварање Источног питања 1875. године значило је да је за Србију настао погодан тренутак да се коначно ослободи турске власти и добије независност. Санстефанским мировним уговором 1878. године Србији је призната независност, а на Берлинском конгресу она је повратила свој државноправни суверенитет, који је изгубила још средином 15. века, тачније падом Српске деспотовине 1459. године под османску власт. Након велике историјске победе

---

¹⁷ Д. Леовац, *Кнез Михаило Обреновић (1823–1868)*, Београд 2023, 394.

и стицања независности на Берлинском конгресу, Србија је започела процес политичке, друштвене, и привредне модернизације који је био пун изазова и потешкоћа. На унутрашњем политичком плану дошло је до развоја парламентаризма и настанка првих политичких странака (Радикална, Либерална и Напредњачка). Српску владу је, након парламентарних избора у септембру 1878, до октобра 1880. године водио Јован Ристић, а после његове смене нови кабинет је саставио Милан Пироћанац.

Свестан да је економско и политичко везивање за моћног суседа на западу изазивало незадовољство у народу и потпиривало нетрпељивост према династији Обреновић, кнез Милан је у фебруару 1882. године донео одлуку да Србију прогласи краљевином, а себе првим српским краљем после неколико векова. Српски суверен је наредних година показивао неповерење према утицајној Радикалној странци и њеном вођи Николи Пашићу. Међусобна нетрпељивост кулминирала је у Тимочкој буни 1883. године. Краљ Милан се жестоко обрачунао са побуњеницима, а многобројни чланови и руководиоци Радикалне странке ухваћени су и осуђени на смртне и дугогодишње казне затвора.

Уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије 1885. године Милан Обреновић је сматрао тешком повредом одлука Берлинског конгреса и опасношћу од бугарских претензија према Македонији, коју су и Срби, као и Бугари и Грци, сматрали у етничком и историјском смислу делом своје територије. У краткотрајном и исхитреном рату с Бугарском Србија је претрпела пораз и захваљујући интервенцији Аустроугарске спречено је да бугарске трупе запоседну знатно већу територију Србије. При крају своје владавине, 1888. године краљ Милан је прогласио Радикалски устав, који је сматран за један од најнапреднијих устава у тадашњој Европи. Устав је прокламовао парламентарни систем, непосредне изборе, тајно гласање, личне слободе и слободу штампе, неприкосновеност својине, независност судства.

Уморан од бројних финансијских афера, непрестаних сукоба са краљицом Наталијом, која је била русофилски расположена, незадовољан понашањем политичких странака, суочен с „националним аспирацијама српског народа” које је подстицала Русија, његова противница, одсуство сваког „државног смисла” код Срба и њихова склоност ка анархији и револуцији, морално

сломљен краљ Милан се у фебруару 1889. године добровољно одрекао престола у корист свог малолетног сина Александра.¹⁸ До његовог пунолетства власт је припала трочланом Намесништву на челу са Јованом Ристићем, у којем су били још и Јован Белимарковић и Коста Протић.

Владавина краља Александра Обреновића, последњег владара из династије Обреновић, који је 1893. године извршио државни удар, сменио треће Намесништво и прогласио се пунолетним, био је један од најнестабилнијих периода у модерној српској политичкој историји. До своје смрти 1903. године променио је чак 14 влада, три устава, извршио пет државних удара. Његова спољна политика била је такође неуравнотежена, јер је непрестано лавирао између подршке Аустроугарске и Русије, што је на крају резултирало тиме да су га обе европске силе одбациле као непоузданог савезника.

Краљ Александар Обреновић је, већ од тренутка када је извршио државни удар, сменио Намесништво и прогласио се пунолетним, почео да изазива пажњу како домаће, тако и стране јавности. Први корак који је изазвао изненађење учинио је у јануару 1894. године, када је одлучио да омогући повратак бившег краља Милана у земљу, и у мају исте године, када је укинуо Устав из 1888. године и вратио на снагу Устав из 1869. године, чиме је извршио други државни удар за 14 месеци своје владавине. Иза овог другог удара стајале су конзервативне политичке снаге у земљи и војска, чиме је тежиште монархистичког централизма прешло с бирократије на војску.¹⁹ Укидање Устава најтеже је погодило Радикалну странку, коју су потресале тешке унутарпартијске борбе. Што се тиче друге две политичке странке, краљ Александар је нагињао напредњацима.

У међувремену је формирано неколико влада са ванстраначким личностима на челу, али оне нису биле дуготрајне, осим владе Стојана Новаковића, потпредседника Главног одбора Напредне странке. Најзначајнија обележја његове владе била су прекид традиционалне аустрофилске државне политике и залагање за успостављање добрих односа са свим европским силама, између осталих, и Русијом. Његов програм спољне политике подразумевао

---

¹⁸*Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, VI/1, Београд 1983, 93.

¹⁹*Исто*, 110.

је и вођење активне политике према Балкану и успостављање политичког и економског споразумевања с балканским државама, пре свега с Бугарском, при чему је предлагао чак и стварање персоналне уније између две земље.²⁰

У унутрашњој политици Новаковић се суочио са тешким стањем у финансијама и зато је један од најважнијих задатака био да се стабилизује буџет, али је важно било и питање наоружавања српске војске због интензивнијег националног рада међу Србима у Османском царству.²¹ Новаковић је покушао и да измени Устав из 1869. године, што није одговарало српском краљу, који се нагодио с радикалима да се питање Устава одложи. То је довело до пада Новаковићевог кабинета. Сам Новаковић, сматрао је да највећу одговорност за обарање његовог кабинета сноси бивши српски краљ Милан Обреновић.²²

Током 1897. српски владар је свог оца Милана Обреновића именовао за врховног команданта активне војске Краљевине Србије, и по трећи пут извршио државни удар, оборио владу Ђорђа Симића и завео монархистичку диктатуру, опет уз подршку војске. Нову владу образовао је чувени српски лекар Владан Ђорђевић, а његова влада је потрајала наредне три године. Међутим, др Ђорђевић је био само обичан извршилац политичке воље српског краља. Покушај поновног приближавања Русији није успео, јер Руси нису веровали бившем краљу Милану. Врхунац лоших односа збио се 1897/1898. године, када су дипломатски односи две државе прекинута. С друге стране, поправљени су односи са Аустроугарском, а на спољнополитичком плану српска држава је почела да спроводи снажну национално-просветну пропаганду у европским деловима Турске, а пре свега према Македонији и Старој Србији (Косово и Метохија, Рашка област, Скопско-тетовска област). Резултати те активне спољне политике огледали су се у склапању привремене конзуларне конвенције између Србије и Османског царства што је резултирало између осталог и отварањем српских конзулата у Скопљу и Солуну 1887. године и у Приштини и у Битољу 1889. године где су службовали неки од најугледнијих

²⁰М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 49.

²¹М. Војводић, *Пушеви српске дипломатије*, Београд 1999, 79–80.

²²М. Војводић, „Стојан Новаковић и краљ Милан”, у: М. Војводић, *Из националне историје Србије у годинама пре Великој раша. Чланци и расправе*, уредник Љ. Максимовић, Београд 2024, 101.

српских дипломата тога времена (Владимир Карић, Михаило Ристић, Живојин Балугџић, Јован Јовановић Пижон, Бранислав Нушић, Милан Ракић, Светислав Симић), у формирању неколико стотина основних школа на просторима Османског царства, шест гимназија, покретању српске штампарије и листа у *Вардар* у Скопљу, као и листа *Цариградски гласник* у Цариграду који је излазио од 1895. до 1909. године.

Одлука српског краља да се у јулу 1900. године ожени Драгом Машин непријатно је изненадила ондашњу српску политичку и друштвену јавност. Драга Машин, иако веома образована жена, није била популарна у српском народу. Одлука о браку између Александра Обреновића и Драге Машин имала је озбиљне политичке последице. Кабинет Владана Ђорђевића је поднео оставку, против брака су били и краљеви родитељи, краљ Милан и краљица Наталија, војска, црква и друге институције у земљи.

Новонастала ситуација изазвала је и промену спољне политике земље. Србија се у дипломатско-политичком смислу удаљила од Аустроугарске и поново приближила Русији, између осталог и због тога што је нова српска краљица била блиска с Русима. У унутрашњој политици дошло је прогона присталица бившег краља Милана и постепеног приближавања између краља Александра и Радикалне странке, чији су угледни чланови пристали да подрже његову женидбу с Драгом Машин. Првог априла 1901. године краљ је октроисао односно подарио нови Устав. Афера са лажном трудноћом краљице Драге 1901. године, све веће незадовољство партија и војске политичком ситуацијом у земљи и нестабилном и непрестано променљивом како унутрашњом, тако и спољном политиком српског краља погоршавали су његов положај, а поново су заоштрени и односи с Русијом. У ноћи између 10. и 11. јуна 1903. године група завереника извршила је државни удар и убила српског владара и његову супругу.

Преврат и убиство краљевског пара Обреновић представљао је прекретницу у унутрашњој и спољној политици Србије, уједно и завршну фазу развоја земље започету још у 19. веку, а која ће трајати до почетка Првог светског рата.²³ Овај период од 1903. до 1914. године карактеристичан је по увођењу уставно-парламентарне грађанске демократије и вођењу активне

---

²³*Историја српског народа*, VI/1, 135.

националне спољне политике земље. Ова фаза је означила завршетак процеса национално политичког ослобођења како Србије, тако и целокупног српског народа на европским територијама Османског царства започетог још 1804. године.

Након Мајске револуције 1903. године у Србији се уводи парламентаризам, што је значило и обнову рада политичких странака које су у последњим годинама владавине Александра Обреновића готово потпуно замрле. Осим старе Радикалне странке, остале политичке партије су усвојиле нове програме. Занимљиво је да су се две најстарије политичке странке у Србији поцепале. Из Радикалне странке 1904. године издвојила се група политичара и формирала нову Самосталну радикалну странку, која је по снази била готово изједначена са старорадикалима, а Либерална странка се поделила на две фракције: Народну (националну) и Либерално демократску (народњачку) странку. Трећа, Напредна странка, распуштена 1897. године, обновила је свој рад 1906. године с новим програмом, који је подразумевао измену Устава и поново увођење дводомог система. На политичкој сцени Србије 1903. године појавила се и Српска социјалдемократска странка, која је усвојила програм који се заснивао на Ерфуртском програму Немачке социјалдемократске странке.

Током септембра 1903. године одржани су и први парламентарни избори у новим политичким условима на којима је надмоћно победила Радикална странка, која ће с мањим прекидима остати на власти и формирати владе све до 1918. године. Скоро једнак број посланика из Старорадикалне странке и Самосталне радикалне странке често је блокирао парламентарни живот у Србији, што илуструје податак да се од промене династије 1903. до априла 1906. године изменило чак шест влада, просечног трајања од 162 дана.²⁴

Извесну сенку на парламентарни живот у Србији у првим годинама после Мајске револуције бацала је и даље велика улога официра-завереника из Мајског преврата. Група завереника са вишим чиновима (генерал Атанацковић и пуковници Поповић, Мишић и Машин) одржала се у близини новог српског краља, заузела најважније положаје у војсци, и започела процес одстрањивања личних противника и присталица претходне династије из јавног и политичког живота земље. Ова група активних официра отворено

²⁴*Исто*, 139.

је претендовала на битан утицај на политички и друштвени живот у земљи, што због личних амбиција, што из страха да не дође до одмазде њихових противника. Њихова намера да се отворено мешају у најважније политичке процесе у земљи снажно је компромитовала ионако недовољно стабилан парламентарни живот у Србији. Овакво понашање официра и њихов снажан притисак на краља да поступа по њиховим замислима довели су до велике поделе у војсци и међу официрима на присталице завереника и њихове противнике. И међу завереницима је дошло до расцепа на групу присталица нове династије и групу противника династије Карађорђевић.

Српски владар и српска влада су, осим притиска у земљи, наишли и на снажан међународни притисак да се главни завереници удаље с двора, уклоне из политичког живота и пензионису. На томе је нарочито инсистирала Велика Британија, која је одмах након убиства краља Александра Обреновића и његове супруге прекинула дипломатске односе са Србијом, а обновила их је тек 1906. године, када је српска влада пензионисала петорицу најважнијих завереника и краљеубица, обавезала се да их неће враћати у активну службу, односно да ће бити удаљени из политичког живота земље.²⁵

Нови краљ Петар I Карађорђевић имао је 59 година када се вратио у земљу у којој није био пет деценија. Скоро потпуно заборављен, изабран вољом завереника, и сам се у првих неколико година потпуно ослањао на њихову подршку и савете, што је могло да га доведе у сукоб с политичким партијама и Народном скупштином. Схватајући ту опасност, краљ Петар је и сам постепено почео да се ослобађа подршке завереника и све више се ослања на политичке странке. Од скоро непознате особе у Србији за кратко време постао је, због своје скромности и стриктног придржавања парламентарних начела, односно намере да земљом управља као уставни суверен, један од најпопуларнијих српских владара у модерној политичкој историји.²⁶ Не само да је био омиљен у Краљевини Србији, него је велику популарност стекао и код делова српског народа који су и даље живели под влашћу Аустроугарске, али и Турске. Српског краља су осим Срба ценили и други словенски

---

²⁵А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1903–1914*, Београд 2005, 94–95.

²⁶Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. У оштрабини 1903–1914. године*, Београд 2003, 97.

народи који су живели у Аустроугарској (Хрвати, Словенци), сматрајући да ће Србија повести борбу за национално ослобођење не само Срба него и других словенских народа који су се налазили под влашћу Аустроугарске. До остварења тог циља доћи ће већ неколико година касније, током Првог балканског рата 1912. године.

Спољнополитички положај Србије након 1903. године био је веома тежак и неизвестан. Због изузетно значајног геостратешког положаја на Балкану и југоисточној Европи за Србију су биле заинтересоване све најважније европске силе. И док је краљ Милан своју и судбину Србије везао за Аустроугарску, а његов син краљ Александар лавирао између подршке Аустроугарске и Русије, пред краљем Петром I Карађорђевићем била је велика дилема. Над Европом се све више надвијала опасност великог рата. Свет се поделио на блокове: Тројни савез (Немачка, Аустроугарска, Италија) и Тројни споразум (Русија, Велика Британија и Француска), а ситуација на Балкану се све више заоштравала. У Македонији је 1903. избио устанак против турских власти, а дошло је и до даљег погоршавања положаја хришћана у европским деловима Турске. Због потребе смиривања тамошње тешке ситуације, велике европске силе, а пре свега Аустроугарска и Русија предложиле су 1903. године Порти свеобухватан програм реформи (Мирцтешки програм). На простору Косова и Метохије ситуација је била нарочито тешка током 1904. и 1905. године, када је убијено 111 Срба.²⁷ Спирала насиља наставила се и у првој половини 1906. године, када је, према сведочењу Едварда Греја, британског шефа дипломатије, пред посланицима британског парламента само у првих девет месеци те године у Косовском вилајету убијено 188 људи.²⁸

Немачка политика ширења на Исток имала је све већу подршку њене савезнице Аустроугарске, која је у остваривању тог циља видела погодну прилику да реализује своје империјалне циљеве продора ка Егејском мору и освајања стратешки важне луке Солун, при чему је препреком за остварење тих планова сматрала Србију, која је својим географским положајем представљала природну брану реализацији немачко-аустројских циљева. Зато је пред Србијом био велики изазов којој великој европској сили се приклонити.

²⁷ *Косово и Метохија у српској историји*, Р. Самарцић и други, Београд 1989, 268–269.

²⁸ А. Раствовић, *Велика Бршанија и Косовски вилајет 1877–1912*, Београд 2015, 126.

Због слабења Русије које се испојило у Руско-јапанском рату 1904/1905. године Србија и краљ Петар I на спољнополитичком плану почели су да се ослањају на Француску с којом је Србија имала традиционално добре политичке и културне везе у прошлости. У Француској су се школовале велике групе српских студената још током друге половине 19. века. Након решавања тзв. дипломатског штрајка, односно прихватања услова за обнову односа са Великом Британијом, Србија је успела да и са овом великом силом постепено учврсти односе.

Једно од незаобилазних питања српске спољне политике тицало се положаја српског народа у Старој Србији и Македонији с обзиром на то да се велики његов део и после 1878. године на овим подручјима налазио под влашћу Турске. Питање Македоније додатно је отежавала чињеница што су на њу, осим Србије, право полагале и Бугарска и Грчка, правдајући то историјским и етничким правом. Ипак, највећи камен спотицања око Македоније постојао је између Србије и Бугарске. Бугари су посебно након формирања Егзархије 1870. године започели агресивну политичку, културну и верску пропаганду на подручју Македоније присиљавајући тамошње становништво да се у етничком смислу изјасне као Бугари. И док је српска страна предлагала поделу ове провинције на интересне сфере, Бугари су се залагали за њену самосталност у првој фази, док би се у другој фази она ујединила са Бугарском. Ово крупно неслагање оптерећивало је српско-бугарске односе на почетку 20. века и онемогућавало било какву врсту договора. Ипак, 1904. године постигнут је компромис тако што је Бугарска признала постојање српских интереса у Македонији, а Србија прихватила аутономију Македоније. У марту 1904. године две стране су склопиле две врсте споразума: тајни савезни уговор политичког карактера и јавни пријатељски уговор економско-правног карактера.²⁹ Подела интересних сфера није поменута све до склапања савеза 1912. године, када је извршена подела сфера у Македонији између две земље линијом од града Куманова на северу до Охридског језера на југу, при чему је територија западно од те линије (Шар-планина) ушла у српску сферу интереса, док су подручја источно од те линије (Родопи и река Струма) призната као бугарска сфера.

---

²⁹Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 280.

Почетком 20. века Србија је у економском смислу водила самосталну политику, што није одговарало Аустроугарској. Један од циљева српске политике био је, с једне стране, наоружавање војске, а с друге стране, проширење железничке мреже. Модернизација војске, односно њено наоружавање, условљена је све озбиљнијом спољнополитичком ситуацијом и заостравањем кризе с Турском која је неминовно водила у један општебалкански рат, односно национално ослобођење делова балканских народа, који су на почетку 20. века и даље били под турском влашћу. „Топовско питање” постало је на неки начин и европско питање, јер су велике силе сматрале да је то погодна прилика да остваре свој политичко-економски утицај у Србији. Највеће супарништво избило је између француских, аустријских и немачких банака и фабрика наоружања. Проблем је најпре решен тако што је влада Николе Пашића, у мају 1905. године, склопила веома неповољан уговор с париским банкама за набавку оружја и изградњу железнице, да би већ у јулу исте године, након парламентарних избора на којима су самосталци освојили већину, влада Љубомира Стојановића поништила овај зајам и склопила уговор за нови зајам с банкама у Бечу. Нова влада се обавезала да набави аустријско наоружање. Обрт је наступио крајем јануара 1906, када је влада отказала и бечки аранжман правдајући се репресалијама које је Аустроугарска предузела према Србији.

Током 1906. године на спољнополитичком плану Србија је загазила у озбиљан проблем, јер је дошло до избијања Царинског рата са Аустроугарском који ће трајати до 1911. године, и из којег ће српска страна изаћи као победник, а њена привреда, коначно ослобођена аустријских притиска, наћи нова тржишта за своју робу. Покушај Србије да се њени односи са Аустроугарском не затежу додатно, тј. да се нагоди са Бечом, није уродио плодом. Аустријске власти су почетком јула 1906. године донеле одлуку да се поново затвори граница према Србији за увоз српске стоке правдајући је наводном опасношћу од сточне заразе. Тиме је поново отворен Царински рат, с тим што је Србија овог пута решила да не попусти и у Паризу је закључила зајам од 95 милиона франака за куповину топова и железничког материјала, чиме је после две године решено „топовско питање”. Након што је северозападна граница према Аустрији затворена, Србија је била принуђена да излаз за извоз своје робе тражи преко других путева и тржишта. У наредним месецима и

годинама српска роба и производи извозили су се преко луке Браиле у Румунији и Солуна у Грчкој. Царински рат је довео до преструктурирања српске привреде и изградње домаће прерађивачке производње (кланице, фабрике конзерви) и слично. Већ крајем 1906. Србија је успела да преживи кризу са Аустријом и да се потпуно ослободи Беча у економском и политичком смислу. Овај догађај је означио и почетак завршнице борбе српског народа за стицање политичке и привредне самосталности започете 1804. године.³⁰

Упоредо са економским ратом који је водила са Србијом, Аустроугарска се спремаола да изврши анексију Босне и Херцеговине, коју је окупираола још 1878. године на основу одлуке Берлинског конгреса. Практично, од 1878. Беч је намеравао да припоји Босну и Херцеговину, која је у правном смислу и даље била део Турске. Планови о анексији Босне и Херцеговине оживели су 1906, када је нови министар спољних послова Аустроугарске постао гроф Лекса Ерентал, који је анексијом тог подручја желео, између осталог, да осигура аустријске територије на Балкану и у басену Јадранског мора. Да би остварио тај циљ, Ерентал је у лето 1908. године у Бухлау добио пристанак Русије и њеног министра спољних послова Александра Извољског да Аустрија изврши анексију, а Русија је заузврат добила магловиту аустријску подршку да запоседне мореузе Босфор и Дарданеле и тиме поново изађе на топла мора. Аустрија је једнострано извршила анексију почетком октобра 1908. године чиме је повредила 25. тачку Берлинског уговора и грубо нарушила одредбе међународног права. Сила је надвладаола закон, а ниједна друга европска сила није била у стању да се супротстави агресивној политици Аустроугарске и њене заштитнице Немачке.³¹

Анексија је на највеће противљење и отпор наишла у Србији, где су се дигли целокупно јавно мњење, угледни културни радници, политичке странке и организоване масовне демонстрације у Београду. Нарочито је очајан због аустријске анексије Босне и Херцеговине био Стојан Новаковић који је тим поводом одржао и неколико говора пред народним посланицима. Истицао је да не треба јадиковати већ да Србија треба да тражи савезнике у окружењу,

---

³⁰Д. Борђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962, 674.

³¹М. Екмечић, „Место анексије Босне и Херцеговине 1908. у савременој историји”, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, АНУРС, Бањалука 2009, 39.

на Балкану, односно да је потребно да се балкански народи и државе уједине у један шири, Балкански савез. Прихватио је молбу министра Миловановића да заједно са својим колегама Цвијићем, Љубомиром Ковачевићем и Љубомиром Јовановић учествује у изради једног програма компензација односно да учествује у припреми територијалних надокнада које би српска држава требало да захтева уколико буде организована једна међународна конференција о Босни и Херцеговини. Новаковић је у том смислу израдио један мемоар који је садржао захтев да у случају територијалних потраживања Србији треба да припадну Подриње и Требиње који су како је образлагао Новаковић увек биле српске земље. Он је чак у периоду од краја октобра до почетка децембра 1908. године боравио у Цариграду у намери да од турских власти испослује сагласност да ће Порта подржати српске захтеве за надокнадама на босанскохерцеговачкој граници.³²

Остале европске метрополе нису довољно одлучно реаговале. Српска јавност је тражила поништење овог акта, а Милован Миловановић, министар спољних послова Србије као што смо напоменули је предлагао и одређене територијалне надокнаде у корист Србије за њено прихватање анексије. Аустрија је то најодлучније одбила, тражећи од Србије да јасно изјави да анексијом нису угрожена њена права и да је прихвати као свршен чин. У противном, претила је ратом. Против територијалних накнада биле су и Француска и Велика Британија, али и изванредан број српских политичара.

Одбијање српске владе у јануару 1909. године да призна чин анексије и захтев да Босна и Херцеговина добију аутономију у оквиру Турске додатно су разљутили аустроугарске политичаре и високе офицере, који су тражили рат против Србије и њену окупацију. Аустријске власти су појачале војне припреме против Србије и тражиле од српске владе да јасно призна анексију. После консултовања с Русијом и Великом Британијом, српска влада је крајем марта 1909. године признала чин анексије.

Први балкански рат био је најзначајнији догађај у модерној политичкој историји балканских народа, јер је означио завршетак њихове вишевековне

³²М. Војводић, „Стојан Новаковић”, у: *Стојан Новаковић. Живот, дело, време. Поводом 175 година од рођења*, приредили М. Анђелковић, М. Војводић, А. Костић, Београд 2017, 75.

националноослободилачке борбе против Османског царства, које је у том рату коначно напустило овај у политичко-стратешком смислу важан и осетљив простор. Након вишевековног ропства поједини балкански народи враћени су у оквире својих матичних држава. Балкански ратови су означили крај дуге борбе за ослобођење Средње и југоисточне Европе од Османлија.³³ Први балкански рат је представљао завршетак оног дела Источног питања који се тицао повлачења Турске са Балкана у духу начела народности, јер су га ослободили сами његови народи, а не неко са стране.³⁴ Ратна дејства су отпочела 8. октобра 1912, када је Црна Гора објавила рат Турској. Србија је заједно са осталим савезницима, Грчком и Бугарском, у сукоб ушла десетак дана касније. Разлог за рат био је да се Турска присили да изврши реформе у својим европским областима, односно да прокламује аутономију тим просторима.³⁵ Суштински, намера балканских савезника била је да окончају турску власт на Балкану и ослободе своје сународнике од вишевековне владавине Порте.³⁶

Током 1912. године изгледало је да је Турска на ивици пропасти. Томе је доприносила тешка криза у коју је током 1911. и прве половине 1912. запала ова империја, а коју је одликовала напета политичка ситуација у европским провинцијама, интензивни покрети Албанаца и безвлашће у северној Албанији, деловима Македоније, на Косову и Метохији, насиља над тамошњим хришћанским становништвом, побуне у појединим турским гарнизонима, неуспех Младотурске револуције да донесе побољшање у држави, сукоби Младотурака и њихових опонената, исцрпљујући рат са Италијом. Све је то

---

³³С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације*, Нови Сад – Београд 2012, 182–183.

³⁴В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996³, 223.

³⁵М. Војводић, „Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912–1913. године”, *Историјски часопис XXXVI*, Београд 1989, 149; исти, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881–1912. године”, *Историјски часопис XXXVIII* (1991), Београд 1992, 188; исти, „Националне тежње и захтеви Србије у балканским ратовима”, *Историјски гласник* 1–2, Београд 1995, 73; Ј. Цвијић, *Балкански рат и Србија*, Београд 1912, 8–9. Цвијић је иначе своје дело о балканском рату и Србији написао за новембарски број британске научне ревије *Review of Reviews*. У својој студији заложиио се да се све територије које су у рату балкански савезници преузели од Турака признају као њихови поседи.

³⁶М. Војводић, „Прилике на Косову и Метохији”, 188.

било иницијална каписла да балканске државе коначно приступе формирању ширег савеза ради ослобођења њихових сународника од турске власти и окончања њене управе у Европи.³⁷ О тешком положају српског народа на просторима Старе Србије и Македоније у предвечерје балканских ратова често је на заседањима Народне скупштине говорио и Стојан Новаковић што је наишло на коментар Андре Николића, тадашњег председника Народне скупштине који је приметио да Новаковић говори о Србима на тлу Османског царства као „ватрени гимназијалац”.³⁸

Србија је ушла у Први балкански рат с намером да коначно ослободи своје сународнике од турске власти, а изласком на море разреши питање своје политичке и економске независности.³⁹ Што се тиче Старе Србије и Вардарске Македоније, њихово ослобођење било је последица дугог историјског процеса, при чему се Србија за тај завршни чин припремала неколико деценија уназад и војно и економски и политички. Успех те борбе зависио је како од спремности и снаге Србије, тако и њених балканских савезника, али и од општих међународних околности које су владале у том тренутку.⁴⁰

Срби, иако недовољно опремљени, ушли су у рат са великим ентузијазмом и надом да ће коначно остварити свој вековни сан о одласку турских власти из њихових крајева. На реализовање те жеље нису дуго чекали. За кратко време српске војне трупе су оствариле величанствене војне успехе. У својеврсном блицкригу српски војници су ослободили простор Старе Србије (Скопско-тетовска област, Рашка област, Косово и Метохија) избили на Јадранско море и ушли у Љеш и Драч.⁴¹

За мање од месец дана Турска је протерана из скоро свих својих европских делова, 3. децембра склопљено је примирје, а 16. децембра у Лондону је

³⁷М. Војводић, „Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом”, 149; исти, Националне тежње и захтеви Србије у балканским ратовима, 71–72; В. Поповић, *Источно питање*, 220; В. Стојанчевић, *О Првом балканском рату. Из проблематике балканских ратова*, Београд 1999, 33; А. П. Тејлор, *Борба за превласт у Европи*, Сарајево 1964, 437–438.

³⁸М. Војводић, „Стојан Новаковић”..., 77.

³⁹М. Војводић, „Србија и македонско питање”, *Историјски гласник*, 1–2 (1990–1992), Београд 1992, 46.

⁴⁰С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације*, 177.

⁴¹М. Војводић, „Прилике на Косову и Метохији”, 189–190.

започела Мировна конференција балканских савезника и Турске и амбасадора великих сила.⁴² Победе балканских савезника развејале су илузије да ће Турска убудуће моћи да задржи под својом контролом поседе на Балканском полуострву. Едвард Греј, британски министар спољних послова, у својим мемоарима признао је да је анексија Босне и Херцеговине била прва повреда статуса кво Турске, италијански рат је тај статус уздрмао, а балкански савез уништио.⁴³

Успеси балканских савезника запањили су све велике силе и у доброј мери одредили њихово понашање у даљим догађајима. Први балкански рат је означио велико искушење шта чинити у новонасталој ситуацији. Велике силе су у први мах донеле декларацију, која је почивала на две кључне тачке: реформе у Турској, које би подразумевале и стварне реформе у Македонији, и одржавање статуса кво на Балкану. Међутим, војни успеси балканских држава коначно су их натерали да пристану на разматрање поделе турских територија на Балкану.⁴⁴ Одлукама Лондонске конференције, на којој је Србију представљао Стојан Новаковић који се показао као вешт и упоран преговарач, Османско царство је после више векова принуђено да се повуче из Европе. Успостављена је линија Енос–Мидија, при чему је балканским савезницима припала територија западно од те линије. Османској држави остављен је Цариград са залеђем. Једна од одлука Конференције била је и формирање самосталне Албаније. Миром у Букурешту, у августу 1913. године, након завршетка Другог балканског рата Србија је добила Вардарску Македонију, делове Косова и Метохије (Пећ, Призрен, Ђаковица, Дебар), као и делове Рашке области. Осим великих војних победа, према мишљењу академика Милорада Екмечића, ентузијазам балканских народа који се јавио као последица ратова био је његова главна тековина.⁴⁵

Први светски рат био је највећи ратни сукоб у дотадашњој историји човечанства. Трајао је од 1914. до 1918. године. У њему је учествовало 36

---

⁴²М. Војводић, „Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом”, 150.

⁴³Grey of Fallodon Viscount, *Twenty Five Years 1892–1916*, I–II, London 1925, 260.

⁴⁴*British Documents on the Origins of the War 1898–1914*, Vol. IX, part II, London – New York 1934, № 50, E. Grey to G. Buchanan, October 21, 1912, 87; E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, London 1938, 131.

⁴⁵М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2007, 339.

држава, у којима је живело три четвртине ондашњег светског становништва. До рата је дошло због сукоба европских сила око економске и политичке доминације у Европи, али и колонијама широм света. Од друге половине 19. века силе све више настоје да анкетирају (припоје) колоније и да на тим територијама успоставе своју власт.

Србија је у Први светски рат ушла након што јој је Аустроугарска, после до тада незабележеног ултиматума у историји дипломатије, објавила рат 28. јула 1914. године. Србија је у рат ушла економски, војно, материјално и људски исцрпљена након победа које је остварила у Првом и Другом балканском рату. Врло брзо после отпочињања ратних дејстава српска влада је објавила своје ратне циљеве у чувеној Нишкој декларацији. Основни циљ српске националне и државне политике у наредне четири године била је борба за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата, Словенца у заједничку државу. Српска влада је одступила од своје политике стварање јединствене српске државе и потпуно се посветила настанку југословенске у којој би народи који би је чинили били потпуно равноправни у уставном, правном и политичком погледу. Србија је за четири године ратовања платила огромну цену. Изгубила је више од 370.000 војника, 630.000 грађана и цивила умрло је од глади и разних болести, а 50.000 деце изгубило је родитеље.

Победа Србије у балканским ратовима изазвала је буру одушевљења и највећу националну еуфорију, пре свега међу Србима, а затим и међу великим бројем других Јужних Словена који су живели у Аустроугарској. Српски успех поздрављали су Чеси, Словаци као и припадници других угњетених народа Монархије. То је изазвало кулминацију непријатељства аустријског државног вођства, али и великог дела грађанске јавности према Србији у оба дела Монархије. Сматрало се да је српским победама доведен у питање престиж Аустроугарске као велике силе, али и њен опстанак у блиској будућности. То је ову империју довело на праг ратног похода на Србију као колевку националних револуција на Балкану и најопаснијег реметиоца мира у овом делу старог континента. Целој европској политичкој јавности било је јасно да се главни разлог агресивних намера Двојне монархије према Србији налази у унутрашњим проблемима ове вишенационалне империје, и у кризи односа између двеју владајућих нација (немачке и мађарске) и припадника других

угњетених народа. Србија је беспоштедно нападана као главни изазивач и подстрекач антиаустријског покрета на Балканском полуострву, нарочито међу јужнословенским народима. На сваки спољнополитички покрет Србије је реаговано, и то врло претеће као на директан ударац на углед и целовитост царевине.

На Видовдан, 28. јуна 1914, у Сарајеву, аустроугарског престолонаследника надвојводу Франца Фердинанда убио је Гаврило Принцип, припадник национално-револуционарне омладинске организације Млада Босна.⁴⁶ Сви напори аустријских истражних органа да се српска влада и Никола Пашић оптуже да су налогодавци и организатори атентата остали су неуспешни. Аустријски посланик у Србији барон Владимир Рудолф фон Гизл Гизлинген предао је 23. јула 1914. ултимативну ноту српској влади да се у року од 48 сати изјасни о њеној садржини. Сама форма ултиматума који је постављен Србији представљала је срачунату тактику објаве рата, јер је још у јулу 1913, објашњавајући министру спољних послова да окупација Србије и њено прикључење Царству „није само од велике вредности, него и услов за његову егзистенцију”, фелдмаршал Конрад фон Хецендорф, шеф аустроугарског генералштаба, јасно предвидео да свакој акцији против Србије мора да претходи један ултиматум.⁴⁷

Ултиматум се састојао од десет тачака и имао је циљ да дубоко понизи Србију и буде повод за објаву рата. Аустроугарска није хтела да допусти јачање слободне српске државе, која би негативно могла да утиче на њене поданике.⁴⁸ Одговор владе Србије био је достојанствен и крајње попустљив. Србија је прихватила све аустријске захтеве осим оног изнетог у тачки шест – да отвори истрагу против учесника у Сарајевском атентату који се налазе на територији Србије и да прихвати да у тој истрази учествују „органи делегирани од стране царско-краљевске владе”. Саопштен свету овај одговор је примљен као пример дипломатске вештине и крајње попустљивости. Пошто је Аустроугарска 25. јула прекинула односе са Србијом, српска влада је пренела своје седиште у Ниш, наредила евакуацију Београда и објавила проглас

---

⁴⁶D. R. Živojinović, *Vatikan i Prvi svetski rat 1914–1918*, Београд 1976, 14.

⁴⁷М. Екмечић, *Рањени циљеви Србије 1914*, Београд 2010, 69.

⁴⁸В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 11.

о општој мобилизацији. Влада Аустроугарске упутила је 28. јула 1914. влади Србије телеграм о објави рата, јер према њеном мишљењу, српски одговор на ултиматум није био задовољавајући. Ратни вихор се врло брзо проширио и изван граница Србије. Трећи балкански рат прерастао је у европски односно светски рат у историографији колоквијално назван Велики рат.⁴⁹

Аустроугарска је рат против Србије припремала много година пре Сарајевског атентата. Она је одлуку о уклањању Србије као потенцијалне препреке балканској политици Аустрије донела 1907–1908. године, при чему је ту идеју свака нова криза на Балкану оживљавала.⁵⁰ Према мишљењу професора Андреја Митровића, постојала су три сценарија за уклањање односно уништење Србије као сметње аустријским плановима на Балкану. Први је подразумевао њену поделу између Аустрије и Бугарске, односно Аустрије, Бугарске и Румуније. Други је предвиђао њено смањивање уступањем делова територија Бугарској, Румунији и Албанији, нешто касније. Оно што би остало од српске државе не би било у стању да функционише као самостална држава због чега би била упућена на подршку и помоћ Аустрије. Трећа варијанта је значила увлачење Србије у границе Аустрије или у њену интересну сферу.⁵¹

Шеф аустријског генералштаба Конрад фон Хецендорф, иначе најратоборнији представник аустријске војне и државне елите, још 1906. године залагао се за уништење Србије, јер је у њој видео опасност за остваривање аустријских стратешких циљева на Балкану, тј. „стално огњиште” за аспирације и махинације.⁵² У писму Лекси Еренталу, аустријском министру иностраних дела од 18. децембра 1907. године јасно је изнео своје погледе на будућност Србије, напомињући да му је још приликом окупације Босне и Херцеговине

⁴⁹Термин „трећи балкански рат” као пандан називу Великог рата први је употребио Јоаким Ремак, историчар немачко-америчког порекла 1971. године у ауторском тексту: „1914 – The Third Balkan War: Origins Reconsidered”, *The Journal of Modern History*, Vol. 43, № 3 (September 1971), 353–366.

⁵⁰А. Митровић, *Prodor na Balkan i Srbija 1908–1918. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Београд 1981, 428.

⁵¹*Исто*, 429.

⁵²С. Терзић, „Аустроугарски мит о 'Великој Србији' и његова модерна употреба”, у: *Велика Србија. Истине, заблуде, злоупотребе*, Зборник радова са међународног научног скупа, Београд 2003, 318.

1878. постало јасно да се „решење југословенског проблема има наћи само у Србији, дакле једном великом акцијом, чији је крајњи циљ анексија Србије”.⁵³

Уочи анексије Босне и Херцеговине, у аустријским дипломатским круговима се тврдило да Беч неће успети да осигура сигурност својих јужних граница „ако се не решимо да зло зграбимо у корену и ако не учинимо крај великосрпским сновима будућности”.⁵⁴ Лекса Ерентал је 5. септембра 1908. у разговору са бароном Вилхелмом фон Шеном, немачким државним секретаром спољашњег уреда, поновио више пута истицао став о Србији, тј. да „намерава потпуно уништити српско револуционарно гнездо”, односно да је спреман да Србију уступи Бугарској „што би за Аустро-Угарску донело и ту значајну корист, да има као суседа једну државу са утврђеном етнографском границом”.⁵⁵ Према томе, план највиших државних, дипломатских и војних кругова Аустроугарске монархије био је да Србију треба посвађати са суседима, Црном Гором, Албанијом, Бугарском, затим је изоловати, представити је као револуционарни центар, дискредитовати је пред Европом и на тај начин оправдати све ригорозне мере које против ње треба предузети, а оне су, као крајњи циљ, подразумевале нестанак самосталне Србије.⁵⁶

Одмах по убиству аустријског престолонаследника и његове супруге највиши аустријски политички кругови су за атентат почели да оптужују Србију. Тако је, на пример, гроф Александар Хојош, шеф кабинета Леополда Берхтолда, министра спољних послова, оптужио српску владу за убиство Франца Фердинанда, напомињући да „ако га и није подстакла, атентат је извршен уз њену толеранцију”.⁵⁷ Барон Шторк, отправник послова аустријског посланства у Београду, био је још експлицитнији. Он је тврдио да „великосрпска пропаганда која се овде помагала и хајка штампе коју је влада годинама трпела, прави су кривци за ову катастрофу [...] Култ Обилића као народног хероја са Косова који је убио цара Мурата са два друга, служио је вероватно као идеал и сарајевским атентаторима, васпитаним у идејама великосрпске пропаганде. За атентат су, уз то, посредно криви српски професори и

---

⁵³В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 207.

⁵⁴*Исто*, 143.

⁵⁵*Исто*, 144.

⁵⁶*Исто*, 145.

⁵⁷*Исто*, 666.

Одељење за штампу и пропаганду српског Министарства иностраних дела”.⁵⁸ И Оскар Поћорек, поглавар Земаљске владе у Сарајеву, одмах после атентата забележио је да „праве узроке несрећног случаја који је можда само прво избијање даљих немира треба тражити у Србији”.⁵⁹

Такође, након Сарајевског атентата Немачка је охрабривала Беч да предузме најенергичније мере против Србије. Немачки владар Вилхелм II такође је сматрао да је наступио тренутак за коначни обрачун са Србима. Чувена је његова реченица: „Са Србима треба рашчистити, и то уистину брзо. Све је разумљиво само по себи и јасно као пасуљ.”⁶⁰ Експлицитан је био и др Алфред Цимерман, подсекретар за спољне послове Немачке, који је 5. јула 1914. године, на питање какве ће бити последице у случају ратне акције против Србије, рекао да „то значи са 90 одсто рат са Русијом”.⁶¹ Истовремено, Ласло Сеђењи, аустроугарски амбасадор у Берлину, у писму Леополду Берхтолду изнео је став немачке владе о питању рата: „Немачка влада сматра садашњи тренутак и с немачке тачке гледишта 'политички најпожељнијим'. Русија још није за овај тренутак довољно спремна за рат, она још за извесно дуже време неће бити војнички спремна и неће бити тако јака колико ће вероватно бити јака за неколико година. Поред тога немачка влада сматра да има знакова да се Енглеска сада неће умешати у рат који избије због неке балканске земље и да неће учествовати у балканском конфликту у коме би се нашао Русија, а можда и Француска.”⁶² Према томе, обрачун са Србијом требало је само да буде претекст коначног обрачуна Немачке с Русијом и Француском, односно могућност избијања једног великог рата.⁶³ У Берлину се веровало да Русија није спремна за рат и да ће јој бити потребно неколико година да наоружа армију. Оваква прилика се није смела пропустити.

Србија се у Првом светском рату борила на страни чланица Тројног споразума. Иако оптуживана да је изазвала рат давањем логистичке и сваке

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто, 670.

⁶¹ F. Fišer, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, Београд 1985, 82.

⁶² Исто.

⁶³ М. Радојевић, Ј. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918. Крашка историја*, Београд 2014, 85.

друге подршке организаторима и учесницима Сарајевског атентата, постојећа архивска документа показују да су још од 1896. године постојали планови ратне струје у аустријском војном врху о нападу и окупацији Србије, која је сметала аустријским спољнополитичким циљевима у продору ка Егејском мору. Тражио се само погодан тренутак за објаву рата и он је нађен у атентату Гаврила Принципа на аустријског престолонаследника. Званична Србија није имала везе са Младом Босном, која је организовала и спровела атентат. Њој није било у интересу да провоцира суседну моћну Монархију, јер је само неколико месеци пре тога изашла из балканских ратова, људски, војно и материјално исцрпљена. Штавише, она је на унапред припремљени ултиматум одговорила крајње дипломатски и тактички умешно, прихватајући скоро све тачке тог суровог и понижавајуће припремљеног ултиматума. Нажалост, званична аустријска политика није планирала да српски одговор има алтернативу сем да га у потпуности прихвати.

Србија је у Првом светском рату претрпела застрашујуће људске и материјалне губитке. Изгубила је трећину становништва, а процењује се да је ратна штета износила између седам и десет милијарди златних франака. Вођена вишим националним и државним циљевима истакнутим у Нишкој декларацији 1914. године жртвовала је чак и своју тешко обновљену државност, коју је утопила у нову државу Краљевину Срба Хрвата, Словенаца, односно Југославију. Та нова држава, како је закључио академик Екмечић, била је једина мултикултурна држава створена на Балкану у њеној историји.⁶⁴ Србија је у Првом светском рату прошла кроз једну од најтежих и најславнијих фаза у својој модерној политичкој историји.

---

⁶⁴М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 371.

финансија у земљи, давање праведних кредита, поштовање слободе и имовине сваког грађанина у земљи, образовање и усавршавање народа у сфери одбране земље, осавременивање војске.⁶⁷ Из програма је недвосмислено проистицала потреба модернизације српске државе, њених управних институција, давање политичких, личних права и слобода. Желећи да истакну своју блискост са српским владаром и Скупштином, напредњаци су у свом првом програму наглашавали да је он „освештан у престоној беседи 4. јануара 1881. а свечано усвојен у Богојављенској Адреси српске Народне скупштине”.

Напредна странка је своје спољнополитичке циљеве изнела већ у првом страначком програму из јануара 1881. године. Странка се залагала за општи напредак који је могао да се оствари у сарадњи са европским народима, као и за поштовање вредности европске цивилизације. Писци програма су посебно истакли потребу да се помогне Србима и изван граница Кнежевине Србије, као и да „учвршћујемо братске свезе и у великој породици словенских народа”. Напредњаци су били и за принцип да „Исток припада само источним народима”.⁶⁸ Тиме су баштинили племениту идеју кнеза Михаила Обреновића да „Балкан треба да припадне балканским народима”, односно да тамошњи народи сами без мешања са стране треба да одлуче о својој судбини. Према томе, из овог програма проистиче да је спољна политика напредњака била национална и прожета словенофилством иако Слободан Јовановић тврди да је била аустрофилска, поткрепљујући своје мишљење чињеницом да је влада Пироћанца склопила Трговински уговор и Тајну конвенцију са Аустријом чије су одредбе биле неповољне по Србију.⁶⁹ Врло брзо после доласка на власт странка је заиста почела да заступа аустрофилску политику. Истовремено, односи са Русијом су током владе Милана Пироћанца били затегнути и хладни.

Албер Мале, француски историчар, који је почетком деведесетих година 19. века боравио у Србији и који је важио за пријатеља радикала, у свом *Дневнику* се на више места осврнуо на спољну политику напредњака. У фебруару 1893. године забележио је да су „напредњаци такође, непријатељи Аустрије колико и остали, али исто тако непријатељи Русије”, да би у

---

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига II/2, Београд 1990, 52.

новембру исте године оценио да „напредњаци нису пријатељи Аустријанаца. Они су родољуби”.⁷⁰

Политику одржавања добрих односа како са Аустроугарском, тако и да царском Русијом и осталим великим европским силама најјасније је у страначком вођству заступао Стојан Новаковић, прво као потпредседник Главног одбора странке средином деведесетих година 19. века, а од 1906. и као председник Напредне странке. Најјаснији Новаковићеви ставови о спољној политици Србије према Русији, али и уопште према политици коју она треба да заступа у међународним односима видљиви су у концепту писма које је он као српски посланик у Паризу средином августа 1900. године упутио Алекси Јовановићу, тадашњем председнику српске владе. Конститујући да је у интересу Србије да одржава што боље и срдачније односе с Русијом без обзира на то како се она у претходном раздобљу понашала и какав је став заузимала према Србији, жалио је што је Србија заузела курс затегнутих односа са царском Русијом који је у суштини био штетан по њу. За Новаковића није било никакве дилеме. Залагао се за што боље односе с Русијом, али и за вођење самосталне, изворне српске спољне политике. „Тога ради у Србији не треба да буде ни 'русофила' ни 'аустрофила' него само Срба који ће без заноса и страсти руководити се једино трајним користима своје отаџбине.”⁷¹ Принципи самосталности српске државе, подршка деловима српског народа изван матице Србије, и начело „Исток источним народима” остали су окосница спољнополитичке оријентације Напредне странке и у измењеном програму од 26. маја 1889. године. Једна од новина овог програма тицала се остваривања самосталности Срба уз пуну слогу са светском просветом и образовањем.⁷²

У програму односно начелима обновљене Напредне странке, усвојеним 12. фебруара 1906, тач. 11. и 12. односиле су се на спољну политику. Реафирмисано је начело да Србија на међународном плану треба да „мотри

⁷⁰А. Мале, *Дневник са српског двора 1892–1894*, Београд 1999, 142, 196.

⁷¹*Стојан Новаковић: изабрана докуменџа*, приредили А. Раствоић и други, Београд 2017; писмо Стојана Новаковића – Алекси Јовановићу, Париз, 30. јул/12. август 1900, бр. 60, 198.

⁷²Програм Напредне странке, у: *Програми и статутуи српских политичких странака...*, 183–184.

једино на интересе свеколикога српскога народа” и да одржава што чвршће везе између српског народа у суседним државама, као и принцип „Балкан балканским народима”, односно залагање за самоопредељење балканских народа без страног мешања и туторства.⁷³

Други пут је Српска напредна странка свој програм променила, односно усвојила нови, 26. маја 1889. године, истог дана када је на великом окупљању напредњака одлучено да се обнови страначки рад. Овај програм се није суштински разликовао од првог програма. Састојао се из седам делова, при чему су у тачки 1. набрајани успеси у периоду када су напредњаци били на власти. Међу главне тековине увршћени су, између осталих: проглашење Србије за краљевину 1882, отварање нових железничких пруга, регулисање трговинских и конзуларних веза са Османском царевином, поштовање међународних обавеза, доношење мера за очување српског народа у суседним државама, одржавање добрих и пријатељских односа са свим државама уз поштовање самосталности и државног идентитета Србије. У области грађанског напретка државе побројани су следећи резултати: закони о слободи штампе, судској независности, зборовима и удруживању, општем, обавезном школству, обавезној служби у стајаћој војсци, устројству општина и општинских власти, учитељским пензијама, уређењу црквених власти, настанку Српске краљевске академије, формирању Народне банке.⁷⁴

У тачки 3. програма истицало се да ће странка непрестано радити на напретку самосталности, ускрса и јединства Срба, док се у тачки 4. набрајало шта ће странка у наредном периоду конкретно учинити ради напретка српске државе и друштва: развој истинске уставности, унапређење реда и законитости у земљи, сузбијање насиља, неговање српског родољубља кроз стварни рад, неговање поштења и знања, унапређење српске просвете и привреде, поштовање самосталности и остваривање праведних аспирација српског народа.⁷⁵

---

⁷³Начела Српске напредне странке, у: *Програми и статутни српских политичких странака...*, 336–337.

⁷⁴Програм Напредне странке, у: *Програми и статутни српских политичких странака...*, 183–184.

⁷⁵*Исто*, 184.

По трећи пут, Напредњачка странка је усвојила нови програм 12. фебруара 1906. године када је и обновљен страначки рад после пуних десет година паузе. Програм се састојао од 12 начела, при чему су била најважнија три принципа: законитост, ред и рад. У програму се истицало да ће се странка за напредак српског друштва и државе борити природним и сигурним, односно постепеним (еволуционим) путем. Окосницу и новог, трећег програма странке чинило је уставно питање, односно залагање за доношење новог устава и укидање Устава из 1903. године, при чему се указивало на потребу поновног увођења дводомог скупштинског система, уз искључивање могућности постојања сваког облика личне владавине.⁷⁶

У програму се понављало раније више пута изнето залагање за осигурање личне и имовинске безбедности, свих слобода и права грађана, слободе савести, једнакости пред законом, слободе изборног реда, постојање општинске самоуправе, слободе штампе, збора и удруживања, увођење одговорности министара и чиновника, предузимање мера против злоупотреба народних слобода. Такође, прокламовало се развијање свести о праву и држави, стриктној примени закона, очување реда и неговање ауторитета власти. Истицала се потреба сузбијања сваке врсте самовоље, насиља, очувања судске независности, успостављања реда и мира у цркви, и у школама. Програм странке је указивао и на потребу да се српска војска васпитава у уставно-монархистичком духу.

Део програма се односио и на напредак српске привреде, трговине, народне радиности, рационалног коришћења и унапређивања српских железница и осталих саобраћајних комуникација, потребу реорганизације пореског система, побољшавање положаја занатлија, радника и њихових породица. Коначно, предвиђала се реформа државне управе и општинске самоуправе по угледу на савремене и напредне земље.⁷⁷

Битна одлика Напредне странке која се непрестано провлачила кроз скоро све страначке програме тицала се очувања и напретка српске државе, односно идеје о српској државности. О значају државотворности Напредне

⁷⁶Начела Српске напредне странке, у: *Програми и статуту српских политичких странака...*, 335.

⁷⁷*Исто.*, 336.

странке сликовито говори и Малеова оцена да, за разлику од радикала, „једино напредњаци схватају значај државне идеје”, односно да „сви људи од вредности у овој земљи припадају напредњацима, да су то једини људи за ред, једини људи за управљање, а Србија има апсолутну потребу за управљањем”.⁷⁸ Мале је сматрао и да су напредњаци „странка којој припада елита овог народа”.⁷⁹

За разлику од програма, страначки статут мењан је пет пута. Први статут усвојен је на Скупштинском клубу (збору) одржаном 22. јануара 1881. године. Статут је тада назван Правила Српске напредне странке, чији је нацрт израдио Милан Ђ. Милићевић, а потписао га је 121 народни посланик. Међутим, фактички, одлука о организовању странке донета је на страначком збору одржаном 8. септембра 1881. у Београду, када су дефинитивно усвојена и Правила (статут) странке, која су се састојала од 11 чланова. У Правилима је истицано да је циљ Српске напредне странке да кроз реализацију свог програма допринесе напретку Србије. Статутом је јасно предвиђена страначка организација, која није била строго централистички устројена. Прецизирано је да свако место у Србији има свој страначки одбор, а да се у Београду формира Главни одбор, који ће бити посредник између свих страначких одбора. Главни одбор је могао да има до 20 чланова. На челу Главног одбора налазио се председник, а одбор је бирао и два потпредседника, двојицу пословођа и једног благајника.⁸⁰ Избори за одборе вршили су се сваке године.

Осим Главног одбора странке, статут је омогућавао и конституисање скупштинског збора странке који би чинили сви народни посланици изабрани у Скупштини као кандидати Напредне странке. Збор је разматрао сва питања из домена Народне скупштине. Збор је бирао и посебан управни одбор. Збор Напредне странке је имао свог председника, два потпредседника,

---

⁷⁸А. Мале, *Дневник са српског двора*, 35, 195.

⁷⁹*Исто*, 196.

⁸⁰Први Главни одбор Српске напредне странке имао је 19 чланова: Милан Кујунџић, Љубомир Каљевић, Михаило Павловић, Коста Антула, Никола Ђорђевић, Алекса Илић, Добросав Марковић, Милан Ђ. Милићевић, Ђорђе С. Нешић, Аврам Озеровић, Милан С. Пироћанац, Димитрије Радовић, Никола Спасић, Аћим Чумић, Мита Ракић, Стеван Д. Поповић, Риста Данић, Милован Спасојевић. За председника Главног одбора изабран је Михаило Павловић, за потпредседнике Милан Кујунџић и Љубомир Каљевић, за пословође Мита Ракић, Стеван Д. Поповић, Риста Данић, а за благајника Милован Спасојевић; *Правила Српске напредне странке*, у: *Програми и статутни српских политичких странака...*, 114.

два секретара и седам одборника. Такође, предвиђало се и формирање страначке штампарије и страначког листа – *Видело*.⁸¹ Формирање месних одбора странке вршило се преко чиновника, просветних, судских и полицијских.

Други статут странка је донела на годишњем збору одржаном 27. јуна 1890, истог дана када је донета одлука да се страначки рад обнови. Овај статут је био скоро истоветан статуту који је збор странке усвојио 21. јуна 1893. године. Статут из 1890. и онај у извесној мери модификован из 1893. године имали су 38 чланова. Статутом је било предвиђено да сваки држављанин Србије може бити члан странке. Страначки органи били су: велики партијски збор, годишњи партијски збор, окружни, срески и месни партијски зборови и одбори, Главни партијски одбор, партијски листови. Статут је детаљно прописивао надлежности партијских зборова, Главног партијског одбора, али и окружних среских и месних. Члан 3. Статута је занимљив, јер су у њему сублимисани главни партијски циљеви, који су у суштини били основа страначког програма. Тако се, између осталог, истицало да су циљеви странке развитак уставности, примена закона и реда, сузбијање насиља, афирмација поштења и знања, напредак српске просвете, унапређивање привреде, развијање родољубља, поштовање самосталности и праведне тежње српског народа, остваривање начела „Исток источним народима”.⁸²

Четврти пут статут Српске напредне странке промењен је на страначком збору одржаном 12. фебруара 1906. године. Састојао се од 33 члана и у њему су мање-више остале сличне одредбе као и у статутима из 1890. и 1893. године. Новина у односу на претходне статуте било је увођење институције конференције, које су могле да буду земаљске и окружне.⁸³ Пети пут Српска напредна странка је усвојила нови статут односно статуте на Земаљској конференцији странке одржаној 27. маја 1912. у Београду. Статут из 1912. године био је много опширнији него претходни статут и састојао се од 63 члана. Странка је доношењем новог статута желела да партију у организационом

⁸¹За председника скупштинског Збора Напредне странке изабран је Милош Глишић, за потпредседнике Љубомир Каљевић и Милан Жуњић, а за секретаре Никола Крупежевић и Љуба Станојевић. „Правила Српске напредне странке”, 116.

⁸²Статут Српске напредне странке, у: *Програми и статутни српских политичких странака...*, 201.

⁸³*Исто*, 342.

и кадровском смислу ојача, модернизује и разграна партијску мрежу, јер се сматрало да само с јаком организацијом може да остварује боље резултате на скупштинским изборима. У односу на ранију организациону шему уместо страначког збора, и Великог збора уведени су као органи партије Конгрес и Главни одбор странке. Новина је била и регулисање питања страначких финансија и фондова. Чланом 57. прописано је, између осталог, да страначке приходе чине чланарина, добровољни прилози, приходи од партијских забава, приходи од фондова.⁸⁴

Српска напредна странка је током првих неколико година своје владавине различито остваривала свој страначки програм. У првом периоду од доласка на власт у јесен 1880. до маја 1881. године програм је стриктно спровођен, те је странка постала покретач модернизацијских процеса у Србији. На унутрашњем политичком плану напредњаци су се залагали за три основна принципа: закон, слобода (збора, договора, удруживања), напредак. Били су највећи ослонац власти Милана Обреновића с обзиром на то да је за напредњаке династија Обреновић била узвишена и да се налазила изван сваке уставне борбе. Одмах по преузимању власти Напредна странка је предложила амнестију свих такозваних политичких криваца, при чему је из затвора пуштено више од двеста људи. Такође, појединим угледним радикалима као што су Пера Велимировић и Пера Тодоровић омогућен је повратак у земљу, а кнежев посланик постао је, такође радикалски првак, Коста Таушановић.

У првој половини 1881. године донето је неколико врло слободоумних закона: Закон о судијама, којим је обезбеђена независност судства од извршне власти, што до тада није био случај, а њиме је поправљен и материјални положај судија, Закон о слободи штампе, који је до тада био непознат у Србији и врло либералан, али који је на предлог Гарашанина, Димитрија Радовића и Пироћанца у јуну 1882. године пооштрен, Закон о удружењима и зборовима. У овом сету закона најзначајнији је био Закон о удружењима и зборовима. У њему се поред одредбе о неполитичким удружењима први пут предвиђала и могућност политичког удруживања, што је створило основу за настанак првих политичких странака на тлу Србије. Овај закон је наишао на свеопште одобравање посланика, односно једногласно је усвојен. Врло значајни су

---

⁸⁴Исто, 476.

били и закони из области народног здравља, Закон о Народној библиотеци, Закон о гимназијама, Закон о надзиравању школа, Закон о нижим школама за пољску привреду.

Законом о надзиравању основних школа од 21. марта 1881. године је регулисано питање контроле рада учитеља и професора, јер је до тада постојала пракса да су лица, која је Министарство просвете одредило да контролишу школски систем у земљи, испољавала велику самовољу, пристрасност и нестручност. Доношењем овог закона уводили су се систематичност и ред у овој области, односно будући надзор рада школа и наставничког кадра требало је да буде целовитији и поузданији. Закон је прецизирао да контролу и надзор над школама и професорима врше стручна лица, која су запослена у просвети, редовно, и то на крају сваке школске године. Контролу над основним школама обављали су учитељи и професори средњих школа односно гимназија, а надзор у гимназијама вршен је преко професора Велике школе.⁸⁵

Усвајањем Закона о нижим школама за пољску привреду 14. фебруара 1882. створена је могућност школовања земљорадника, односно стицање стручних и практичних знања из области пољопривреде. Закон је прописивао постојање три ниже школе за пољску привреду: ратарске, винодељско-воћарске и школе за сточарство и планинско газдовање. Надзор над ових школама вршило је Министарство финансија. Школовање у овим стручним школама трајало је три године и у њима је извођена теоријска и практична настава из десет предмета.⁸⁶ За ученике ових школа држава је обезбеђивала бесплатан смештај, храну, одећу, обућу и лекарску негу у случају потребе. Испите из сваког предмета ученици су били обавезни да полажу на крају школске године и добијали су оцене од један до пет. За овај закон везана је

⁸⁵ „Предлог закона о надзиравању школа”, у: С. Новаковић, *Изабрана дела. Правни списи*, књига седамнаеста, Београд 2006, 270–272.

⁸⁶ У пољским школама изучавали су се следећи предмети: „Језик; Географија; Историја Срба; Рачун са основама земљемерства и Цртање; Кратак извод из јеставенице природних наука; Пољодељство са градинарством и ливадарством; Сточарство са свињодељем, пчеларством и основама марвеног лекарства; Винодеље и воћарство; Основе шумарства; Хришћанско јеванђелска наука источно православне цркве.” Цитирано према: „Закон о нижим школама и за пољску привреду”, у: С. Новаковић, *Изабрана дела. Правни списи*, 297.

једна занимљивост да су ученици пољопривредних школа били ослобођени служења војног рока у стајаћој војсци.⁸⁷

На предлог напредњачке владе Скупштина је 31. марта 1881. усвојила Закон о учитељским платама чиме је у знатној мери поправљен материјални положај учитеља. Плате учитеља које су ранијим законом биле подељене у десет класа, новим законским решењем издељене су на седам класа. Повећане су и најнижа учитељска плата, те су учитељи са најнижом седмом класом уместо 580,98 динара добијали плату од 800 динара, а учитељи прве, тј. највеће класе уместо 1.616,64 динара добили плату која је износила 2.000 динара. Повећана је и плата привремених учитеља са дотадашњих 505,20 на 600 динара. Закон је предвидео и услове за добијање новчаних повишица, тј. прелазак из ниже у вишу класу. Марљивост учитеља и успех у раду били су главни параметри за добијање више класе, тј. веће плате.⁸⁸ Изменама и допунама Закона о устројству Учитељске школе од 31. марта 1881. године регулисана су бројна питања која су се непосредно тичала учитељског кадра, односно повећања њиховог броја, јер се Србија тих година суочавала са мањком учитеља, а посебно стручних.

Коначно, у априлу 1881. напредњачка влада је пред посланике изнела свој предлог о промени Намесничког устава и изради новог. На овај предлог напредњаци су посебно били поносни и полагали су наде у његово усвајање, јер су у нови устав била уграђена нека од њихових основних програмских начела и уверења. Предлог пројекта новог устава израдио је Милан Пироћанац као врстан правник и познавалац уставноправне проблематике. У пројекту је критиковао Устав из 1869. и тражио прецизирање гаранција за осигурање личних слобода и права грађана. Новим уставом требало је да се гарантују слобода савести, тајност писма, право збора и удруживања. Предлагана је и измена статуса и дужности Државног савета, прецизирана је одговорност министара, обезбеђивана судска независност. Међутим, према оцени Новаковића који је поред Пироћанца учествовао у писању новог устава краљ Милан

---

⁸⁷ *Исто*, 298–299.

⁸⁸ „Закон о учитељским платама”, у: С. Новаковић, *Изабрана дела. Правни списи*, 274–275.

га је прихватио хладно, односно одбацио га је, јер се косио са аутократским начелима његове владавине.⁸⁹

Наредне, 1882. године, усвојени су такође веома важни закони. Један од најнапреднијих и најзначајнијих закона који су донели напредњаци односио се на школство. Народна скупштина је 31. децембра 1882. изгласала Закон о обавезној шестогодишњој основној школи, познат и као Новаковићев закон, јер га је припремио Стојан Новаковић. Закон је конципиран по узору на чувене законе о основним школама француског министра просвете Жила Ферија од 16. јуна 1881. и 28. марта 1882. године. Фери је био један од најзнаменитијих француских правника, два пута председник владе и министар јавног образовања и лепих уметности у три мандата, од 1879. до 1883. године. Нека решења предвиђена законима Жила Ферија, Новаковић је уградио у Закон о основним школама (школски одбори, њихова права и обавезе, ученички изостанци, казне за неоправдане изостанке). Овај напредњачки школски Закон на којем је Новаковић радио неколико година наишао је на добар пријем код учитеља и стручне јавности. Овим законом, како је сматрао Слободан Јовановић, Новаковић је желео да искорени неписменост и необразованост у Србији као једну од њених највећих бољки, што је јасно регулисано чланом 34. Закона, којим је прописивано да свако дете које живи у Србији мора да иде у школу.⁹⁰

Закон се састојао од 80 чланова и пет великих целина у којима су регулисана најразличитија питања, као што су: задатак и састав основних школа, надлежности школских општина, права и обавезе ученика, учитеља (учитељки) и надзор над школама. О циљу и задацима основне школе говорило се већ у члану 1. Закона у којем се прецизирало да је главни задатак основне школе да „наставом и васпитањем шири по народу основе знања, вере и наравствености и да спрема ученике за грађански живот и за учење у средњим школама”.⁹¹

Основне школе су се делиле на ниже (четири разреда) и више основне школе (пети и шести разред). Из ниже основне школе ученици су прелазили

⁸⁹М. Војводић, „Стојан Новаковић и краљ Милан” ...., 105.

⁹⁰С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига II/2, 74.

⁹¹„Закон о основним школама”, у: С. Новаковић, *Изабрана дела. Правни списи*, 311.

у средње школе. Осим основних школа, у срединама где не би било услова за отварање виших основних школа оснивале су се продужене школе које су похађали они ученици који нису намеравали да наставе даље школовање у вишој основној школи или другим школама. Школе су се делиле на јавне (државне) и приватне и на мушке и женске.

У Закону о основним школама прописано је десет предмета које ће ученици основних школа изучавати: хришћанска наука, српски језик, земљопис, општа и српска историја, рачун и геометријски облици, познавање природе, цртање, краснопис, певање и гимнастика. Законом је прецизирано и да министар просвете лично доноси наставне планове, програме, упутства, и бира уџбенике и књиге из којих ће ђаци учити.⁹² Деца нису ишла у школу недељом, сваког четвртка после подне, током Божићног распуста од 23. децембра до 1. јануара, за време Ускрса, о Светој Тројици три дана и недељу дана током јесење бербе пољопривредних производа.⁹³

Закон је утврђивао и услове за отварање нових школа и функционисање школских одбора. Нова школа се могла основати само тамо где је било најмање 30 ученика. Свака школа је имала свој школски одбор.⁹⁴ Школски одбори су законом добили широка овлашћења. Имали су посебан буџет из ког су се набављале књиге за школску библиотеку и учила. Такође, имали су обавезу да пред почетак сваке школске године направе списак ученика који стасавају за школу и тиме испуњавају услов да започну школовање, као и да обезбеде књиге за ученике.⁹⁵

У оквиру Закона регулисане су и обавезе и дужности школског управитеља (директора). Постављао га је лично министар просвете, а услов да неко буде изабран била је способност да ту дужност обавља и да је најмање пет година био учитељ. Обавезе управитеља школе биле су велике. Контролисао је наставу и ред у школи, бринуо да пронађе адекватну замену у случају болести учитеља, старао се да извршава одлуке учитељског већа, сазивао и председавао његовим радом, водио рачуна о уредности школске библиотеке

---

⁹²*Исто*, 311–312.

⁹³*Исто*, 313.

⁹⁴*Исто*, 314–315.

⁹⁵*Исто*, 318–319.

и архиве, сваког месеца редовно извештавао министра да ли се настава у школи одвија редовно и регуларно, и вршио преписку са школским властима.⁹⁶

Посебан сегмент Закона о основним школама тицао се учитељског кадра, јер је намера била да се омогуће услови за школовање и оспособљавање стручних и компетентних учитеља. Учителије је постављао министар и постојале су две категорије учитеља: стални и привремени, према стручној спреми коју су поседовали. У члану 48. Закона прецизирано је да нико не може да постане стални учитељ ако није претходно положио учитељски испит у Учителиској школи.⁹⁷

Напредњачка влада је велику пажњу посвећивала и средњим школама и гимназијама. Измене и допуне Закона о устројству гимназија извршене су 1881. и 1882. године, измене и допуне Закона о устројству Реалке 1882, док је Школски закон за ученике гимназије и реалке донет 1883. године. Изменама Закона о гимназијама предвиђало се да стални учитељи вештина или језика морају да полажу испит из своје струке, ако Главни просветни савет утврди да им сведочанства нису довољна, односно валидна. Њихове плате су се делиле на четири класе, од којих је прва износила 2.500, друга 2.000, трећа 1.500, а четврта 1.000 динара годишње. Такође, прописивало се да директор гимназије може казнити професоре уколико начине мање грешке у раду: опоменом, укором и губитком петнаестодневне плате, а за веће пропусте коначну реч давао је лично министар просвете. Занимљиво је да се овим изменама предвиђало укидање оних чланова Закона о гимназијама и реалкама који су прописивали да професор може казнити ученика због несташлука, непажљивог праћења наставе, незнања, изостанака са часова, непослушности укором, стајањем ван клупе и клечањем.⁹⁸

Доношењем Школског закона за ученике гимназије и реалке 5. јануара 1883. године детаљно су регулисане дужности ученика у гимназијама и реалкама, прописане мере за поправку њиховог лошег понашања и уведено је оцењивање ученичког владања. Ученици су морали да се понашају културно и пристojно, да редовно похађају наставу и уче, као и да савесно

⁹⁶ *Исто*, 326.

⁹⁷ *Исто*, 323–324.

⁹⁸ „Закон о измени и допуни Закона о гимназији и Закона о Реалци”, у: С. Новаковић, *Изабрана дела. Правни списи*, 309–310.

извршавају школске задатке и обавезе. Забрањен је био сваки вид непослушности, нереди, туча, недоличног понашања у школи или на улици, наступа на јавним зборовима или учествовања у раду дружина. Оцењивање ученичког владања делило се у три степена: владао се по закону, није се у свему владао по закону и није се владао по закону. Казне за непослушне ученике кретале су се од опомене и укура до затвора од једног до десет дана. За најтеже испаде и инциденте Законом су предвиђене мере искључења из школе без права полагања испита током текуће школске године, изгнанство из гимназије или из свих просветних завода у земљи.⁹⁹

Законом о уређењу војске уместо народне војске установљена је стајаћа војска, уведена је општа војна служба, а извршена је и модернизација оружја и војне опреме. Доношењем Закона о војсци Србија је стала у ред модерних европских држава. Александар Иванович Персијани, министар резидент царске Русије у Београду, иначе добар познавалац српских прилика с обзиром на то да је у Србији боравио од 1877. до 1895, сматрао је да је усвајање овог закона било позитивно и нужно за Србију.¹⁰⁰

Донет је и Закон о Народној банци. Као присталице либерализма напредњаци су предност давали политичким слободама у односу на демократију.¹⁰¹ У том смислу су се залагали за дводоми парламентарни систем, односно увођење институције Сената као коректива рада Народна скупштине, али и за ограничење права гласа по румунском моделу, односно за увођење бирачког пореза којим би се ограничио број бирача. Чувене су речи Пироћанца да је „главно обезбедити превагу ума над сировим бројем”.¹⁰²

Напредњаци су показали своју отвореност и толеранцију према етничким мањинама којима су повераване важне функције у странци и државном апарату. Тако су, на пример, напредњачки посланици били Јевреји Аврам Озеровић и Еди Були, а неки од њих су постављани и на важне функције у државном апарату. Према мишљењу многих савременика био је то „златни”,

---

⁹⁹ „Школски закон за ученике гимназије и реалке”, у: С. Новаковић, *Изабрана дела. Правни списи*, 332–338.

¹⁰⁰ Д. Милојевић, „Руски конзул А. И. Песијани о приликама у Србији почетком друге напредњачке владе”, *Историјски часопис* XXXI, Београд 1984, 241.

¹⁰¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига II/2, 68.

¹⁰² *Исто*.

или „Периклов” период владавине Напредне странке. Слободан Јовановић је законодавне реформе прве напредњачке владе назвао врстом „правог државништва”, јер су осећали потребу за модернизацијом државе и управе и по цену доношења непопуларних мера.¹⁰³

Други период у владавини Напредне странке започео је након доношења Тајне конвенције 1881. и трајао је до оставке Гарашанинове владе и одласка странке с власти 1887. године. У овом раздобљу странка је одступила од свог изворног програма, што се највише огледало у доношењу нових или изменама постојећих закона о удружењима и зборовима, слободи штампе, општинама, жандармерији. И док је влада Пироћанца тежила да обезбеди политичке слободе, кабинет Милутина Гарашанина доносио је законе са циљем обезбеђивања ауторитета државе и власти.¹⁰⁴ У том периоду донета је и Тајна конвенција и склопљен Трговински уговор са Аустроугарском. Међутим, према мишљењу Драгослава Јанковића, Напредна странка није учествовала у њиховом доношењу. Била је то одлука српског кнеза. Једини који је осим кнеза Милана знао за садржај ових докумената био је Чедомил Мијатовић. Сазнавши за њихове одредбе Пироћанац и Гарашанин поднели су оставке, свесни да се тиме Србија доводи у подређен политички положај у односу на моћну аустријску царевину, као и да то може да угрози углед странке.¹⁰⁵ Ипак, на притисак кнеза Милана убрзо су повукли оставке.¹⁰⁶

Напредњачка влада је у јуну 1883. године поднела још један предлог за промену постојећег и доношење новог устава, који краљ није прихватио, а влада је у јесен исте године поднела оставку. И у овом предлогу новог устава провејавале су либералне концепције из програма Напредњачке странке. Према Предлогу новог устава законодавну власт вршили би краљ и дводомо народно представништво, које би чинили Народна скупштина и Сенат. И краљ и оба дома парламента имали би подједнако право законодавне иницијативе. Скупштину би чинили само изабрани народни посланици, а институција краљевих посланика не би постојала. Међутим, прописивао се имовински

¹⁰³ *Исто*, 77.

¹⁰⁴ *Исто*, 207–208.

¹⁰⁵ В. Ђоровић, *Историја Срба*, Београд 1995, 658.

¹⁰⁶ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд 1997, 280.

цензус за бираче, што је компликовало цео изборни систем. Држава би била подељена у пет области које би се даље делиле на срезове и општине. Гарантовале би се личне слободе, неповредивост стана и својине, слобода савести, слободна и бесплатна настава, слобода говора, писања, штампе, право збора и удруживања. За политичке кривице била би укинута смртна казна.

Један од највећих неуспеха напредњачке владе у том раздобљу биле су финансије и претерано задуживање земље.¹⁰⁷ За три године Пироћанчеве владе, буџет је повећан чак 80 одсто. Највећа финансијска афера, која је обележила прву владу напредњака, тицала се аранжмана из Бонтуовог уговора о склапању зајма за изградњу железничких пруга у Србији. Уговор о кредитном зајму под неповољним условима склопљен је 1881. године са француским привредним друштвом Генерална унија, на чијем се челу налазио Евжен Бонту. Генерална унија је 1882. године пропала, што је било компромитујуће како за кнеза Милана, тако и за владу.

---

¹⁰⁷С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига II/2, 78.

Страначко вођство и социјална структура

Српска напредна странка у првом периоду свог постојања није имала јасне критеријуме за вођу, мада су право на кормило странке полагали и Пироћанац као председник владе, али и Гарашанин као министар унутрашњих послова у првој напредњачкој влади. Слободан Јовановић сматра, да Напредна странка није имала једног испрофилисаног вођу, него је њоме управљала група, „квартет”, коју су чинили Пироћанац, Гарашанин, Мијатовић и Новаковић, при чему ниједан од њих није био вођа у правом смислу те речи, већ само „претендент”, односно кандидат за вођу.¹⁰⁸

Формално, у почетку је вођа странке ипак био Пироћанац, и то до 15. јануара 1886. године, када је због свог залагања за савез са либералима дошао у сукоб са Главним одбором странке и повукао се са њеног чела и из активне политике. Након тога, номинални и стварни шеф Напредне странке постао је Милутин Гарашанин. Наиме, у жеку Српско-бугарског рата због лоше војне позиције српске војске и пада владаревог ауторитета, краљ Милан је изашао са идејом о потреби зближавања напредњака и либерала и укључивања једног броја угледних либералних и напредњачких вођа (Јован Ристић, Радивој Милојковић, Милан Пироћанац, Стојан Новаковић) у владу Милутина Гарашанина. Од децембра 1885. до марта 1886. године одржано је неколико сусрета дојучерашњих љутих ривала Ристића и Пироћанца у којима је изражена сагласност о потреби превазилажења тешке ситуације у којој се нашла Србија због рата са Бугарском и о потреби међусобне сарадње. Међутим, идеја о чвршћем повезивању либерала и напредњака се на крају изјаловила, поготово што Гарашанин никако није ценио Ристића.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Исто, 131.

¹⁰⁹ Д. Радовић, *Јован Ристић*, 503–506.

Пироћанчева намера да се приближи либералима наишла је на оштро противљење страначког руководства које се поводом тог питања састало 15. јануара 1886. године и није прихватило његов предлог. Састанку су поред Пироћанца присуствовали и Новаковић, Кујунџић, Димитрије Радовић, Никола Ђорђевић, Милош Глишић, Коста Здравковић, Урош Кнежевић, Тома Стајић, Лазар Петровић, Петар Тираћ, Јанаћко Констандиновић, Алекса Фотић, Ђорђе Ђорђевић и Никола Крупежевић. На састанку је пре расправе о потенцијалном савезу са либералима Пироћанац изабран за председника Напредне странке. Сви присутни су били сагласни око оцене да су догађаји у вези са Српско-бугарским ратом нанели штету странци то само може да користи политичким противницима, а пре свега либералима и радикалима. Такође, заложили су се да што пре дође до окончања рата са Бугарима. Око савеза са либералима странка се поделила. Убеђење да краљ и Гарашанин раде против њих навело је Пироћанца и Новаковића да најаве своје повлачење из јавног живота односно да на том скупу поднесу оставке. Фактички на истој седници Пироћанац је изабран за председника странке, а при њеном крају је поднео оставку на председничку дужност.

Иначе, Пироћанац је пре састанка обавио разговоре са угледним страначким првацима. Тако му је Кујунџић крајем децембра 1885. године изнео своје гледиште да не треба ићи у коалицију са либералима, јер би то њих „из гроба и ништавила подигло, а ствари не би унапредило”.¹¹⁰ У случају да Пироћанац ипак буде инсистирао на томе најавио је своје намеру да се повуче из политичког живота. Иначе, њега је Пироћанац апострофирао да је био главни архитекта неприхватања коалиције са либералима и да се према њему односио некоректно односно да је у политици био „чудљив, поган и детињаст”.¹¹¹

Милан Пироћанац је био врени српски правник. Основну школу је завршио у Јагодини, гимназију у Крагујевцу и Београду, где је похађао Правни одсек Лицеја. Пред крај студија отишао је у Париз, где је 1860. године завршио студије права. После тога годину дана је провео на усавршавању на Универзитету у Хајделбергу. После повратка у Београд, а пре активног

---

¹¹⁰М. Пироћанац, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд 2004, 219.

¹¹¹*Исто*, 232–238.

бављења политиком, био је начелник у Министарству иностраних дела, председник суда Рудничког округа, када је започео непрестане сукобе са Јованом Ристићем, а кратко време 1874. године био је и судија Касационог суда. Пре избора у Касациони суд почео је да се бави адвокатуром и убрзо је постао један од најбољих српских адвоката. У политику је ушао у новембру 1874, када је у влади Аћима Чумића, додуше кратко, био министар унутрашњих дела. Своју прву и једину владу, која је иначе била и прва влада Напредне странке, саставио је 21. октобра 1880. и на њеном челу остао до 21. септембра 1883. године. Првобитно, кнез Милан није намеравао да кормило владе препусти Пироћанцу. Наиме, након оставке Ристићевог кабинета позвао је Мариновића, Мијатовића и Гарашанина и понудио им да саставе нову владу. У међувремену дошло је до сусрета између Новаковића, Пироћанца, Гарашанина, Димитрија Радовића, Мијатовића, Кујунџића, Мите Ракића, Милана Милићевића и Стевана Поповића на којем је одлучено да се ипак место премијера препусти Мариновићу. Међутим, и ова одлука је промењена у разговору између Милићевића и Гарашанина који су одлучили да Гарашанин буде кандидат за премијера. Ипак, на крају је кнез Милан пресекао и одлучио да мандатар буде Пироћанац који се прво опирао, а затим је коначно пристао да образује нову српску владу.¹¹²

У првом напредњачком кабинету главне ресоре држали су Пироћанац (председник владе и министар правде, а затим и министар иностраних дела) и његов пријатељ Стојан Новаковић (министар просвете и црквених дела). Они су чинили једно крило владе и Напредне странке, док су, с друге стране, били Милутин Гарашанин (министар унутрашњих дела) и његов саборац Чедомиљ Мијатовић (министар иностраних дела, а затим министар финансија). Иако је то била, како тврди Слободан Јовановић, влада интелектуалаца коју је чинила интелектуална елита тадашње Србије, она се од првог дана формирања суочавала с бројним неспоразумима како са кнезом односно краљем Миланом Обреновићем, тако и са радикалима, али и са министрима и члановима Напредне странке.¹¹³ Разумиоилажења су се односила на различите погледе у вођењу унутрашње и спољне политике земље.¹¹⁴

¹¹² Исто, 23–24.

¹¹³ Исто, 46.

¹¹⁴ Исто, IX.

Пироћанчева политичка визија је подразумевала дводоми парламентарни систем са ограниченим правом гласа, судску независност и политичке слободе.¹¹⁵ Дивио се либералној демократији, при чему су му узор били енглески виговци, односно либерали.¹¹⁶ Био је противник Намесничког устава из 1869. године, залагао се за ограничење права извршне власти, односно био је присталица идеје да парламент контролише владу. Његова намера да се изврше уставне реформе и да се промени Намеснички устав није наишла на добар пријем код радикала. Краљ Милан је, такође, био против те замисли, а отпор су пружиле и поједине вође Напредне странке, на пример Гарашанин, који је сматрао да још нису сазрели услови за тако нешто. То је све утицало да Пироћанац поднесе оставку на место председника владе. Његов лош однос са краљем кулминирао је 1888. године, када је пристао да буде адвокат краљице Наталије у њиховој бракоразводној парници.

Пироћанац је био присталица политике страначког компромиса и договарања, односно за средњи курс у вођењу унутрашње политике Србије. Због својих помирљивих погледа у односу на политичке ривале често је наилазио на неразумевање својих партијских колега, што је између осталог утицало на то да се 5. јануара 1886. године повуче и са чела Напредне странке, коју је практично водио од оснивања.¹¹⁷ У својим мемоарима записао је да се из странке и активне политике повлачи због интрига које против њега воде краљ Милан и Гарашанин, кога је оптужио за немар у вођењу државне управе, напуштање страначког програма и сервилност према краљу. Такође, сматрао је да против њега ради и Милан Кујунџић.¹¹⁸ Постојало је уверење да није успео да оствари снажнији утицај у Напредној странци због своје „крутости” и немогућности да се прилагоди новонасталој ситуацији, односно самосталности у изношењу мишљења. Приписивали су му да је горд, сујетан, преамбициозан, ћудљив, хладан, да се лоше понаша.¹¹⁹ Милан Ђ. Милићевић је у својим дневничким забелешкама крајем 1886. године написао да Пироћанац „више није онај

---

¹¹⁵ *Исто*, X.

¹¹⁶ *Исто*.

¹¹⁷ *Исто*, X.

¹¹⁸ *Исто*, 236.

¹¹⁹ С. Јовановић, *Политичке и правне расправе*, књига друга, Београд 1990, 322.

хладни мислилац какав је обично, већ постаје нека срдита немоћ. Све кад се скупи, њему остаје још језик, а ни од пера ни од руку није му вајде”.¹²⁰

Слободан Јовановић је сматрао да је Пироћанац био „промашени државник”, „кабинетски политичар” и да је већи утисак на српску јавност оставио после повлачења из политике него док је био председник владе и шеф странке.¹²¹ Према Јовановићу, највећи Пироћанчев успех било је формирање Напредне странке и израда првог страначког програма. У коначном билансу није успео да оствари циљеве за које се залагао у унутрашњој и спољној политици.¹²² Међутим, његов политички саборац Милан Ђ. Милићевић тврдио је да је Пироћанац највише допринео да се покрене лист *Vigdelo* око кога су се окупили будући оснивачи Напредне странке.¹²³ Такође, сматрао је да је Пироћанац вредно водио Напредну странку.

У спољној политици, Пироћанац се залагао да Србија не сме превише да се ослања ни на Аустроугарску ни на Русију, односно да са обе ове велике европске силе треба одржавати добре односе. Иако је признавао да Русија у свим областима остварује велики напредак, сматрао је да је њен циљ у Источном питању да створи поуздану основу на којој би утврдила свој утицај на Балкану и да са њега истисне Аустрију.¹²⁴ Решавање увек актуелног Источног питања видео је у савезу Аустроугарске са балканским народима и уз подршку Европе. Аустрофилство су му приписивали радикали као његови политички противници.¹²⁵ Честе неспоразуме имао је са српским сувереном Миланом, кога је оцењивао као неодговорну и површну личност.¹²⁶ Њихов однос се заснивао на узајамној антипатији. Умро је 1897. године.

Након повлачења Пироћанца са чела Напредне странке, њено кормило преузео је Милутин Гарашанин, који је био личност посебног сензибилитета. На челу странке налазио се између 1886. и 1896. године. Гарашанин је у консултацијама са Новаковићем 18. децембра донео одлуку о укидању

¹²⁰М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, IV (1. април 1882 – 31. децембар 1891), приредио А. Раствојић, Београд 2024, 351.

¹²¹С. Јовановић, *Политичке и правне расправе*, 307.

¹²²*Исто*, 340.

¹²³М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 128.

¹²⁴М. Пироћанац, *Међународни положај Србије*, Београд 1893, 21.

¹²⁵М. Пироћанац, *Белешке*, XI.

¹²⁶*Исто*, XIII.

странке. За место страначког вође препоручивало га је изврсно породично порекло с обзиром на то да је био син Илије Гарашанина. Рођен је у Београду 1843. године где је похађао основну школу и гимназију. Студирао је годину дана на Природњачко-техничком одсеку Лицеја, а 1860. године отишао је у Француску и на Лицеју Сен-Барб изучавао математику, коју је затим завршио на париској Политехници 1865. године. Исте године, уписао је Артиљеријску школу у Мецу и добио чин артиљеријског потпоручника.¹²⁷ У Србију се вратио 1868. године. На скупштинским изборима 1874. године изабран је за народног посланика Гроцког среза. У државну службу је ступио 1876. године као официр. Учествовао је у Првом српско-турском рату 1876. године као командант Чачанске бригаде Ибарске војске у чину артиљеријског капетана. После рањавања у бици на Огоријевцу у августу 1876. године унапређен је у чин мајора. Током Другог српско-турског рата био је помоћник начелника артиљерије Шумадијског корпуса Јаворске војске. У октобру 1880. изабран је за министра унутрашњих дела у влади Милана Пироћанца. После Тимочке буне именован је за српског посланика у Бечу, али се на тој дужности кратко задржао.

У три маха се налазио на челу српске владе од 1884. до 1887. године. У првој и другој влади (1884–1885; 1885–1886) био је истовремено и премијер и министар иностраних дела, а у трећој влади (1886–1887) истовремено је обављао дужност и председника владе и министра унутрашњих дела, што му је давало додатну политичку тежину. Осим функције председника владе, у својој политичкој каријери обављао је и дужност министра финансија, министра грађевина, председника Народне скупштине, народног посланика у скупштинским сазивима 1890. и 1893. године, српског посланика у Бечу и Паризу. Биран је 1892. године и за члана Српске краљевске академије. Умро је 1898. године.

Гарашанинова влада у потпуности је била под утицајем српског суверена. Њен циљ је, између осталог, био да реши нагомилане финансијске проблеме у држави и додатно ојача владавину краља Милана. Владало је уверење да је прави шеф владе, али и напредњака заправо био српски владар.¹²⁸ Гарашанин

---

¹²⁷Ј. Продановић, „Милутин Гарашанин”, у: М. Гарашанин, *Доколице*, Београд 2018, 7.

¹²⁸Д. Милојевић, „Руски конзул А. И. Песијани о приликама у Србији почетком

је у јеку Српско-бугарског рата веома утицао на краља Милана да одустане од чврсте намере да абдицира, али се са њим разишао због његове одлуке да раскине брак с краљицом Наталијом.¹²⁹ Што се тиче Гарашанинове личности, Јаша Продановић је сматрао да он није имао значајнији политички програм, за разлику од његовог партијског саборца Пироћанца, као и да није поседовао особине државника, јер се на власти одржавао захваљујући краљу Милану, кога је безусловно подржавао. Ипак, имао је велики беседнички дар, био је борбен, темпераман, лично честит.¹³⁰ И Слободан Јовановић је сматрао да је Гарашанин био личност без идеја, стратегије, циља и начела, често врло поводљив и склон променама политичких ставова. Међутим, поседовао је велике ораторске способности, био је неуморан, према људима се опходио с разумевањем и стрпљењем, пленио је шармом и смислом за хумор, његови савременици и пријатељи пишу да је имао особине народног трибуна са много личног магнетизма.¹³¹ И Милан Ђ. Милићевић који је био близак Гарашанинов сарадник и партијски колега често је на страницама свога дневника износио оцене о њему. Описивао га је као пријатну особу, али без енергичности и жеље да се посвети одређеној врсти посла. Како је време пролазило све више га је оптуживао да је склон апсолутизму. „Милутин иде све даље против слобода. Не гледајући на погрешке власти, не рачунећи ни у што незадовољство толиких пензионисаних људи, не сећајући се утиска од пада Ген[ералне] уније, не помишљајући на велико увећање буџета, он све приписује ово слободнијега и често врло гаднога писања немоћи државној и разузданости друштвеној”.¹³² Гарашанинов попустљив однос према краљу Милану изазивао је незадовољство и његових пријатеља и партијских колега. Пироћанац се са Гарашанином разишао већ 1883. године, са Стојаном Новковићем 1885, док се вишедеценијско пријатељство између Гарашанина и Чедомиља Мијатовића које је датирало из ђачких дана окончало 1889. године.

У колоплету замршених односа између напредњачких вођа посебно је био компликован однос између Пироћанца и Гарашанина. Ова два барда

друге напредњачке владе” ..., 242.

¹²⁹Ј. Продановић, „Милутин Гарашанин”, 11.

¹³⁰*Исто*, 13–14.

¹³¹С. Јовановић, *Политичке и правне расправе*, књига друга, 322.

¹³²М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, IV, 55, 60.

Напредне странке гајили су дубоко међусобно неповерење које је било мотивисано личним разлозима и које је датирало још од пре покретања листа *Вигело*. Наиме, Гарашанин није присуствовао иницијалним састанцима на којима се разговарало о оснивању једног новог политичког листа. Позиве Пироћанца да се прикључи виделовцима Гарашанин је у првом тренутку игнорисао и одбијао. То је погодило Пироћанца који је затим одустао да инсистира да се Гарашанин укључи у тим виделоваца. Улогу посредника затим је преузео Милан Ђ. Милићевић који је разлоге Гарашаниновог оклевања видео у Пироћанчевом карактеру, као и процени да је Гарашанин потчињен „својим осећањем нижег реда”. Сматрао је и да такво понашање не приличи родољубивим особама односно да се тако понашају деца.¹³³

У међувремену, Милићевић се 18. јануара 1880. године састао са Гарашанином који му је образложио своје разлоге одбијања да приђе групацији око *Вигела*. Између осталих изнео је примедбе на један број тачака програма, а Пироћанцу је замерао да је превртљив. Следећи састанак је одржан 23. јануара у кући Милана Ђ. Милићевића и на њему су поред њега присуствовали и Чедомиљ Мијатовић и Гарашанин. Мијатовић је своје противљење да приступи виделовцима бранио тиме да као присталица слободне трговине програм листа не прихвата такво његово опредељење, док је Гарашанин говорио о жртвама његових предака за идеје уставности, напретка и слободе које се у програму листа представљају као нови принципи, а суштински се он и његова породица дуго боре за те идеале. На крају, Милићевић није ни овога пута успео да убеди Гарашанина да приступи виделовцима. На састанку одржаном 28. јануара, иако се формално није изјаснио о приступању, Гарашанин је прећутно, ипак пристао да постане део политичке групе око листа *Вигело* и да прихвати Пироћанца за вођу. Иначе, том састанку присуствовао је велики број виделоваца, између осталих и Светомир Николајевић, Новаковић, др Младен Јанковић, Димитрије Радовић, Ђока Павловић, Стева Д. Поповић, др Павле Стејић, Мршић, Алекса Новаковић, Мита Ракић.¹³⁴ Гарашанин се, иако првобитно веома резервисан према деловању у оквиру *Вигела*, током наредних месеци веома ангажовао у писању текстова против Ристића и његове

---

¹³³М. Ђ., Милићевић, *Дневник*, III, 311.

¹³⁴М. Ђ., Милићевић, *Дневник*, III, 314.

унутрашње и спољне политике, али је објављивао и бројне текстове у којима је изражавао антиаустријске ставове. Такође, његови чланци о железничком питању остављали су снажан утисак на српске политичке кругове и најширу јавност.

Следећа тачка размимоилажења између Гарашанина и Пироћанца тичала се састављања владе чију окосницу би чинили кадрови окупљени око *Видела*. Наиме, кнез Милан је у јесен 1880. године након оставке владе Јована Ристића изашао са идејом да нову владу формира Јован Мариновић, дотадашњи српски посланик у Паризу. Након што је он то одбио, а управо на његов предлог краљ је мандат за састав владе понудио виделовцима. Поводом те понуде виделовци су крајем октобра одржали неколико састанака на којима се расправљало о предлогу кнеза Милана. Ти састанци су били веома бурни и на њима се још једном показала сва нетрпељивост између Гарашанина и Пироћанца. Милан Ђ. Милићевић је у свом *Дневнику* забележио да је предлог кнеза прихваћен, али да је проблем правио Пироћанац, јер је био незадовољан што он није мандатар. „Он нигде дру[га]чије него први”.¹³⁵ Пироћанчева сујета је била толико изражена да је на једном од састанака о састављању владе одржаном 30. октобра како је записао Милићевић „не само разби састав кабинета, него и разби партију Виделоваца. Одвоји се и иступи на начин који је грозно причати!”. Међутим, на крају је ипак постигнут компромис тако што је српски кнез, на предлог Гарашанина и Мијатовића, прихватио да Пироћанац ипак постане председник владе и преузме ресор правде.¹³⁶

Занимљиво је Пироћанчево мишљење који је у свом биографском рукопису *За моју гецу* из 1895. године изнео могући разлог Гарашаниновог одбијања да приступи виделовцима. Он је његово одбијања образлагао страхом да неће играти прву улогу у Виделовој групацији, али након што је увидео да ће остати сам и изолован на крају јој је ипак приступио. Пироћанац је такође мислио да је то била грешка и несрећа за целу групацију: „јер што год је недаћа дошло Напредној странци дошло јој је највише од њега (мислио је на Гарашанина – примедба аутора) и Ч. Мијатовића. Оба лакомислена, оба

¹³⁵ *Исто*, 367.

¹³⁶ *Исто*, 368.

неваљала и оба два до лудила амбициозна”.¹³⁷ Из борбе око уласка Гарашанина у круг виделоваца на најбољи начин се показује лична сујета и нетрпеливост које су постајале између њега и Пироћанца што се неминовно преламало и на рад Напредне странке током девете деценије 19. века.

Један од оснивача, дугогодишњи председник (1906–1915) и један од најугледнијих представника Српске напредне странке био је и Стојан Новаковић, који ће остати забележен као један од најобразованијих Срба с краја 19. и почетка 20. века.¹³⁸ Кнез Григорије Николајевич Трубецки, руски посланик у Србији, током Великог рата забележио је у својим мемоарима да је „у политичком свету Новаковићево име имало значај одмах после Пашићевог” и да су се Срби поносили њиме.¹³⁹ Рођен је 1842. године у Шапцу, а у Београду је завршио Лицеј, Одсек за правне студије. У политику је ступио као припадник Уједињене омладине српске, да би затим био присталица либерала и младоконзервативаца. Почетком 20. века био је надахнут идејама српске револуционарне омладине, која се припремала за надолазеће догађаје у балканским ратовима и Првом светском рату.¹⁴⁰

Новаковић је, осим неизбрисивог печата у области науке, оставио дубок траг у и областима политике, државне управе и законодавне делатности. Куриозитет је да је у четири пута био министар просвете и црквених дела Србије, када су извршене целовите реформе у српској просвети, прецизније у сферама основног и средњег школства и Велике школе.¹⁴¹ Кратко време обављао је и дужност министра унутрашњих дела, а два пута је био председник српске владе, 1896–1896. и од фебруара до октобра 1909. године. Неизбрисив је Новаковићев траг у области националне и државне

---

¹³⁷С. Рајић, Милан С. Пироћанац, *За моју децу*, Београд, 1895, *Мешовића трађа* (Miscellanea), нова серија књ. XXI (2003), Београд 2003, 146.

¹³⁸А. Растовић, „Стојан Новаковић – поуздани тумач прошлости српскога народа и државе”, у: *Стојан Новаковић, изабрана докуменџа*, приредио А. Растовић и други, САНУ, Београд 2017, 7.

¹³⁹Г. Н. Трубецки, *Раџ на Балкану 1914–1917. и руска дипломатџа*, Београд 1994, 79–80.

¹⁴⁰М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012, 7; Р. Самарџић, Стојан Новаковић, у: Р. Самарџић, *Писци српске историје*, четврта књига, Београд 1994, 249.

¹⁴¹А. Растовић, „Стојан Новаковић као министар просвете”, у: *Стојан Новаковић. Поводом сто седамдесет и осам година од рођења*, САНУ, Београд 2018, 89.

политике, односно његова несебична подршка остваривању националних интереса српског народа на тлу Османског царства, што је било у складу са спољнополитичким циљевима Напредне странке. Учествовао је у припреми плана активности садржаних у *Учинцима за одржавање ушлицаја Србије у Старој Србији и Македонији*. Основни циљеви српске државе у европским деловима Османског царства подразумевали су отварање српских конзулата у Турској, добијање владичанских места, отварање српских школа, књижара и штампарија, покретање листа на српском језику. Осмишљавањем активне националне политике допринео је распламсавању у Старој Србији и Македонији националне идеје међу српским народом, који је национално свестан дочекао велике догађаје 1912. године који су у корену изменили политичку мапу Балкана.

Новаковић је заслужан и за многе дипломатске успехе Краљевине Србије. Два пута је био српски посланик у Цариграду, и то од 1886. до 1891. и од 1897. до 1900, као један од најбољих познавалаца друштвених прилика у Османском царству.¹⁴² Највиши дипломатски представник српске државе био је и у Паризу 1900. и у Петрограду од 1900. до 1905. године. Један од важних Новаковићевих дипломатских успеха било је издавање *Плаве књиге* у којој су таксативно набројана злодела Албанаца против српског народа на тлу Старе Србије који су нарочито кулминирали током 1898. и 1899. године. О бројним злочинима Албанаца према српском народу на просторима Косова и Метохије извештавали су и конзули великих сила у Османском царству. Потресни су извештаји руских конзула (Акимович, Иван Степановић Јастребов, Лисевич, Алексеј Јегорович Сунченков, Евгениј Тимаев, Сергеј Владимирович Тухолка) из Косовске Митровице, Призрена, Скадра који говоре о тешком животу тамошњих Срба. Колико је терор над Србима био уврежен показује и коментар руског цара Александра III који је својом руком на маргини извештаја Лисевича, руског вицеконзула у Призрену о злочинима Албанаца над Србима у Пећкој нахији од 11. новембра 1889. године забележио: „Нажалост ово није ново – све је исто без краја”.¹⁴³

¹⁴²М. Војводић, „Стојан Новаковић”, у: *Стојан Новаковић. Живот, дело, време. Поводом 175 година од рођења*, уредници М. Анђелковић, М. Војводић, А. Костић, Београд 2017, 62.

¹⁴³С. Терзић, *На капијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку*, Нови Сад – Београд 2021, 653.

Наиме, злодела против Срба на подручју Косова и Метохије која су се после Берлинског конгреса интензивирала, подстакла су Владана Ђорђевића, председника српске владе и министра иностраних дела, да замоли Стојана Новаковића да се обрати турској влади и султану да интервенишу да се злочини прекину. Новаковић је у две ноте од маја и јула 1898. године, упућене Тефик-паши, турском министру иностраних дела, навео 91 случај злочина од којих су 37 била убиства која су Албанци починили против Срба у Старој Србији, упозоравајући истовремено да српском народу на тим подручјима прети уништење.¹⁴⁴

Турске власти су потом упутиле у Стару Србију комисију на челу са генералом Саадедин-пашом да би се испитали наводи из Новаковићевих нота. Комисија није потврдила изнете тврдње, односно није предложила никакве мере да би се спречили даља анархија и злочини.¹⁴⁵ Новаковић је незадовољан радом ове комисије предложио српској влади мере да се прекине терор. Између осталог, његов план је подразумевао предузимање неколико дипломатских акција (формирање непристрасне међународне комисије, помоћ Аустроугарске и Русије). Коначно, уколико те мере не би уродиле плодом, предлагао је да се Србија обрати за помоћ земљама гарантима Берлинског уговора које би утврдиле право стање ствари и натерале Порту да спречи даље насиље.

У мају 1899. године, када је талас терора над Србима на Косову и Метохији достигао врхунац, Ђорђевић је обавестио Новаковића да је српска влада као реакцију на албанско насиље одлучила да за домаћу, али и светску јавност публикује у форми књиге службену преписку коју је Ђорђевић у име српског Министарства иностраних дела водио са Новаковићем и Тефик-пашом о тим неделима. Књига је званично штампани у јуну 1899. у 1.000 примерака под насловом *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*

---

¹⁴⁴*Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији = Correspondance concernant les actes de violence et de brigandage des Albanais dans la Vieille-Serbie (Vilayet de Kossovo): 1898–1899.* Министарство иностраних дела [Владан Ђорђевић, Стојан Новаковић, Тефик-паша], Београд, 1899, 2–39.

¹⁴⁵М. Vojvodić, „Plava knjiga’ o stradanjima Srba u Staroj Srbiji”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, god. XXXII, br. 1–2, Beograd 1999, 60.

године и у њој се нашло 23 извештаја и 17 прилога о злочинима Албанаца против Срба у периоду између маја 1898. и јуна 1899. године. Између осталих, објављени су извештаји Стојана Новаковића српској влади, Новаковићеве ноте турској влади и турском Министарству иностраних дела, извештаји српских конзула у Приштини.¹⁴⁶

Књига (колоквијално названа *Плава књиџа*) појавила се у време непосредно пред одржавање Хашке конференције о миру и разоружању 1899. године, што је изазвало спекулације да је циљ њеног публиковања био да се српско питање у Старој Србији стави на дневни ред овог међународног скупа, односно интернационализује. Међутим, договор српске и турске владе до којег је у међувремену дошло о формирању заједничке комисије која би се старала о одржавању реда и мира на српско-турској граници и турска спремност да се односи две државе побољшају, ставили су дистрибуцију *Плаве књиџе* ад акта.

У решавању српског националног питања Новаковић се увек руководио принципима преговарања, односно увек је предност давао разговорима и дипломатији, али и просветном и културном раду у односу на оружана средства борбе. Своје ставове о потреби културно-просветног рада у остваривању српских националних и државних интереса Новаковић је можда најјасније изнео у чланку „*Quid Nunc*”, који је настао као реакција на анексију Босне и Херцеговине 1908. године, и у раду „Уједињујмо се културом”, који је објавио у дубровачком *Србу* исте године, у оквиру *Споменице о паду Дубровачке Републике*. У тексту „*Quid Nunc*” истицао је да се српски народни живот може борити против напада и неприлика не само оружјем и борбом већ и просветом, књигом, новинама, народном слогом, лепим језиком. На крају овог текста упозорио је: „Постарајмо се и ми Срби да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, у једном духу и правцу, путем просвете и културе, стално, живо, неуморно – па ће победа бити наша... Само не клонимо духом... А ми, међутим, смишљајмо и пробајмо, настојмо стално и без прекида да издржимо ову бескрвну битку мира, просвете и културе за свој народ. Ова битка је тежа него она оружјем,

¹⁴⁶*Исто*, 64.

али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, и када једном дође – она је вечита.”¹⁴⁷

У програмском тексту „Уједињујмо се културом” још подробније је образложио своју тезу о одбрани и интеграцији српства помоћу културе и просвете. Напомињући да српски дух није пао, указао је на то да је преживео управо захваљујући вери, књизи, језику, песми. Новаковић је препоручивао да се српство подигне културом, лепим језиком, уједињеном народном просветом: „Уједињујмо, ујединимо срце онога на Тимоку и онога у крај Гружа на мору Јадранскоме; онога на Скадру на Бојани и онога на Морави, и онога на Уни и онога на хладном Вардару... Културно српство може постати кад год ми хоћемо. Оно треба да изађе из духа и из воље наше. До нас стоји да га из висине будућности спустимо на земљу наше опште домовине. За њ нема никакве забране.”¹⁴⁸ Према томе у оба ова текста подвлачио је да се српство успешно може уздићи културом, лепим језиком, уједињеном народном просветом, односно мирним путем. За разлику од оружане борбе која је кратког даха, борба књигом и просветом временски је безгранична и ефикаснија. Према томе, мудри Новаковић је још пре више од сто година препоручивао да се све српске области и племена уједињују духом, језиком, народном свешћу, просветом.

Сматрао је да треба употребити сва легална и дозвољена средства да би се издејствовало побољшавање положаја српског народа на просторима Османског царства.¹⁴⁹ Сматрао је да због интереса српског народа треба стрпљиво и упорно разговарати и преговарати с Портом, уверавајући је да српска држава с њом жели да изграђује пријатељске односе. Тај национално-државни рад је, према његовој процени, био еволутиван, дуготрајан и захтевао је трезвеност и сталоженост.¹⁵⁰

Упорно заступајући српске интересе код турских власти, Новаковић је током последње деценије 19. века остварио неколико великих дипломатских

---

¹⁴⁷С. Новаковић, „Quid Nunc”, у: *Најновија балканска криза и српско питање. Белешке, размислињања, разговори и политички чланци из 1908–1909*, Београд 1910, 94–100.

¹⁴⁸С. Novaković, „Ujedinjujmo se kulturom”, *Srd*, 31. januara 1908, br. 1–5, u: *Spomenica o radu Dubrovačke republike*, Dubrovnik 1908, 2–3.

¹⁴⁹М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, 26.

¹⁵⁰*Исто*, 18.

победа за Србију и српски народ. Захваљујући његовој дипломатској вештини Србија је од Порте добила сагласност за отварање дипломатских представништава, односно конзулата у Скопљу и Солуну 1887, и Приштини и Битољу 1889. године, што је представљало велико психолошко охрабрење за српски народ на просторима Косовског вилајета и Македоније. Главни задаци новоотворених конзулата односили су се на сферу просвете и културе, односно на пропаганду српске националне и државне идеје.¹⁵¹

Његовом заслугом на тлу Османског царства отворене су бројне српске основне школе и гимназије, а круна упорног дипломатског рада било је добијање две владичанске столице за Србе. Прво је 1896. године за митрополита рашко-призренског постављен Србин Дионисије (Петровић), као српски јерарх Цариградске патријаршије. Годину дана касније, за администратора Скопске епархије, постављен је Фирмилијан (Дражић), а 1899, за митрополита Скопске епархије. Након укидања Пећке патријаршије био је први Србин, који је добио тај положај, иако је због великих отпора у Цркви, на посвећење чекао до 1902. године. Током анексионе кризе обављао је специјалну дипломатску мисију у Цариграду ради придобијања тамошњих турских власти за српски компензациони план, који је предвиђао да Србији припадну делови Босне и Херцеговине. Као одличан познавалац балканских прилика био је и представник Краљевине Србије на Мировној конференцији у Лондону после завршетка Првог балканског рата 1912–1913. године.

Основни опус Новаковићевог деловања био је његов научно-публицистички рад.¹⁵² У својој скоро пет деценија дугој каријери био је суплент,

¹⁵¹С. Терзић, „Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889–1897)”, *Историјски часопис* LVII, Београд 2008, 328.

¹⁵²Из импресивне библиографије Стојана Новаковића издвајамо његове најважније студије, радове, и расправе које се односе на историју Србије и српског народа: *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд 1906; *Васкрс државе српске: политичко-историјска студија о првом српском устанку 1804–1813*, Београд 1904; „Грчке мисли о етнографији Балканског полуострва”, *Отаџбина*, XXV, Београд 1890, 68–94; 223–236; 588–611; XXVI, 595–631; *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903. Историјско-мемоарске записке к шуме времену и к поштану и практиковању устава од 1888. и 1901*, Београд 1912; *Ички мир. Покушај непосредног измирења Србије и Турске 1806–1807*. Политичко историјска студија Стојана Новаковића, Београд 1903; *Најновија балканска криза и српско питање. Белешке, размислиња, разговори и политички чланци из 1908–1909*, Београд 1910; „Неколика

професор српског језика и књижевности, библиотекар Народне библиотеке, кустос Музеја. На Великој школи је предавао словенску филологију, а затим и словенску и српску књижевност. Волуминозан је број његових научних радова (близу 500 библиографских јединица), а дијапазон интересовања и радова такође је био огroman.¹⁵³ Његова истраживања су обухватала области историјске географије, средњовековне и модерне српске политичке и културне историје, историје српске државности, историје Српске револуције, односно историје Првог и Другог српског устанка, економске историје, историје цркве, народне традиције. Дао је огroman допринос прикупљању и критичком проучавању средњовековних извора, аутобиографских и наративних списа, летописа, родослова, апокрифа, поменика, изучавању српске граматике, старе српске књижевности. Критичким проучавањем српских извора истицао се као један од утемељивача и најдоследнијих заступника српске критичке историографије 19. века. Као присталица Леополда Ранкеа сматрао је да је задатак историчара да раскрсти с традицијом и да је његова обавеза да истражи „суштину историјску истину” без личних тежњи и осећања.

Такође, био је један од покретача Српске књижевне задруге 1892. године и њен председник два пута: до 1895. и од 1908. године до смрти. Био је члан Српског ученог друштва и секретар Одсека за филозофске и филолошке науке. Приликом оснивање Српске краљевске академије 1886. године изабран је међу првих 16 чланова академика, и то у Одељењу филозофских наука. Од 1892. до 1898. обављао је дужност секретара Академије филозофских наука

тежа питања српске историје (Les problemes serbes). Прва половина. Поводом књиге *Geschichte der Serben von Konstantin Jireček Gotha 1911*”, *Годишњаци Николе Чуића*, књ. 31, Београд 1912, 1–35; књ. 32, Београд, 1913, 1–40; *Прейска о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*. Министарство иностраних дела [Владан Ђорђевић, Стојан Новаковић, Тешик-паша]; *Problèmes Yougo-Slaves. Extrait de la Revue de Paris du 1er septembre 1915*, Imprimerie L. Pochy, Paris, 1915; *Српска књига, њени пројави и читаоци у XIX веку. Пред освиштак XX века*, Београд 1900; *Турско царство пред српски устанак 1780–1804*, Београд 1906; *Уставно питање и закони Карађорђевог времена. Ситуација о постанку и развићу врховне и средњег власти у Србији 1805–1811*, Београд 1907; *Устанак на дахије 1804. Оцена извора, карактер устанка, војевање 1804. С картом Београдског пашалука*, Београд 1904; *Цариградска Патријаршија и православље у Европској Турској. Разматрања у прилози расправи црквено-просветној питања у Европској Турској*, Београд 1895.

¹⁵³А. Растовић, „Стојан Новаковић као историчар”, у: *Стојан Новаковић. Живот, дело, време. Поводом 175 година од рођења*, 168.

СКА, а од 1906. године до смрти 1915. године био је и председник Српске краљевске академије. Такође, био је члан бројних страних академија.

Иако није био шеф Напредњачке странке, Чедомил Мијатовић је свакако био један од њених најугледнијих и најутицајнијих чланова. Његова биографија је импресивна. Завршио је Лицеј у Београду, а усавршавао се у Минхену, Лајпцигу, Цириху и Бечу. Био је професор политичке економије на Великој школи. Иако је по основној вокацији био економиста, веома успешно се окушао и у историјској науци и књижевности. Радио је и у државној управи као секретар Трговачког суда у Београду, члана Уставног одбора и начелника у Министарству финансија. Био је лични секретар кнеза Милана, с којим је и касније остао веома близак. Поверење које је стекао код српског суверена омогућило му је да обавља најповерљивије државне задатке и мисије, на пример склапање Тајне конвенције и Трговинског уговора са Аустроугарском 1881. године. У политику је ушао 1873. године, када је постао министар финансија у кабинету Јована Ристића. Куриозитет је да се на челу овог ресора нашао још седам пута. Такође, три пута је био и министар иностраних дела. Мијатовић се окушао и у дипломатској служби. Био је српски посланик у Цариграду, а три пута је обављао дужност српског посланика у Лондону. Изврсно је знао енглески језик због чега су га веома ценили у британским политичким и интелектуалним круговима. Његова студија *Србија и Срби (Serbia and Serbians)*, објављена 1908. године, много је допринела да енглеска јавност подробније упозна Србију и српски народ.¹⁵⁴ Био је ожењен Енглескињом Елоди Лотон. Предводио је и српску делегацију на мировним преговорима с Бугарима у Букурешту 1886. године. Редовни члан Српског ученог друштва био је од 1867. године, а 1887. изабран је и за члана Српске краљевске академије, на чијем челу се налазио између 1888. и 1889. године. Иако је био један од оснивача странке, изашао је из ње 1889. године, мада је касније учествовао у раду још неколико влада као бивши напредњак.

Својим знањем и искуством допринео је реформи српских финансија, а заслужан је и за доношење Закона о Народној банци и формирању ове важне финансијске институције. Био је на гласу као велики интелектуалац и личност са стилем. Слободан Јовановић напомиње да је његова радна енергија била

¹⁵⁴А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1878–1889*, Београд 2000, 201.

велика, али, за разлику од Новаковића, није био истрајан у пословима које је обављао, што га је у великој мери дисквалификовало да се сматра озбиљним кандидатом за шефа Напредне странке. Ипак, поседовао је велику моћ прилагодљивости, а према својим саговорницима показивао је љубазност.¹⁵⁵

---

¹⁵⁵С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига II/2, 131.

Страначки рад

Српска напредна странка је основана 22. јануара 1881. године када је у Народној скупштини Кнежевине Србије образован Клуб односно Збор Напредне странке од сто три народна посланика који је деловао на основу политичког програма листа *Видело*. Следећег дана посланици су одлучили да на основу рада странке њен назив буде „Напредна странка” односно да то буде „скуп људи који теже к напретку”.¹⁵⁶ Председник клуба посланика постао је трговац Милош Ј. Глишић, потпредседници су били Милан Жуњић и Љубомир Каљевић, а за секретаре су изабрани адвокат Љубомир Станојевић и свештеник Никола Крупежевић. На почетку деловања странке међу посланицима је постајала идеја да се на њеном челу нађе књижевник и истакнути виделовац Милан Ђ. Милићевић, али је он сам одбио такав предлог правдајући се тиме да је начелник у Министарству унутрашњих дела и да не би било прикладно да води странку. Ипак, он је израдио нацрт правила „Збора Напредне странке” која су усвојена 20. септембра 1881. године и залагао се за то да странка организује мрежу одбора по Србији.¹⁵⁷ Формално, први председник странке односно Главног одбора био је Михаило Павловић, угледни београдски трговац.¹⁵⁸ Биран је за народног посланика, члана Управе Народне банке, председника Српске кредитне банке, члана Главног трговачко-занатлијског одбора и Српског трговачког удружења.

Једна од карактеристика Напредне странке током њеног вишедеценијског постојања била је да је у неколико пута почињала, обустављала и обнављала свој рад. Први пут се пасивизирала након што је Гарашанинова влада демисионирала, почетком јуна 1887, због политичких прогона и притисака

---

¹⁵⁶М. Милићевић, *Дневник*, III, 382.

¹⁵⁷*Исто*, 382–383, 417.

¹⁵⁸*Исто*, 426.

радикала којима су били изложени како вођство, тако и чланови странке. Зато странка није учествовала ни на скупштинским изборима 1887, 1888. и 1889. године. Међутим, после силаска са власти напредњаци нису били у потпуности изопштени из активног политичког живота. Тако је, на пример, Јован Ристић, председник коалиционе либерално-радикалске владе, у лето 1887. позвао представнике Напредне странке у Одбор за ревизију Устава, а истакнути напредњаци попут Драгутина Франасовића, Мијатовића и Владана Ђорђевића обављали су дужности министара иностраних дела и просвете у кабинетима Саве Грујића и Николе Христића 1887–1889. године.¹⁵⁹

На иницијативу Гарашанина као председника и појединих страначких вођа одлучено је да се страначке активности ипак обнове у пролеће 1889. године. Главни одбор странке је 2. априла 1889. формирао три одбора: за израду страначког програма, за израду правила странке и приређивачки одбор, док је Гарашанин на седници Главног одбора 9. априла изнео пројекат организације странке. Оснивачки збор – скуп Напредне странке одржан је у Београду, у башти краљеве Пивнице 26. априла. Скупу је присуствовало преко две хиљаде делегата из целе Србије. Ова политичка манифестација требало је да буде напредњачки одговор на политику терора коју су спроводили радикали претходних месеци и година. На овом масовном скупу усвојени су нови програм (по други пут) и правила за организацију, у виду страначке резолуције. Такође, изабран је и нови Главни одбор странке. Међутим, током и после одржавања конференције догодили су се инциденти у којима су бројни напредњаци вербално и физички нападнути, а десили су се и нереди у Београду. Биланс је био више од 30 повређених лица. Након ових догађаја страначко руководство је 11. јуна 1889. донело одлуку да се по други пут обустави страначка делатност, прекине излажење листа *Вигело* и бојкотују скупштински избори.

Прекид у раду трајао је наредних годину дана, тачније до 25. јуна 1890, када је Главни одбор странке донео одлуку да се по други пут обнови рад, а поново је покренут и лист *Вигело*. У наредном периоду странка је, између осталог, уздржано реаговала на Првоаприлски удар 1893. којим је млади Александар Обреновић преузео краљевска овлашћења, а одбијена је и

---

¹⁵⁹Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије*, 298–299.

Пироћанчева идеја да се формира нова странка, коју би сачињавали либерали и напредњаци. Напредњаци се нису сложили ни са понудом бившег краља Милана да са либералима формирају коалициону владу. Међутим, Чедомиљ Мијатовић је ушао у прву владу Ђорђа Симића 1894. године поставши министар финансија, Гарашанин је послат за српског посланика у Париз, а Новаковић је именован за члана Државног савета.

Трећи пут странка је распуштена 18. децембра 1896. године. Одлуку о томе донео је Гарашанин у договору са Новаковићем, и то зато што су напредњаци били незадовољни одлуком да се њихова влада распусти након што је Народна скупштина у два сазива изгласала предлог њихове владе о промени Устава. На челу распуштене владе био је Новаковић, а Гарашанин је у то време био председник Народне скупштине. Страначки рад је обустављен све до 1906, када је на Новаковићеву иницијативу, странка обновила рад по трећи пут. Међутим, иако је формално странка била неактивна, делатност и присуство напредњака у политичком животу Србије настављени су и после 1896. године. Осим што су као један од разлога за распуштање странке навели незадовољство што је краљ оборио њихову владу иако су имали скупштинску већину, Слободан Јовановић је сматрао да су Гарашанин и Новаковић тиме желели да предупредне неке нове инциденте или хајку радикала на њихову странку.¹⁶⁰

Напредњаци су после смрти краља Милана 1901. године, а на иницијативу краља Александра Обреновића, повели дискусију с једном групом старијих радикала о међусобном споразуму (фузија) и о промени Устава. Међусобни споразум је потписан на заједничком састанку, односно напредњачко-радикалској конференцији која је симболички одржана истог дана када је, 19. априла 1901, донет Октроисани устав, којим се коначно остварила једна од најзначајнијих идеја из програма напредњака о увођењу дводомог скупштинског система.¹⁶¹ Међутим, овај споразум са дојучерашњим љутим политичким противницима није одобравао Новаковић, као што је одбацивао и позиве својих партијских пријатеља и сабораца током 1902. и почетком

¹⁶⁰С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, део I, Београд 1990, 328.

¹⁶¹М. Војводић, „Стојан Новаковић и обновљена Српска напредна странка”, 253; М. Бодрожић, „Споменица Радована Самарџића”, 175–177. у: *Зборник Филозофског факултета*, серија А: историјске науке, књ. XVIII, Београд 1994.

1903. године да се обнови страначка делатност. Његов је одговорио био да није наступило погодно време и да је боље остати пасивна опозиција.¹⁶²

Међутим, после Мајског преврата, Новаковић је променио мишљење, јер је сматрао да су се избором нове династије стекли услови за обнову истинске уставности. Покретање уставног живота подстакло га је да обнови идеју о оживљавању Напредне странке.¹⁶³ Одлука о поновном укључењу напредњака у политички живот, односно у скупштинске изборе, донета је на страначком збору одржаном 7. јула 1903. године. Новаковић је у намери да обавести чланство и јавност Србије да се напредњаци враћају у активну политику и парламентарну арену истог дана објавио *Посланицу*, својеврсни изборни и страначки манифест односно програм. У њој се између осталог говорило о борби против личне владавине, самовоље, злоупотреба.¹⁶⁴

Лош изборни резултат (једно освојено посланичко место) веома је разочарао Новаковића, те се поново отворило питање да ли у постојећим околностима странку треба обнављати или не. Новаковић, који је у том тренутку био српски посланик у Русији, одбацио је закључак конференције београдских напредњака (Живојин Перић, Андра Ђорђевић, Љубомир Ковачевић) из децембра 1904. о потреби обнове странке, али са новим именом. Лично, сматрао је да с том одлуком треба сачекати, јер јака странка може деловати само ако је парламентарна и ако има репрезентативни број народних посланика (залагао се за најмање 15 посланика). Одбацивао је и идеју о преименовању странке.¹⁶⁵ Његов став је био да странка треба озбиљно да се припрема за изборе, а то се може остварити организовањем јаким изборних одбора односно штабова како у Београду, тако и у окупационим окупационим зонама где напредњаци имају упоришта, при чему је у те штабове требало бирати најугледније и најутицајније личности.

Ови Новаковићеви предлози су прихваћени на страначкој конференцији одржаној средином јануара 1905. године, а реализовани на конференцији напредњака 4. јуна исте године. Том приликом изабран је Главни изборни одбор на челу са Новаковићем. Коначно, листа Главног изборног одбора

---

¹⁶²М. Војводић, „Стојан Новаковић и обновљена Српска напредна странка”, 254, 256.

¹⁶³*Исто*, 254, 256.

¹⁶⁴*Исто*, 257.

¹⁶⁵*Исто*, 258.

потврђена је на земаљској конференцији напредњака одржаној 12. јуна. Тада је формиран и привремени Главни одбор странке са задатком да модификује Програм и Статут странке. Новаковић је и на овој конференцији изложио *Посланицу*, која је била својеврсни програмски манифест. У *Посланици* је истицано залагање за стриктно раздвајање законодавне, извршне и судске власти, потреба унапређивања економије, давање субвенција за сељаке и трговце, борбу за економску независност земље. На спољнополитичком плану Новаковић се залагао за афирмацију заштите интереса српског народа и реафирмисање више пута истицаног начела „Балкан балканским народима”.¹⁶⁶

Неповољни изборни резултати и на изборима 1905. године актуелизовали су, с једне стране, питање обнове страначког рада и продубили поделе између групације млађих напредњака окупљених око листа *Правда*, предвођених Павлом Маринковићем, који су се срчано залагали за обнову странке, и групе старијих чланова на челу са Новаковићем који су оклевали са обновом партије. На крају се и Новаковић сагласио са обновом странке, али је његова идеја била да се прво конституишу страначки органи на локалу, по окрузима, а затим да се приступи организовању странке на врху. Према томе, прихватио је принцип обрнуте пирамиде, тј. партијског организовања од дна ка врху.¹⁶⁷

Коначно, 12. фебруара 1906. године на оснивачкој конференцији односно скупштини после десетогодишње паузе обновљена је Српска напредна странка, а за председника је изабран Новаковић. Усвојени су нов Програм и Статут. Истовремено, поново је покренуто страначко гласило *Вигела*, а формиран је и скупштински клуб под истим именом.¹⁶⁸ На страницама *Вигела* Новаковић је наредних година под псеудонимом „Dardanus” објављивао бројне чланке у којима је износио своје погледе на најзначајнија питања унутрашње и спољне политике.

На скупштинским изборима 1906. године напредњаци су освојили три посланичка места. Лош резултат приписиван је паралелном раду групе млађих напредњака, окупљених око листа *Правда* у предизборној кампањи.

¹⁶⁶ *Исто*, 261.

¹⁶⁷ *Исто*, 262.

¹⁶⁸ *Исто*, 263.

Разочаран оваквим резултатима, Новаковић се 26. јуна 1906. повукао са места шефа странке и члана Главног одбора. Међутим, Главни одбор странке је обуставио излагање листа *Правда* и распустио омладинске клубове Напредне странке да би предупредио стварање унутарстраначких групација. Ту одлуку млади чланови странке нису прихватили, што је било велико искушење за целу партијску организацију. Ни партијска конференција средином јуна 1907. године није разрешила питање омладинске фракције, која је практично задобила већину у Главном одбору. Полемика две групације унутар странке наставила се и преко штампе. Истовремено, Новаковић се не само повукао из партијског вођства већ и из целокупног политичког живота Србије.¹⁶⁹ Ипак, на политичку сцену се вратио на пролеће 1908. године, у предвечерје скупштинских избора, кандидујући се на заједничкој листи са Народном странком. У Скупштину је ишао као посланик за Град Крагујевац.

Новаковић је по други пут постао шеф Српске напредне странке 18. октобра 1908. године, на седници Главног одбора у чији су састав тада враћени и сви они посланици који су дали оставке на чланство у Главном одбору 1907. године. У првом периоду се није много бавио страначким питањима због изузетно осетљиве спољнополитичке позиције Србије узроковане анексијом Босне и Херцеговине. Такође, као искусан политичар и државник пристао је да стане на чело концентрационе владе почетком 1909. године, и то у тренутку када је анексиона криза била на врхунцу. Када је криза решена а његов мандат председника владе завршен, посветио се унутарстраначком јачању. Током 1910. године приступило се јачању организације и постизању споразума са Народном странком око заједничких изборних листа, а крајем октобра 1910. године разговарало се са народњацима и о уједињењу. До тога није дошло иако су и на изборима 1912. две странке формирале заједничку листу. Исте године, Напредна странка је одржала и Земаљску конференцију на којој је усвојен нови статут странке, а Новаковић поново реизабран за председника.

Српска напредна странка је у критичним тренуцима за опстанак Србије, када јој је Аустроугарска објавила рат, стала уз владу Николе Пашића, занемарујући партијске циљеве и афирмишући опште националне и државне

---

¹⁶⁹ Исто, 266.

интересе. Резултат напредњачке подршке Пашићевој влади огледао се у томе што је почетком децембра 1914. године у владу ушао Војислав Маринковић као министар народне привреде. Новаковић је на челу Напредњачке странке остао до смрти, фебруара 1915. године. Странку је после његове смрти преузео Војислав Маринковић, чија је породица изнедрила знамените личности попут његовог оца Димитрија и брата Павла. Војислав Маринковић је иначе докторирао економију у Паризу и важио је за једног од најбољих финансијских стручњака у земљи. У више влада је био министар финансија, народне привреде, трговине, унутрашњих дела. У ратној Пашићевој влади као председник странке обављао је дужности министра трговине, финансија и народне привреде. Присуствовао је оснивачком конгресу Југословенске демократске странке у Сарајеву 15. фебруара 1919, када је у име Српске напредне странке приступио новоформираној Демократској странци. Том приликом Демократској странци су пришли и Самостална радикална и Либерална односно Народна странка.

Четврти пут Напредна странка је обновљена 1. децембра 1920. године. Њено језгро су чинили они чланови странке који у међувремену нису пришли новооснованој Југословенској демократској странци. На њено чело је тада стао др Милета Новаковић, син Стојана Новаковића, који је и сам претходно приступио Демократској странци. Акциони одбор странке је два дана након оснивања издао проглас у којем је осуђен нови режим и изнесена основна програмска начела. У прогласу је истицано залагање за организовање нове државе на принципима савременог парламентаризма и дводомог скупштинског система.

Из претходних програма задржана су и залагања за ред, законитост, личну и имовинску сигурност, неповредивост личности и својине. Напредњаци су сматрали да решавање аграрног питања треба да буде у интересу сељака, којима треба дати кредите и омогућити изградњу земљорадничких задруга. Тражило се и подстицање заната, обнова индустрије и привреде, смањење чиновничког апарата, слобода трговине, народно просвећивање, отварање што већег броја стручних, средњих и виших школа, народних библиотека. Војска би требало да служи искључиво циљевима одбране земље и да буде

заштићена од уплива политике. Обновљено је и партијско гласило *Видело*.¹⁷⁰ На изборима 1923. године странка је изашла у коалицији с представницима Народно либералне странке, али није прешла изборни цензус, док на изборима 1925. године није ни учествовала. С радом је престала 1925. године иако формално није распуштена.

Што се тиче социјалне структуре Српске напредне странке, највећи број њених чланова припадао је чиновничком слоју становништва, и то како оном нижем, тако и оном вишем (полицијски службеници, срески и окружни начелници, начелници у министарствима, професори Универзитета). Бројна категорија чланства били су варошки трговци и припадници грађанске интелигенције. Коначно, временом странци су почели да прилазе и угледни земљорадници и сеоски домаћини. Према томе била је то у суштини грађанска странка.¹⁷¹

---

¹⁷⁰Ј. Продановић, „Српска напредна странка”, у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 3, Н-Р, Загреб 1928, 454.

¹⁷¹Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије*, 266–270.

У Скупштини и у Влади

Напредњачка странка је у свом скоро три деценије дугом постојању три пута била на власти, и то од 1880. до 1887, током 1895/96. године и 1909. године. У том раздобљу формирано је укупно пет напредњачких влада (једна влада Милана Пироћанца, три владе Милутина Гарашанина и једна влада Стојана Новаковића). Новаковић се налазио на челу српске владе и неколико месеци током 1909. године као председник Напредне странке, али њу су чиниле све парламентарне странке сем социјалиста (концентрациона влада). Међутим, напредњаци су неколико пута учествовали и у владама, или као појединци – чланови партије, или у коалицији с другим партијама (радикали, народњаци).

Прву напредњачку, односно владу виделоваца која се састојала од осам ресора је 2. новембра 1880. године саставио Милан Пироћанац који је уједно био и министар правде. Међутим, убрзо је тај ресор препустио судији и писцу Димитрију Радовићу, али је преузео Министарство иностраних дела. Остале ресоре држали су угледни виделовци. Новаковић је био министар просвете и црквених дела, Гарашанин је био министар унутрашњих дела, Мијатовић се кратко време налазио на челу Министарства иностраних дела, али је убрзо потом преузео ресор финансија. На челу Министарства грађевина налазили су се прво, рударски инжењер Јеврем Гудовић, а затим генерал Јован Петровић, док су функцију министра војног обављали прво, генерал Милојко Лешјанин, а од фебруара 1882. године генерал Тихомиљ Николић.¹⁷² Ову виделовску владу оптерећивали су како неспоразуми на релацији Пироћанац и Гарашанин тако и недовољна компетентност појединих министара. Једино су Новаковић и Мијатовић имали вишегодишње искуство рада у државној администрацији, чиновничком апарату и у оквиру влада јер су претходних

---

¹⁷²Н. Родић, Ј. Ив. Јовић, *Владе Србије 1805–1996*, Београд 1996, 81.

година били већ министри. Пироћанчева влада деловала је до 3. октобра 1883. када је нови кабинет саставио Никола Христић.

Пироћанчева влада је Народној скупштини током свог трогодишњег постојања предложила низ слободоумних закона. У том периоду усвојени су између осталих: Закон о судијама, Закон о слободи штампе, Закон о удружењима и зборовима, Закон о Народној библиотеци, низ закона о школству којима су уведени обавезно основно школство за све девојчице и дечаке са навршених шест година живота; уведена су најновија школска помагала, реформисани наставни планови и програми у основним, средњим школама и гимназијама, извршена реформа Велике школе, побољшан материјални положај учитеља, наставника и професора. Такође, Пироћанчев кабинет предложио је доношење и Закона о уређењу војске, и Закона о формирању Народне банке, Закон о таксама, неколико закона из области здравља, заштите народног здравља, о уређењу санитетске и ветеринарске службе, Закон о грбу Краљевине Србије, Закон о орденима. За време његовог мандата Србија је из статуса кнежевине постала краљевина, а кнез Милан је проглашен за наследног краља. Наиме, Народна скупштина је на предлог владе 6. марта 1882. године усвојила Закон којим се Кнежевина Србија проглашава за краљевину, а кнез Милан за наследног српског краља.¹⁷³

Другу напредњачку, а своју прву владу оформио је после оставке Христићевог кабинета 19. фебруара 1884. године Милутин Гарашанин. Његова влада такође је била састављена од осам ресора. Гарашанин је поред председничке функције био и министар иностраних дела. На челу Министарства унутрашњих дела налазио се Новаковић, финансије је водио професор Велике школе Ђорђе М. Павловић, а грађевину Јеврем Гудовић. Министар војни је био Јован Петровић, док се на челу народне привреде једно време налазио Јеврем Гудовић, а затим Драгомир Рајовић. Министарство правде је водио правник Димитрије Маринковић који се налазио и на челу ресора просвете и црквених дела, а након његове оставке то Министарство преузео је књижевник и педагог Стеван Д. Поповић.¹⁷⁴

---

¹⁷³А. Растовић, М. Ротер Благојевић, И. Борозан, *Народна скупштина. Огледало воље народа Србије*, Београд 2022, 77.

¹⁷⁴*Исто*, 85.

Ова прва Гарашанинова влада која је трајала до 14. маја 1885. године имала је интензивну законодавну активност. У свом једногодишњем мандату Народна скупштина је на предлог владе изменила неколико постојећих закона и донела један број нових закона. Измењени су Закон о штампи и Закон о удружењима и зборовима политичких странака, а усвојени су између осталих Закон о општинама и Закон о жандармерији којим је укинута коњичка жандармерија, а оформљена је пешадијска жандармерија.

Друга Гарашанинова влада деловала је од 14. маја 1885. до 2. априла 1886. године. Гарашанин је опет поред председничке функције био и министар иностраних дела. Функцију министра војног обављали су Јован Петровић и генерал Драгутин Франасовић, просвету и црквена дела водио је опет Стеван Д. Поповић, правду Ђорђе М. Павловић док се на челу портфеља за грађевину налазио генерал Коста Протић. Димитрије Маринковић је у овој влади водио ресор Министарства унутрашњих дела, финансије су припале Вукашину Ј. Петровић, угледном српском економисти, док су народном приредом управљали прво Драгомир Рајовић, а потом Ђорђе М. Павловић.¹⁷⁵

Други Гарашанинов кабинет обележили су нестабилна унутрашњо-политичка ситуација у земљи и затегнути српско бугарски односи који су кулминирали ратом који је Србија објавила Бугарској у јесен 1885, након Пловдивског преврата и једностраног уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. Тај чин је према мишљењу српског краља Милана била флагрантна повреда Берлинског конгреса и повод за објаву рата. Такође, у овом периоду дошло је до даљег компликовања у односу између краља Милана и краљице Наталије који је резултирао краљевом решеношћу да краљицу протера из земље, а да због војног неуспеха у рату са Бугарском абдицира. Противљење Гарашанина краљевој жељи да се повуче са престола и подршка краљици Наталији у њеном сукобљавању са краљем довело је до затегнутости у односима са краљем Миланом. У земљи се јављало незадовољство што је Милићевић у свом *Дневнику* сликовито забележио: „Изгледа да је уређен тајни рат против свију који држе данашње стање”.¹⁷⁶

¹⁷⁵Исто, 87.

¹⁷⁶М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, IV, 254.

Иако је Гарашанин био решен да због новонасталих околности поднесе оставку, ипак је на крају дошло до њиховог привременог помирења и он је 4. априла 1885. формирао своју трећу узастопну владу која је на власти остала до 13. јуна 1887. године. Гарашанин је поред места председника владе обављао и функцију министра унутрашњих дела. Министар финансија и заступник министра народне привреде био је Мијатовић, док је Драгутин Франасовић обављао функцију министра иностраних дела. Министри војни били су прво генерал Ђура Хорватовић, а после њега генерал Петар Топаловић који је једно време обављао и функцију министра грађевина коју је затим препустио Михаилу Богићевићу. На челу Министарства правде налазио се Димитрије Мариновић, а просвету и црквена дела водио је Милан Кујунџић.¹⁷⁷

Напредњаци су од свог оснивања скоро редовно учествовали на скупштинским изборима све до почетка Првог светског рата, при чему су некада остваривали боље, а некада лошије резултате. Први пут су учествовали на изборима крајем новембра 1880. године, додуше не као представници организоване политичке странке, већ као кандидати опозиције окупљени око листа Видело, а у заједничком фронту са радикалима. Том приликом освојили су 127 мандата, док су представници владајућих либерала добили само седам посланика.¹⁷⁸ Тиме су се стекли услови да формирају своју прву самосталну владу на челу с Миланом Пироћанцем. На допунским изборима, у мају 1882. године, од 50 изабраних посланика, 45 су били радикали, а напредњацима је припало пет мандата.¹⁷⁹ Незадовољан лошим изборним резултатима на допунским изборима Пироћанац се озбиљно носио мишљу да после слабих резултата на допунским изборима понуди оставку своје владе. Међутим, један број напредњака попут Мијатовића и Кујунџића се томе противио. На напредњачком клубу посланика у Скупштини било је чак и предлога да се Пироћанац искључи из стране због намере да да оставку владе. Ипак, на крају је одустао од те своје замисли.¹⁸⁰ Иначе, период између 1880. и 1889. године с правом се може сматрати „напредњачким добом” српске политике и државе.

---

¹⁷⁷ А. Растовић, М. Ротер Благојевић, И. Борозан, *Народна скупштина*, 89.

¹⁷⁸ Ј. Милићевић, „Опозиција у Србији уочи стварања организованих политичких странака (1878–1881)”, *Историјски власник*, 2, Београд 1969, 23; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига II/2, 47; Ж. Ристић, *Изборни закони Србије*, Београд 1935, 3.

¹⁷⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига II/2, 149.

¹⁸⁰ М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, IV, 25, 27.

Први парламентарни избори на којима је Српска напредна странка наступила као организована политичка партија одржани су почетком септембра 1883, када је освојила 34 посланичка места. Радикали су тада добили 61 мандат, док су либерали освојили 11 мандата.¹⁸¹ Пироћанац је поднео оставку на место председника владе, а нови кабинет је формирао Никола Христић који се чак носио мишљу да министарске портфеље повери и напредњацима Новаковићу и Гарашанину, али је од тога одустао. Међутим, Скупштина је радила веома кратко, само неколико дана и распуштена је на неодређено време. Наиме, краљ Милан је исказивао неповерење према Радикалној странци и њеном вођи Пашићу што се те јесени најотвореније показало током трајања и после гушења Тимочке буне за чије је организаторе суверен директно оптужио управо радикале и Пашића. Сам Пироћанац је разлоге за слабије резултате Напредне странке на овим изборима сажео у неколико тачака (повећање данка, несавесна и безобзирна опозиција, неспремна и неверна полиција, клевање краља Милана да се приступи промени Устава).¹⁸²

На изборима одржаним у јануару 1884. године Напредна странка је остварила огромну победу. Њени кандидати су освојили готово сва места у Народној скупштини (укупно 106 мандата), док је радикалима и либералима припало само пет посланичких мандата. Осим готово свих места које су напредњаци освојили на изборима, краљ Милан је именовао још трећину од укупног броја посланика. На та места су постављени искључиво чланови Напредне странке.¹⁸³ Тада је на чело друге напредњачке владе стао Милутин Гарашанин, који је образовао три владе. На челу скупштине у новом сазиву налазио се напредњак Милан Кујунџић Абердар.

Године 1886. избори су се одржавали у заостреној политичкој ситуацији због неуспеха у рату с Бугарском, финансијске кризе, појаве хајдучије у земљи и слично. Такође, краљ Милан се услед пораза у рату с Бугарима носио мишљу да абдицира, али је одустао због противљења Гарашанина и Аустроугарске. На изборима су, осим напредњака, учествовали и либерали и радикали. Напредна странка је освојила 61 мандат, 58 је припало опозицији,

¹⁸¹ *Исто*, 178.

¹⁸² М. Пироћанац, *Белешке*, 108.

¹⁸³ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије*, 284; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига II/2, 201.

док су резултати за пет посланичких места оспорени и поништени. Такође, приликом верификације мандата, 33 опозициона места су оспорена.¹⁸⁴

На скупштински изборима 1887, 1888. и 1889. Српска напредна странка није добила посланичке мандате, а већину су освојили представници Радикалне странке.¹⁸⁵ На скупштинским изборима одржаним у септембру 1890. и у фебруару 1893. године напредњаци су освојили једно односно два посланичка места.¹⁸⁶ У мају 1893. године одржани су нови скупштински избори на којима је Радикална странка освојила 126 мандата, Напредна странка добила десет посланичких мандата, при чему су њени посланици били најугледнији представници и бивши министри предвођени Гарашанином и бившим министром финансија Вукашином Петровићем.¹⁸⁷ На овим изборима либерали нису учествовали. Следећи избори одржани су почетком априла 1895. године. Према одредбама Устава из 1869. требало је бирати 180 народних посланика, док је 60 посланика именовано краљевим указом. На тим изборима нису учествовале Народна радикална странка и Либерална странка. Од 240 посланичких места 208 је припало Напредној странци; док је краљ накнадно именовано 30 посланика из реда либерала и два посланика радикала. Либерали и радикали о којима је реч кандидовали су се на изборима противно одлукама вођства, или су делимично били именовани за посланике указом, али су сви без разлике били искључени из својих странака, сем једног либералног посланика.¹⁸⁸

С обзиром на то да су напредњаци добили највећи број посланичких мандата, нову, пету напредњачку владу формирао је 7. јула 1895. Стојан Новаковић, и она је била на власти до 29. децембра 1896. године. Овај, први Новаковићев кабинет, поред њега као председника владе и министра иностраних дела чинили су и Димитрије Маринковић који је био министар унутрашњих дела, Стеван Д. Поповић, министар финансија, правник Арон Нинчић био је министар правде и једно време министар просвете и црквених дела. Овај

---

¹⁸⁴ *Исто*, 294.

¹⁸⁵ Ч. Митриновић, Ј. Брашић, *Јурословенске народне скупштинске и сабори*, Београд 1937, 105–120.

¹⁸⁶ *Исто*, 120–123.

¹⁸⁷ *Исто*, 123.

¹⁸⁸ *Исто*, 129–130.

ресор, претходно је обављао угледни српски историчар Љубомир Ковачевић. На челу Министарства војног налазио се Драгутин Франасовић, а народну привреду су водили Михаило Петковић који је био професор Велике школе и почасни члан Српске краљевске академије и Вучко Д. Стојановић. Иначе, Петковић је био и министар грађевина.¹⁸⁹ Новаковић је владу формирао у својству потпредседника Главног одбора Напредне странке. Ову Новаковићеву владу као и победу напредњака на изборима поздравио је и подржао краљ Александар Обреновић, за разлику од краљице Наталије, која се од почетка отворено противила формирању напредњачког кабинета, и бившег краља Милана, који није са одобравањем гледао на напредњаке. Новаковић је као свој услов за прихватање мандата за састав владе затражио од српског владара да прихвати његов програм односно министарски мемоар. То није био нови програм Напредне странке, али је у суштини представљао есенцију погледа напредњака на најважнија питања унутрашње и спољне политике земље.¹⁹⁰ Новаковићев програм је подразумевао да, пре свега, дође до рашчишћавања стања у финансијама земље. Новаковић је био против радикалног модела локалне самоуправе и залагао се за ауторитет власти, грађански ред и поредак, ослонац на грађански слој у српском друштву за израду новог Устава који би прописао увођење дводомог система што је био иначе и један од најважнијих принципа у програму Напредне странке, као и за централизацију земље. Лично се веома ангажовао на изради новог Устава.¹⁹¹ На спољнополитичком плану залагао се да Србија развија подједнако добре односе са свим силама, за политику сарадње с балканским народима и државама, као и за активан национални рад међу српским народом у Османском царству. Овако формулисани програм српски суверен је формално прихватио. У владиним пословима Новаковићу је од велике помоћи био Драгутин Франасовић, министар војни, док му је подршку давао и Гарашанин као председник Народне скупштине. Гарашанин се налазио на челу српске Народне скупштине у три сазива, једном ванредном (24. јун – 10. јул 1895) и два редовна (12. новембар 1895. – 8. фебруар 1896; 5. октобар – 19. децембар 1896).¹⁹²

¹⁸⁹Н. Родић, Љ. Ив. Јовић, *Владе Србије 1805–1996*, 121.

¹⁹⁰Д. Јанковић, Рађање парламентарне демократије, 292.

¹⁹¹М. Војводић, *Стојан Новаковић и обновљена Српска напредна странка*, 251.

¹⁹²А. Растовић, М. Ротер Благојевић, И. Борозан, Народна скупштина, 93.

Новаковић је део свог програма испунио. Регулисао је питање државних дугова и сузбио је анархију у земљи. У Скупштини су на његову иницијативу усвојени поједини важни закони: Закон о изменама и допунама Закона о устројству војске, Народне банке, Велике школе, уређењу Учитељске школе, о Пороти, Закон о хватању и утамањивању хајдука, акционарским друштвима, грађењу и експлоатацији тимочке железнице. Такође, Скупштина је усвојила предлог о промени Устава коју је краљ одуговлачио уз подршку радикала. У немогућности да оствари промену Устава, Новаковићева односно напредњачка влада средином децембра 1896. година поднела је оставку. Нови председник владе постао је Ђорђе Симић, кога је протежирала краљица Наталија Обреновић.

Иако на изборима одржаним у јуну 1897. напредњаци нису учествовали, јер је странка расформирана 1896, неки од њих су изашли као појединци и заједно са либералима и том приликом добили 62 мандата.¹⁹³ Слично се десило и на парламентарним изборима одржаним у мају 1898. године када су напредњаци и либерали поново наступили заједно. Од 194 мандата највише је припало либералима, укупно 112, напредњаци су постала јака мањина са 62 посланичка мандата, док је Народна радикална странка добила само једно посланичко место.¹⁹⁴ Ванстраначки кандидати су освојили 19 места, а именовани посланици су такође већински били чланови Либералне партије.

На изборима у мају 1901. године Напредна странка такође није учествовала као посебна партија већ је део напредњака на изборе изашао споразумно с радикалима и том приликом су добили 26 мандата и две трећине постављених сенатора.¹⁹⁵ Српска напредна странка је била задовољна доношењем новог устава који је предвиђао увођење Сената, што је било у складу са страначким програмом. Осим тога, сматрали су да ће конституисањем Сената поново постати важан политички фактор у земљи, што се и десило. Иако између радикала и напредњака није било сагласја око свих питања унутрашње политике, обе странке су заузеле русофилски правац у спољној

---

¹⁹³А. Драгнић, *Развој парламентаризма у Србији у XIX веку*, Горњи Милановац 1989, 105.

¹⁹⁴Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *Југословенске народне скупштинe и сабори*, Београд 1937, 132.

¹⁹⁵С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, део II, Београд 1990, 227–228.

политици земље. Такође, напредњаци су партиципирали и у краткотрајној влади Пере Велимировића (7. октобар – 7. новембар 1902). Оставком Велимировићеве владе престала је да постоји и коалиција, односно напредњачко-радикалски споразум (фузија). У то време су се појавиле и прве идеје о поновном обнављању Напредне странке. Иначе, за поновно покретање странке велику заслугу су, према мишљењу Слободана Јовановића, имали Димитрије и Павле Маринковић, а процењивало се да ће управо Павле бити будући страначки вођа.¹⁹⁶

Павле Маринковић је, као и његов страначки колега Гарашанин, породично био веома везан за политику. Његов отац Димитрије је био министар правде и министар унутрашњих дела у више српских влада, први председник Сената 1901. године, личност која је снажно утицала на то да дође до фузије (споразума између напредњака и радикала) 1901. године, са великим угледам у Напредној странци. Павле Маринковић је завршио права у Паризу. Успешно се бавио и новинарством. Писао је, између осталог, за листове *Рег*, *Српски преглед* и *Звезду*. Био је један од оснивача листа *Правда*. Значајне успехе остварио је и у дипломатији. Био је отправник српског посланства у Петрограду и Атини, и посланик у Софији и Букурешту.

Године 1903. у два пута су одржани избори за Народну скупштину. На изборима од 22. маја Напредна странка је наступила на заједничкој владиној листи коју су чинили кандидати свих партија који су заступали умерена политичка гледишта. Највише, 72 места припало је десној групацији либерала, 34 мандата освојила је десна струја напредњака, док је 24 мандата припало дворским радикалима.¹⁹⁷

На новим скупштинским изборима одржаним после Мајског преврата, у септембру 1903. године напредњаци су освојили један посланички мандат, што се може објаснити непропорционалношћу изборног система који је фаворизовао оба крила радикала у односу на напредњаке и друге политичке странке.¹⁹⁸ Та неправда пратиће напредњаке и либерале на свим наредним

¹⁹⁶ *Исто*, 214–215.

¹⁹⁷ А. Растовић, М. Ротер Благојевић, И. Борозан, *Народна скупштина*, 99.

¹⁹⁸ Слободан Јовановић износи сасвим другачије податке. Он тврди да су на изборима у мају 1903. године у Скупштину ушла 34 деснокрилна напредњака. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, део II, 310.

изборима до почетка Првог светског рата.¹⁹⁹ Напредњачки посланик у Народној скупштини Стојан Новаковић упозоравао је тих месеци са скупштинске говорнице да највише народно представништво није било одраз воље и гласања народа с обзиром на то да су бирачки спискови фалсификовани, политички ривали застрашивани, као и да половина уписаних гласача није имала могућност да гласа.²⁰⁰ С обзиром на то да су избори одржани убрзо после Мајског преврата, а да су чланови Напредне странке били идентификовани са династијом Обреновић, не треба заборавити да је на резултате избора утицао и страх великог броја напредњака да изађу на биралишта да не би били оптужени као присталице Обреновића да су поражене снаге, односно народни непријатељи.

Резултате избора одржаних у јуну 1905. године ретко ко је доводио у сумњу и до 1914. године ови избори су протекли с најмање неправилности.²⁰¹ Занимљиво је да су напредњаци на овим изборима учествовали у две колоне. Самостално су освојили три мандата, а на заједничкој лити са либералима још два мандата.²⁰² На парламентарним изборима одржаним 1906. напредњаци су самостално освојили пет посланичких мандата и у коалицији са Народном странком (до 1904. године то је била Либерална странка, која је променила име и коју је водио др Стојан Рибарац) још један мандат. Занимљиво је да ће од ових избора па све до 1914. трајати процес приближавања између Самосталне радикалне странке, Напредне и Народне странке који ће се завршити уочи избијања Првог светског рата стварањем заједничког опозиционог блока против старорадикала.²⁰³

Избори одржани у предвечерје избијања анексионе кризе 1908. Напредној странци донели су три самостална мандата и 17 посланичких места у оквиру заједничке листе коју су опет направили с народњацима. Ова коалиција је и представљала најзначајнију последицу избора из 1908. године, премда су напредњаци и народњаци били идеолошки хетерогене политичке странке.

---

¹⁹⁹О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд 1998, 168.

²⁰⁰*Исто*, 169.

²⁰¹*Исто*, 182.

²⁰²*Исто*, 185.

²⁰³*Исто*, 199, 203.

Међутим, њихов заједнички именоватељ био је антирадикализам којег су се истрајно држали до Великог рата.²⁰⁴

У тренуцима заоштрених унутрашњих политичких прилика и великог међународног скандала изазваног аустроугарском анексијом Босне и Херцеговине, 11. фебруара 1909. године концентрациону владу састављену од свих политичких странака, сем социјалиста, формирао је напредњак Стојан Новаковић. Она се иначе номинално може сматрати шестом напредњачком владом, а Новаковићевим другим кабинетом. Њен мандат је трајао до 11. октобра 1909. године. Осим тога што је био премијер, Новаковић је био и министар без портфеља, док је Министарство иностраних дела припало Миловану Миловановићу, професору Велике школе. Пашић је био министар грађевина, Љубомир Стојановић, филолог и члан Српске краљевске академије држао је ресор просвете и црквених дела, а адвокат Стојан Рибарац правду. На челу Министарства унутрашњих дела налазио се Стојан Милосављевић, кога је након оставке заменио Љубомир Јовановић. Министар финансија је био Стојан Протић, док се на челу Министарства народне привреде налазио Јаша Продановић. Генерал Михаило Живковић је био министар војни, а после разрешења дужности на његово место дошао је Љубомир Стојановић.²⁰⁵

Новаковић се налазио на челу кабинета у време анексионе кризе, која је представљала један од најтежих тренутака у модерној политичкој историји Србије, а његов мотив да стане на чело владе у једном од најкритичнијих тренутака образложио је на седници Народне скупштине 12. фебруара 1909. речима да „тренуци садашњости императивно траже – унутра слогу и споља заштиту српских интереса... Обраћајући свеколико своје старање спољном питању и расправи српског питања пред европским Великим Силама – Краљевска се Влада узда да ће је у томе пратити општа слога и прибраност. Сва унутрашња питања морају уступити место пословима спољним”.²⁰⁶ Својом мирноћом, стрпљењем, дипломатском вештином извукао је Србију мирно и достојанствено из кризе која је претила да поприми размере ратне трагедије.²⁰⁷

²⁰⁴ Исто, 214–216.

²⁰⁵ Н. Родић, Љ. Ив. Јовић, *Владе Србије*, 167.

²⁰⁶ *Раг Народне скупштинине сазване у редован сазив за 1908. годину. Стенограмске белешке*, књига I, Београд 1909, 776.

²⁰⁷ М. Војводић, *Само својим иушем. Стојан Новаковић у скупштинском и јавном*

На скупштинским изборима одржаним у априлу 1912. године који су уједно били и последњи избори пред избијање Првог светског рата Напредној странци је припало пет самосталних посланичких места, а 18 мандата су освојили у оквиру заједничке листе са народњацима.²⁰⁸

Истакли смо да је Напредна странка учествовала и у појединим владама иако претходно није остварила апсолутну већину на парламентарним изборима, или није прешла изборни цензус или уопште није учествовала на изборима. Слабији изборни резултат или апстиненцију на изборима преомоћивала је склапањем партијских савеза или коалиција. Српска напредна странка је учествовала у осам коалиционих влада, и то у савезу с либералима и радикалима. Прву коалициону владу формирала је с либералима. На њеном челу био је Никола Христић, У тој влади, која је била на власти од 27. октобра 1894. до 7. јула 1895, напредњак Вукашин Петровић био је министар финансија. Иначе, у Напредну странку је ушао 1885. године, да би из ње изашао четири године касније. Са либералима су напредњаци партиципирали и у влади Владана Ђорђевића, између 23. октобра 1897. и 20. јула 1900, када је Петровић такође био министар финансија, али и министар народне привреде.

Напредна странка је три пута формирала коалиционе владе с радикалима. У две владе Михаила Вујића, једног од најспособнијих интелектуалаца тог доба (2. април 1901 – 20. октобар 1902), држала је четири портфеља, између осталих Министарство унутрашњих дела које је припало Николи Стевановићу и Министарство просвете и црквених дела које је држао Павле Маринковић.²⁰⁹ У кабинету Пере Велимировића (20. октобар – 19. новембар 1902) напредњак Арон Нинчић је обављао дужност министра правде. Стављајући државне и националне интересе испред страначких, напредњаци су након аустријског ултиматума српској влади и почетка рата, у децембру 1914. године, ушли у коалициону владу Николе Пашића у којој је Војислав Маринковић постао министар трговине. У марту 1918. године, заједно са самосталцима и независним радикалима доносе одлуку о споразумном наступу против Пашићеве владе, која је убрзо оборена. Међутим, опет се враћају

живоју Србије 1905–1915, Београд 2015, 115.

²⁰⁸О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији*, 237; Ч. Митриновић, Ј. Брашић, *Југословенске народне скупштинске и сабори*, 163

²⁰⁹*Владе Србије 1805–2005*, Београд 2005, 192–196.

на власт и учествују у краткотрајној Пашићевој влади (16. новембар – 20. децембар 1918) у којој је Војислав Маринковић био министар трговине. Занимљиво је да су напредњаци у влади Николе Христића (26. април 1888. – 6. март 1889), који је био ванстраначка личност, одана краљу Милану и краљу Александру, односно династији Обреновић, држали скоро све ресоре, али не и премијерско место. Тако је, на пример, Чедомиљ Мијатовић био министар иностраних дела, Мита Ракић министар финансија, а др Владан Ђорђевић министар просвете и народне привреде.

Представници Српске напредне странке су од 1889. до 1919. године као појединци учествовали у пет српских влада. У краткотрајној влади Косте Протића у марту 1889. године Чедомиљ Мијатовић је био министар иностраних дела и финансија, а Владан Ђорђевић министар просвете и народне привреде. У влади Ђорђа Симића (24. јануар – 2. април 1894) Мијатовић је обављао дужност министра финансија, а исти положај је у влади Светомира Николајевића (2. април – 27. октобар 1894) вршио Вукашин Петровић. Као појединац, али члан Напредне странке, функцију министра обављао је и Павле Маринковић, који је у две владе Алексе Јовановића (24. јул 1900. – 2. април 1901) био министар просвете и црквених дела. После завршетка Првог светског рата и формирања Краљевине СХС, у првој влади коју је образовао Стојан Протић био је министар шумарства и рударства. Маринковић је партиципирао у још четири владе током 1920. и 1921. године, али тада као већ бивши члан Напредне странке.

У свом вишедеценијском постојању Напредна странка је имала велике успехе, али се суочавала и са изазовима. Један од најтежих момената који су задесили странку, њено вођство и чланство било је раздобље између 1889. и 1892. године, у време владавине Намесништва на челу са либералом Јованом Ристићем и током мандата радикалских влада. Незадовољство либерала и радикала претходном владавином Напредне странке кулминирало је у овом периоду повременим прогонима и нападима на напредњачке вође, министре, посланике, али и бројне напредњачке службенике и чиновнике широм Србије. Формално, напади на напредњаке започели су још након пада Гарашанинове владе да би се интензивирали 1889. године. Прогони нису били исти у свим деловима Србије. Нарочито интензивна хајка спроводила се у

неколико округа на североистоку и истоку Србије (Пожаревац, Ђуприја, Зајечар, Алексинац).²¹⁰ Нове власти, према мишљењу Слободана Јовановића, нису подстицале прогоне, али нису ништа ни предузимале да се они спрече. Иако ослабљени, напредњаци се нису уплашили нити клонули, већ су своју борбу против либерала и радикала водили преко новинских текстова у страначком листу *Vugelo*, које је постало снажно средство опозиционе борбе. У критички интонираним чланцима који су одисали великом дозом сарказма критиковали су се потези радикалских власти и упозоравала српска јавност на линч којем су изложени представници Напредне странке. Нарочито су оштри били Гарашанинови текстови.

Најозбиљнији инцидент десио се 26. маја 1889, након завршетка великог напредњачког збора у Београду. Незадовољне и инструисане народне масе тога дана масовно су нападале напредњачке делегате и њихове вође, при чему је велики број њих пребијен и рањен, што је изазвало свеопште згражавање грађана Београда. Нападнуте су и куће Милутина Гарашанина и просторије *Vugela*. Карактеристичну оцену тих немилих догађаја дао је Слободан Јовановић, који је сматрао да је реч о „врхунцу радикалског терора”, тј.: „Ово је било први пут да Београд види буну фукаре; Београд се није могао повратити од чуда да сокачки олош сме каменати бивше министре и разваљивати теразијске кафане. Због своје новине, приказ тај чинио се још страшнији него што је био.”²¹¹ Новинар Пера Тодоровић је отишао и корак даље, тврдећи да је догађај организовао Коста Таушановић, радикал и тадашњи министар унутрашњих дела. Терор и прогони над напредњацима који су у историографији означени као „народни одисај” трајали су с већим или мањим интензитетом све до 1896. године. Процењује се да је за тих скоро 10 година смртно настрадало 386 људи.²¹² Нападима су били изложени како бивши министри и посланици, тако и општински и сеоски чиновници, али и чланови њихових породица.

---

²¹⁰С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига II/2, 320.

²¹¹С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, део I, 127.

²¹²С. Марковић, *Гроф Чедомиљ Мијашовић. Викторијанац међу Србима*, Београд 2006, 172.

***

У свом постојању Српска напредна странка или Напредњачка странка (1881–1919) пролазила је кроз различите фазе. Три пута је мењала свој програм, а пет пута статут. По својој социјалној структури била је грађанска странка, односно партија интелектуалаца, а касније и све више угледних трговаца, сељака и сеоских домаћина. Свој рад је покретала и обустављала три пута. На њеном челу су се смењивали Милан Пироћанац, Милутин Гарашанин, Стојан Новаковић, Војислав Маринковић, др Милета Новаковић. Образовала је укупно шест самосталних влада. У коалицији с радикалима и либералима учествовала је у осам влада, док су појединачно чланови Напредне странке партиципирали у укупно пет влада. Учествовала је на скоро свим скупштинским изборима од оснивања до 1914. године, и то самостално, а у предвечерје балканских ратова и Првог светског рата и самостално и на заједничкој листи с Народном странком. На власти је у континуитету била скоро једну деценију, између 1880. и 1887. године, 1895–1896. и више месеци током 1909. године. Свој зенит и највеће испуњење страначког програма остварила је између 1881. и 1883. године. Започела је важан процес модернизације и либералних реформи у српској држави и друштву иако често суочена са отпорима тадашње интелектуалне и политичке елите. То је било златно време када су законом прокламоване политичке слободе, слобода штампе, збора и удруживања, независност судства, проглашена краљевина, започета изградња железница, уведено обавезно основно школство, формирана стајаћа војска, извршена модернизација војске и набавка савременог оружја, формирана Народна банка.²¹³ У другом периоду владавине напредњака између 1884. и 1887. године извршена је реформа непосредних пореза, заведен је монопол дувана, покушано решавање буџетске неравнотеже. Процес модернизације и европеизације српске државе коју је смело започела Напредна странка пратили су и бројни изазови и потешкоће, као и неусклађеност између програмских циљева и реалности на спољнополитичком плану. У свом раду, како закључује Слободан Јовановић, напредњаци су показивали интелигенцију и

²¹³С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига II/2, 314.

предузимљивост, мада им је недостајало праве политичке снаге.²¹⁴ Политички рационализам је код њих увек претезао над популарношћу. Неговали су култ државе, односно увек су истицали значај поштовања и реализовања државних интереса. Остаће забележено да је први велики модернизацијски и реформски талас захватио српску државу и друштво након Берлинског конгреса, 1878. године, захваљујући Српској напредној странци.

---

²¹⁴*Исто.*

Одабрана документа

1 Октобра 1886
у Београду.

Разговор с Краљем.

Краљ ми је објавио, да му је дан пре два дан
децијан, и да се је питао за три ствари:

1. Је ли истина да је Краљ представно својим
дигратору, и бугарски престо. Може ли се
ли имао право да се чини, него што је
повишана видео. Није ми Краљ рекао
је ли он одговорно.

2. Је ли истина, да се ради на ^{савогу}~~Балкану~~
балканских држава. Русија ли му ради
спасује као протектативне намери.

3. Је ли истина, да су се у Београду
ширили шаторице евољутне.

Није ми Краљ одговорио, шта је
није одговорио за дрво питање

На дрво питање рекао ми је, да како ми,
како ~~је~~ отуда није дано, и то може да
о чему ~~није~~ ^{нема} да се одговара, јер није
може ништа бити уредно. Неће се
повишана тиме, примљено је целога света.

На прете питање рекао је, да не зна
шта би могло да се одвади или одговори
ако није то што је он [Краљ], је у односу
с Краљевским двориштем једно до краја
са министром Радичевићем (perziflage)

2. Октобра 1886
у Београду.

Разговор с Гарашанином.

1
Стрелас је у Београду и била самовластна
вероватно две године пре Краља, који је
1^{ог} Октобра. Трговина је, да ми савет на
основу стања што не можемо да кажемо, да
смо у околици до сад само уласци, а
сад да је дошао време да вет извршимо
што и кажемо (соопштуру у време неке,
није) и да се и каже у околици једна
одат мога деча општина. Гарашанин је да
се саопштуру с Бугарима може општина,
и да је онда и једна одат и општина.
Македонија, једном, како рече Махон,
рече.

За једну годину у Македонији кажемо
је да се има тим општина, како
ли најбоље у француској општини
Бугаре.

Како општина шта има да каже о Краљевини
кандидатури за бугарски престо, и да ми
у време има што у савези и у краљевини
камери, општина је, да у општини прева
свака бугарска државна општина, и да
на Краљеву кандидатуру каже рече.

За Т. Милутина Гарашанина

157

гласају:

1. Мислав Сасајевић адвокат
2. Јован Милановић
3. Ђуро Ђурић
4. Миливоје М. Ђорђевић
5. Јован Јашура
6. Лоза Комарчић
7. Ђорђевић Марковић
8. Александар Ђорђевић
9. Цвешко Ђурић
10. Ђока Косић
11. Петар Стојковић
12. Петар Јевремовић
13. Стеван Пачевић
14. Петар Марајковић
15. Митићковић Максимовић
16. Риста Касајевић
17. Александар Станојевић
18. Јован П. Косић
19. Алекса Стојановић
20. Владислав Јовичић
21. Марко Степановић
22. Миљанко Штрбић
23. Груица Дражић
24. Лозар Ђурић
25. Иван Ивановић
26. Ђорђе Кукић
27. Мирко Кичић
28. Стеван Јевтовић
29. Миљенко Бошковић
30. Јован М. Јанковић

76

- /
- 519 Самуил Меламед
 20 Самуил Ч. Меламед
 21 Ханин Мејухас
 22 Леон С. Машијак
 20 Авраам Леви
 24 Кисин Шкинда
 25 Исак Фара
 26 Авраам С. Којел
 27 Јуда А. Којел
 28 Абрам А. Азријел
 29 Авраам С. Сејо
 520 Авраам Моши
 531 Ханин Б. Азријел
 532 Јаков Исак Адама
 530 Самуила А. Алмули

34

35

36

Гласило је свега пет стотина
 тридесет и три гласара.

37

38

39

540

41

42

43

44

45

46

47

48

49

550

1

2

553

Вел. Св. Св. П. 1 / 228

И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

№р. 3115.

Д. Д. Аугула 1888. године

Београд

Лосодиње,

Уведео о вашој ревизији да својим
јим установа изискомоме миш доносијој изо.
сваки свотодимитије Ружа свот. Карауита,
ја сам вас посматрао са свом одаба, који
се ми сварао са изпитом ме свотоме у
шоку све рожне.

У тооу су одаба: издејоу, г. свотом
свотом, свотом: г. г. Лова свотом, М.
Г. Милитом, М. свот, свотом свотом, Жу.
сва свотом, свотом, свотом, свотом,
сва свотом, свотом свотом, свотом,
сва свотом, свотом свотом, свотом.
сва свотом и свотом свотом.

Кривоше, лосодиње, уведео ми
сва свотом свотом.

Милорада
просвете и црквених послова,
Владан Борђевић

Лосодињу Милораду П. Шапчанину
управителу Власт. свотом свотом.

шт.б. 78

Зграда Стара Народна
скупштина, касније Бископ
„Одеон“

„Одеон“

STARI BEOGRAD
rad Luke Mladenovića

ПРАВО РЕПРОД. ЗАДРЖАВА АУТОР

Зграда скупштине у којој је
одјављено рад. 1944 год.

Прва зграда Народне скупштине, касније Биоскоп „Одеон“
(ДАС)

Биографије вођа и угледних чланова Напредне странке

Милан Пироћанац

Рођен је 1837. године у Јагодини, где је завршио основну школу. Гимназију је похађао у Крагујевцу и Београду. Школовање је наставио на Правном одсеку Лицеја 1854–1856, а права је студирао у Паризу, где је дипломирао 1860. године. Наредну годину, провео је у Хајделбергу, а 1861. се вратио у Београд. На наговор Илије Гарашанина, председника владе и министра иностраних дела, запослио се у Министарству иностраних дела, где је 1866. године постао начелник одељења. После погибије кнеза Михаила и формирања Намесништва премештен је у судску праксу. Наиме, постављен је за председника суда Рудничког округа, и од тада датирају његови сукоби с либералима и Јованом Ристићем. Године 1872. враћа се у Београд и почиње да се бави адвокатуром. За судију Касационог суда постављен је 1874, а исте године изабран је за министра иностраних дела у влади Аћима Чумића. После пада Чумићевог кабинета, у јануару 1875, вратио се у касацију. Био је један од оснивача Напредне странке и у периоду од 1881. до 1886. њен вођа.

У унутрашњој политици залагао се за модел либералне демократије (дводомни скупштински систем, ограничено право гласа, судска независност, политичке слободе). После оставке Ристићевог кабинета 1880. постао је председник прве напредњачке владе, при чему је истовремено обављао и дужност министра правде и министра иностраних дела. Под његовом владом закључена је Тајна конвенција с Аустроугарском 1881. (иако се противио њеном склапању) и први трговачки уговор с том земљом, саграђена је прва железничка пруга, Србија је проглашена за краљевину (1882), донесени су закони о судској независности, слободи штампе, збора и удружења, закључени су први зајмови на страни, уведена је стајаћа уместо народне војске. Његову прву владу нападала је Радикална странка, која је својом изборном победом 1883. изазвала његов пад. Био је присталица остваривања заједничких интереса балканских народа, у погледу Источног питања био је присталица подршке

Милан Пироћанац
(ИМС)

Европе, а будућност Србије није видео у плановима руске спољне политике. Године 1886. повукао се из политике и сасвим се посветио пословима своје адвокатске канцеларије, коју је отворио одмах после силаска с власти. Био је адвокат краљице Наталије у њеном брачном спору с краљем Миланом.

Објавио је неколико политичких расправа: *Међународни положај Србије* (1892), *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа* (1895), *Белешке поводом једне дипломатске историје* (1896), *Наша завршна реч* (1896). Све ове расправе важни су прилози за дипломатску историју Србије 19. века.

Пироћанац је био један од најзначајнијих интелектуалаца друге половине 19. века у Србији, главни политички теоретичар тзв. младоконзервативне групе која је предводила Напредну странку. Заједно са својим партијским колегама из Напредне странке (Мијатовић, Новаковић, Гарашанин) залагао се за политичко гледиште које је представљало комбинацију изразитог либерализма и умереног конзервативизма. Њихове идеје либерализма подразумевале су ширење грађанских права и политичких слобода у Србији на основу западноевропских узора. Умерени конзервативизам испољавао је залажући се за принципе ограничене демократије, која би се остварила кроз дводомни скупштински систем, у којем би горњи дом парламента, углавном састављен од интелигенције, кочио радикализам доњег дома, изабраног на демократски, непосредни начин. Пироћанац је веровао да аутократији, каква је била она кнеза Михаила, више нема места, јер „у данашње доба дува општи ветар у корист народне представничке владавине”. Међутим, није био присталица ни пуне демократије, јер није веровао у способност народа да води државу. Тај посао, према Пироћанцу, требало је да раде српска династија, круна и интелигенција. Сматран је за оштроумног мислиоца, али и недовољно успешног политичара. Његове расправе биле су врло цењене, али у практичној политици није успео са својим програмом, јер се разишао и с краљем Миланом, који је само донекле подржавао програм Пироћанца и напредњака, и с народом, који је веровао радикалима. Умро је у Београду 1897. године.

Поглед на Калемегдан са Капетан Мишиног здања, фотографија Анастаса Јовановића, око 1865.
(МГБ)

Милутин Гарашанин

Рођен је у Београду 1843. године. Син је знаменитог Илије Гарашанина. Основну школу завршио је приватно у родитељском дому, а гимназију у Београду. На Природно-техничко одељење Лицеја уписао се 1859, а годину дана касније прешао је на школовање у Париз и на Лицеју Сен-Барб изучавао је математику. Студије математике наставио је 1863. на париској Политехници. У Артиљеријску школу у Мецу, у чину артиљеријског потпоручника, ступио је 1865. као државни питомац. У Србију се вратио 1868, а до 1880. године живео је на породичном имању у Гроцкој бавећи се породичном економијом и млинарством.

У политички живот Србије ушао је после очеве смрти. Грочански срез изабрао га је у октобру 1874. за посланика у Народној скупштини. На скупштинском заседању у јануару 1875. поднео је у име још 17 посланика предлог за промену устава. Полазећи од чињенице да је Устав из 1869. донет за време малолетства владара, односно на незаконит начин, захтевао је његову промену у либералном духу. Са заседања нове Скупштине, изабране на изборима у августу 1875, остао је запамћен његов говор о слободи штампе. Говорима у Скупштини истакао се као предводник нове генерације политичара, назване младоконзервативци, која је у суштини заступала став да је неопходна доследна примена идеја европског либерализма. Критика Устава из 1869. донела му је и наклоност кнеза Милана, такође незадовољног Уставом и начином његовог доношења. На скупштинском заседању у августу 1875. гласао је за помоћ устаницима у Херцеговини и Босни. Влада га је у марту 1876. послала у специјалну, полузваничну мисију у Атину, са упутствима да са грчком владом разговара о могућем савезу против Турске у предстојећем рату. Мисија се завршила без успеха. После почетка Првог српско-турског рата јавио се на војну дужност као артиљеријски капетан. У Ибарској војсци командовао је чачанским бригадама I и II позива. Рањен је у августу 1876. у бици на Огоријевицу.

Милутин И. Гарашанин. Портрет у грађанском оделу.
(Фонд фотографија БГБ, инв. бр. 992, сиг. Ф-П-238)

За време рата одликован је и унапређен у чин мајора. После рата је дао оставку на војну дужност. Скупштина му је почетком јула 1877. поништила посланички мандат, сматрајући његов официрски чин државном службом. После руског захтева, крајем јула 1877, да Србија одмах уђе у рат, противио се таквој одлуци, сматрајући да она води државу у пропаст. Учествовао је у Другом српско-турском рату 1877–1878. као помоћник начелника артиљерије Шумадијског корпуса у чину мајора. После рата поново је дао оставку на војну дужност у чину пуковника. На додатним скупштинским изборима 1878. изабран је за посланика за варош Неготин, али је Скупштина поништила његов избор због наводних изборних неправилности.

Почетком 1880. вратио се у политички живот Србије. Учествовао је у оснивању листа *Videlo* који је постао најснажније средство опозиционе борбе против владе Јована Ристића. Исте године, изабран је за председника општине Гроцка. После Ристићеве оставке у октобру 1880. кнез Милан је хтео да му повери састав нове владе. Међутим, изабран је за министра унутрашњих дела. Први његов значајан чин као министра био је распис окружним начелницима којим је забранио мешање полиције у скупштинске изборе, што је довело до првих слободних посредних избора у историји Србије. Као министар био је и номинални предлагач најзначајнијих слободоумних закона напредњачке владе – о штампи и о удружењима и зборовима. Један је од тројице министара који су знали за потписивање Тајне конвенције. Све снажнији сукоб с радикалима ставио га је пред велика искушења. Користећи одредбе либералних закона радикали су започели отворену борбу против напредњачке владе. У борби против радикала Гарашаниново министарство имало је одлучујући значај. Истовремено, ова борба довела је до значајнијег одступања од почетног програма владе. На његов предлог донет је нов, строжи Закон о штампи и установљени су чувари јавне безбедности. Усвојене су и измене пословника Скупштине којима су уведене мере против могуће опструкције скупштинских заседања. После пораза на септембарским изборима 1883. године Пироћанчева влада поднела је у октобру оставку, а Гарашанин је постављен за посланика Србије у Бечу, где се кратко задржао. Краљ Милан му је у фебруару 1884. поверио место председника владе, а истовремено је вршио и дужност министра иностраних дела. Током његовог председничког

мандата поштрен је Закон о штампи, изменама Закона о зборовима и удружењима забрањено је стварање страначких организација у унутрашњости, а истовремено је донет нов Закон о жандармерији, која је проширена на целу земљу. На финансијском плану Гарашанинова влада спровела је значајну пореску реформу и увела непосредни порез, а изгласани су и закони о таксама и трговини дуваном. На спољнополитичком плану влада се одмах нашла у сукобу с Бугарском, на чијој су се територији налазили радикалски емигранти после Тимочке буне. Почетком јуна 1884. прекинути су дипломатски односи с Бугарском. Став Бугарске о емигрантском питању и све снажнија пропагандна делатност Бугара у Источној Румелији и Македонији допринели су да у његовим и краљевим погледима Бугарска, уместо Турске, постане највећи непријатељ Србије на Балкану. Заслужан је за стварање плана пропагандне делатности Србије у Старој Србији и Македонији, у марту 1885, којим су предвиђени сви будући кораци српске државе. Влада је пала 14. маја 1885, јер се Гарашанин сукобио са Новаковићем.

Истог дана, Гарашанин је образовао нову владу, али у њој није било виђенијих представника Напредне странке. Најзначајнији догађај за време његове друге владе био је рат с Бугарском 1885–1886. године. Заједно са краљем проценио је да уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије и могуће преношење покрета на Македонију представља велику опасност за националне интересе Србије. Двонедељне ратне операције започете 14. новембра 1885. завршиле су се неуспешно по српску војску, која је заустављена код Сливнице, а затим је изгубила и Пирот. Неповољан развој ратних операција изнео је на површину његову чврстину и одлучност. Спречио је 28. новембра краља да абдицира и преузео на себе организацију одбране и нову мобилизацију војске. Заједнички план о обнови рата против Бугарске није успео услед притиска великих сила и завршен је миром у Букурешту, у марту 1886. године. У намери да сачува Гарашанинову владу после споразума Пироћанац–Ристић, краљ Милан покушао је да уз помоћ Пере Тодоровића наведе радикале да стану уз Гарашанина, али без успеха. Оптерећен ратним поразом и политички изолован, у марту 1886. поднео је оставку. Сукоб унутар Напредне странке решен је исте године тако што је Гарашанин уместо Пироћанца изабран за председника.

Политичким маневром, односно понудом Ристићу да преузме место председника владе, краљ га је приволео да образује своју трећу владу у априлу 1886. године. Нова влада била је суочена са великим финансијским проблемима проузрокованим одливом новца за отплату зајмова. Покушај уравнотежења буџета новом пореском реформом није донео резултате. Значајне успехе влада је постигла на спољнополитичком плану. Потписала је привремену конзуларну конвенцију с Турском и отворила конзулате у Солуну и Скопљу 1887. године. Успешно је довршила преговоре о спајању српских и турских железничких линија код Врања и потписала железничку конвенцију с Турском 1887. године. Влада је одлучила да оснује Српску краљевску академију 1886. године. Узрок пада владе био је сукоб краља и краљице – подржао је краљицу и тиме изазвао краљево непријатељство. Неспреман да се повинује краљевој жељи и силом спречи краљичин повратак у земљу, у јуну 1887. поднео је оставку.

Као представник Напредне странке био је један од тројице потпредседника Уставотворног одбора 1888. године. У споровима радикала и либерала приклањао се либералима. У Скупштини изабраној 1890. био је једини напредњачки посланик. Учествовао је само у расправама у вези са сукобом краља и краљице. За посланика је биран поново у марту и мају 1893. године. Био је упознат с припремама за државни удар у априлу 1893, после којег се повећао његов утицај на унутрашњу политику. Краљ Александар позивао га је често да чује његово мишљење о појединим питањима. У јануару 1894. краљеви Александар и Милан размишљали су о напредњачко-либералском министарству у којем је требало да му припадне министарско место, али до тога није дошло. За посланика Србије у Француској постављен је у мају 1894. године. У Паризу је био српски посланик и 1897–1898. године. За време напредњачке владе Стојана Новаковића (1895–1896) био је председник Народне скупштине. Напредну странку распустио је 30. децембра 1896, после пада Новаковићеве владе.

Савременици су га упамтили по сјајној беседничкој способности и за критику увек спремном новинарском перу. Прве радове објавио је у рукописном школском листу *Бачки венац*, који је основао са друговима из гимназије, члановима ђачке дружине „Слога” – Чедомиљом Мијатовићем и Миланом

Кујунџићем. Од покретања *Videla* повремено је објављивао чланке о разним дневнополитичким темама. Публицистици се потпуно окренуо после 1887. године. Под његовом управом и оштрим пером, којим се подсмевао политичким противницима, *Videlo* је постало цењен опозициони лист. Књижевно-политички лист *Пољег* покренуо је 1889. и у њему објављивао текстове. Посебну пажњу јавности изазвале су његове расправе с краљем Миланом и Јованом Ристићем. Брошура *Последњих шест година наше новије историје*, у којој је изложио повест краљевског сукоба у породици Обреновић, била је круна вишегодишњих расправа с краљем Миланом вођеним преко домаћих и страних листова. Критиком политике намесништава од 1868. до 1872. и после 1889. у брошури *Два намесништва* отворио је расправу о политици и дOMETИМА Ристићевог намесниковања. Најзначајније му је дело *Доколице* (1892), у којем је са лежерне дистанце интелектуалца и са великом дозом сатире забележио сећања на време у којем је живео. Док су *Два намесништва* критиковала политику Ристића и либерала, *Доколице* су критика радикализма у Србији. За редовног члана Српске краљевске академије изабран је 9. јануара 1893. године. Умро је у Паризу 1898. године.

Поглед на Дорћол и Дунав са Капетан Мишиног здања, фотографија Милана Јовановића, око 1900.
(МГБ)

Стојан Новаковић

Рођен је у Шапцу 1842. године. У Београду је завршио Лицеј. Професор на Лицеју био му је Ђура Даничић, који је код њега подстакао интересовање за филологију и учинио га својим сарадником. Године 1865. постављен је за професора Београдске гимназије, а 1869. је биран за библиотекара Народне библиотеке и кустоса Народног музеја, док је 1872. изабран за хонорарног професора филологије на Великој школи.

Учествовао је 1866. у оснивању организације Уједињена омладина српска чији је главни задатак био усмерен на буђење националне свести код српског народа. После доношења устава у Србији 1869. определио се за либерале чији је вођа био Јован Ристић. Када је Ристић образовао владу 1873, постао је министар просвете, а после њеног пада, у новембру исте године, определио се за конзервативце и 1874. поново постао министар просвете у влади Аћима Чумића. Трећи пут је заузео положај министра просвете у фебруару 1875, у влади Данила Стефановића. Са групом млађих конзервативаца учествовао је 1881. у оснивању Напредне странке. Ушао је у напредњачку владу Милана Пироћанца 1880. опет као министар просвете, а 1884–1885. у влади Милутина Гарашанина био је министар унутрашњих послова. Свих тих година се, пре свега као министар просвете, заузимао за доношење оних закона који су унели значајне реформе у школство. Спровodeћи у име владе Закон о уређењу свештеничких звања, сукобио се са званичном црквеном јерархијом, са митрополитом Михаилом на челу. У Пироћанчевој и Гарашаниновој влади залагао се за унапређење културно-просветног рада међу Србима у Старој Србији. Изишао је из Гарашанинове владе 1885, јер је сматрао да би требало променити дотадашњу аустрофилску политику званичне Србије и успоставити ближе односе с Русијом. Са неколико истакнутих јавних радника 1886. учествовао је у оснивању Друштва Светог Саве, које је имало задатак да преко просвете јача српску свест међу српским народом у европској Турској. Када

Стојан Новаковић

су се после изгубљеног рата с Бугарском и потписивања Мировног уговора у марту 1886. краљ Милан и српски државни врх определили за офанзивну политику према Турској да би заштитили српске интересе у Старој Србији и Македонији, показало се неопходним да Новаковић заузме место српског посланика у Цариграду, као један од најбољих познавалаца прилика у том делу Балкана.

У Цариграду је 1886. отпочело његово вишегодишње учешће у дипломатији, његово непосредно деловање у спољној политици и рад на најважнијим националним задацима. У свом првом мандату посланика у Турској који је трајао до 1891, користећи легална средства, организовао је снажну акцију за заштиту српских интереса у Старој Србији и Македонији. Отварањем српских конзулата у Скопљу и Солуну 1887, а затим у Битољу и Приштини 1889, створио је центре који су имали задатак да спроводе свеобухватни програм културног, просветног и политичког рада. Уложио је доста напора да подстакне отварање српских школа и подизање цркава на тим просторима и да се тамо шаљу учитељи, школске књиге и свештеници. Поставио је темеље српске националне политике у европској Турској и окупио српски народ око српских установа које су тамо основане.

Радикалска влада пензионисала га је 1891. године. Иако се неколико наредних година посветио науци, наставио је да се занима за спољну политику. Постао је председник Државног савета 1894, а исте године, на предлог министра Симе Лозанића, изабран је за члана Просветног савета, који је био саветодавни орган Министарства иностраних дела. Године 1895. по жељи краља Александра Обреновића образовао је владу и узео, поред председничког, и ресор министра спољних послова. Као председник владе 1895–1896. предузео је значајне кораке у унутрашњој и спољној политици земље. На првом месту ублажио је тешку економску ситуацију конверзијом државних дугова. Много времена посветио је решавању уставног питања у жељи да састави устав којим би био учвршћен парламентарни систем и умањен ауторитет владара. У спољној политици раскинуо је с вишегодишњом аустрофилском оријентацијом земље и потражио ослонац у Русији, на најважнијим правцима спољнополитичког ангажовања, с обзиром на то да је то тада највише одговарало интересима Србије. Учинио је озбиљан

напор да се приближи осталим балканским државама, пре свега Бугарској и Црној Гори. У званичним разговорима вођеним с владарима тих држава било је доста речи о потреби за значајним побољшањем међусобних односа. Наставио је и с разноврсним видовима пропаганде у Старој Србији и Македонији. Придобио је султана и Васељенску патријаршију да се сагласе са избором Дионисија (Петровића) за митрополита рашко-призренског. Када је у децембру 1896. краљ Александар, под притиском Аустроугарске, оборио владу, своје огорчење изразио је распуштањем Напредне странке, која је до тада уживала подршку Двора. Међутим, изван политике се кратко задржао. Иако није одобравао поновно званично враћање земље аустрофилској оријентацији, прихватио је 1897. понуду владе Владана Ђорђевића да опет буде изабран за посланика у Цариграду. Главни задатак у Цариграду био му је да се избори за нова српска владичанска места. Његов лични успех представљала је одлука Васељенске патријаршије 1899. да се Србин Фирмилијан Дражић изабере за скопског митрополита. Велике напоре учинио је и да се сузбије албанска самовоља у Старој Србији. Уз помоћ српских конзула у Турској сакупио је обимну документацију која је сведочила о албанским насиљима над Србима и предочио је турским званичним органима и представницима сила у Цариграду. Тај материјал био је и основна садржина тзв. српске *Плаве књиге*, намењене Хашкој мировној конференцији 1899. године. Почетком 1900. изабран је за посланика и премештен у Париз, где је остао неколико месеци бавећи се углавном финансијским питањима с циљем да се избори да се што више српских обвезница по већем курсу нађе на француском новчаном тржишту. У новембру 1900. постао је српски посланик у Петрограду. У Русију је упућен на захтев краља Александра, који се у лето те године оженио Драгом Машин, па му је Новаковић, који је уживао велик углед у руским државним круговима, био потребан да обезбеди подршку земљи и династији да би се ублажила тадашња криза у Србији. У Петрограду је остао до новембра 1905. године. Његова дипломатска активност била је усмерена на судбину европске Турске. У то време доста се говорило о аутономији Македоније и реформама у централним вилајетима европске Турске које би се спровеле на иницијативу великих сила. Саветима и упозорењима настојао је да утиче на руске званичне и незваничне кругове у заштити српских

интереса. Упозоравао је и српску владу да неким непромишљеним кораком, односно војном акцијом, не изазове револт великих сила. Определивши се за ослањање на велике силе, настојао је и да се заустави активност бугарске пропаганде, која је утицала на избијање устанка у Македонији 1903. године. Безуспешно је покушавао да се у реформни план, који су направиле Русија и Аустроугарска, унесе одредба о признавању српске народности у Турској. Чинио је и велике напоре да се сузбије албанско насиље над Србима у Старој Србији и да се спроведу реформе у свим деловима Косовског вилајета, што је Аустроугарска кочила у жељи да Албанце држи под својом контролом. Прихватио је промену династије иако није одобравао драстичан обрачун с краљевским паром. Трудио се да Русија и велике силе што пре прихвате новостворено стање и признају краља Петра I Карађорђевића.

После пензионисања није одустао од бављења политиком. На напредњачкој скупштини одржаној у фебруару 1906. изгласан је за шефа обновљене Напредне странке. На првом месту изјаснио се као ватрени поборник потпуног економског и политичког одвајања од Аустроугарске. У више текстова које је објавио 1906. у напредњачком листу *Vugelo* упозоравао је на опасне претње Аустроугарске упућиване Србији и праћене економским притиском из којег је настао Царински рат. Наставио је да се бави и реформном акцијом сила у европској Турској. Као посланик у Народној скупштини говорима и интерпелацијама упозоравао је да тешко стање у којем су се налазили хришћани у Турској може да доведе балканске државе у опасност. Плашио се чињенице да су велике силе из реформског плана изузеле Новопазарски, Пећки, Приштински и Призренски санџак. Реч је о крајевима у којима су Срби били изложени највећем насиљу Албанаца. Изјаловиле су се његове наде да ће се с Младотурском револуцијом 1908. године битније поправити положај потлачених народа у европској Турској. Анексија Босне и Херцеговине 1908. одвратила је пажњу и великих сила и Турске од реформних планова. На проглас анексије први је дигао глас, храбрећи српски народ да не клоне духом. Упозоравајући на велику опасност која прети од Аустроугарске и њених наредних корака против Србије и српског народа у целини, апеловао је на то да се хитно нађу пријатељи на другој страни, у суседству, на Балкану, и да се све што је јужно од Саве и Дунава уједини у балкански савез. Крајем

1908. био је у специјалној мисији у Цариграду да од султана и Порте затражи подршку Србији у њеним захтевима за надокнаду на босанскохерцеговачком земљишту, али је и та акција окончана неуспехом, јер су се Аустроугарска и Турска међусобно споразумеле. У фебруару 1909. изабран је за председника концентрационе владе с циљем да пронађе излаз из анексионе кризе. Његова влада се, међутим, пред претњом да ће Аустроугарска напасти Србију, побијавала вољи великих сила и признала анексију.

Уочи балканских ратова у Народној скупштини отварао је питање положаја српског народа у Османском царству. У својим интерпелацијама и говорима истрајао је на томе да се мора помоћи српском живљу у Старој Србији и Македонији, пострадалом и од Албанаца и од безвлашћа које тамо влада. Све одлучније се залагао за заједничку акцију балканских држава за одбрану хришћана у Турској. Са задовољством је дочекао закључивање савеза међу балканским државама 1912. који је подразумевао њихово разграничење на рачун турских територија и потом поздравео почетак ратних операција против Турске у октобру исте године. На предлог председника владе Николе Пашића предводио је српску делегацију на Мирвној конференцији у Лондону која је требало да се бави закључењем мировног уговора и да одлучује о резултатима рата. На Лондонској конференцији се показао као чврст и истрајан преговарач, одлучан у томе да Србија за зеленим столом не изгуби оно што је стекла оружјем. Велика је његова заслуга што су границе Албаније повучене мање на штету српске стране него што се то иначе могло десити. С обзиром на то да је Србији, управо због стварања Албаније, био онемогућен територијални излазак на Јадранско море, сматрао је да се мора извршити ревизија будуће српско-бугарске границе у Македонији. Из Лондона је Пашићу упутио савет, који је наишао на одобравање, да се поништи уговор о савезу Србије с Бугарском, закључен 1912, јер су га догађаји превазишли, и да Србија у својим рукама задржи у Македонији оне територије које је у рату ослободила. Бугарска је одбила договор о ревизији, па је оружаним нападима на српске борбене положаје у Македонији и сама у целини прекршила међусобни уговор о савезу. Уочи Првог светског рата често је упозоравао на опасност која Србији прети од Аустроугарске. Када је рат избио, изјавио је да све снаге треба да се удруже да спасу земљу.

Његов научни рад био је веома плодан. Први његови научни радови били су из области језика и књижевности. Објављивао их је у листу *Вигогдан*, почетком шездесетих година 19. века. Као главни уредник књижевног листа *Вила* који је покренуо 1865, трудио се да у њему буду најзаступљенији прилози из књижевности. За школску употребу је 1870. године, Државна штампарија у Београду објавила Новаковићеву *Српску читанку: за ниже гимназије и реалке*. Указивао је на улогу Вука Караџића, Доситеја Обрадовића, Лукијана Мушицког, Симе Милутиновића, Ђуре Даничића и Јована Стерије Поповића и значај њиховог доприноса стварању српског језика на основама народног језика.

Као историчар бавио се, пре свега, пропашћу српских средњовековних држава у 14. и 15. веку и стварањем српске нововековне државе у 19. веку. Научни рад у области историје отпочео је 1866, издавањем извора за српску историју средњег века. Најважнији споменик, *Законик Стефана Душана цара српског: 1349–1354*, објавио је 1870. године. И једно од својих последњих научних издања посветио је изворима, о чему сведочи његово дело *Законски споменици српских држава средњег века*, које је објавио 1912. године. Прве расправе из историје односиле су се на историјску географију. Бавио се и биографијама српских светаца, црквеном историјом и топографијом, затим српским манастирима, поменицима српских владара итд. Из српске средњовековне историје написао је запажена дела посвећена трагичном поразу српске војске у 14. веку, као и појавама из 15. века које су помогле да српски народ очува своју снагу и веру у будућност. Написао је и значајне расправе о стварању српске нововековне државе. Боравећи неколико година у Русији, почетком 20. века, предано је истраживао руску архивску грађу и литературу и на тај начин учинио огроман помак у проучавању Првог српског устанка. На позив Матице српске написао је *Васкрс државе српске. Политичко-историјска студија о Првом српском устанку: 1804–1813*, која је у наредним годинама доживела више допуњених и проширених издања. Било је то његово најзначајније дело о настанку српске нововековне државе у којем је утврдио узроке великог народног покрета 1804. и објаснио све спољне чиниоце који су утицали на његов даљи развој.

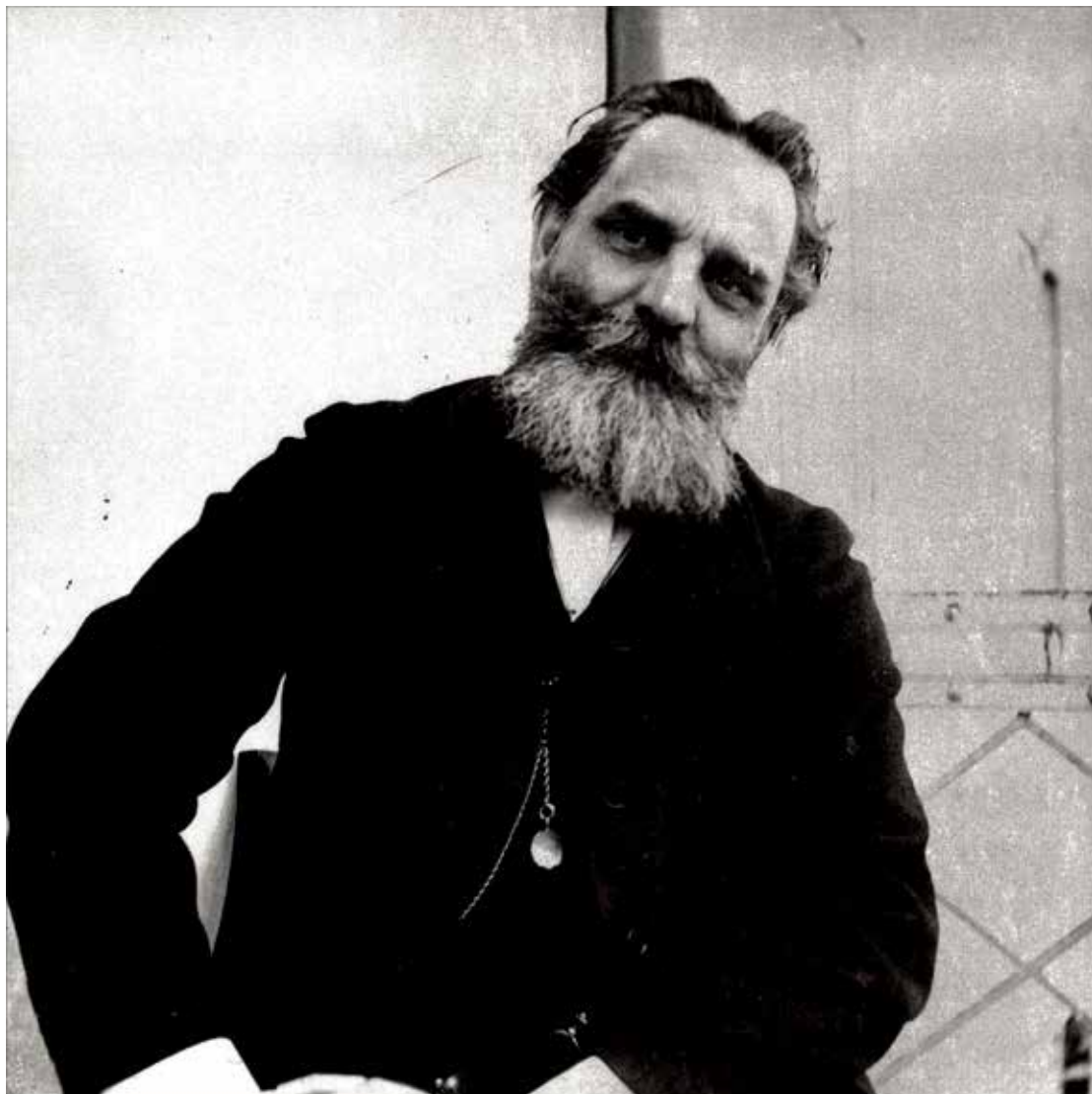
Посебно је значајан рад *Грчке мисли о етнографији Балканској полу-острва* који садржи његове погледе на односе међу балканским државама у вези са стањем у европској Турској. У свом најзначајнијем делу о савременом добу *Двадесет година уставне и политичке у Србији: 1883–1903*, приказао је уставну борбу у Србији која је била главно питање њене унутрашње политике. Редовни члан Српског ученог друштва постао је 1865, а 1867. и његов секретар. Приликом оснивања Српске краљевске академије био је међу првим изабраним академицима 1887. године. За њеног председника изабран је 1906. и на њеном челу био је до смрти. Био је и први председник СКЗ, као и дописни члан ЈАЗУ, члан кореспондент Императорско-руске академије у Санкт Петербургу, инострани члан Чешке академије наука, дописни члан Француске академије наука. Умро је у Нишу 1915. године.

Чедомиљ Мијатовић

Рођен је у Београду 1842. године. Матурирао је у Првој београдској гимназији и уписао права на Лицеју (1859–1862). Студије је наставио у Минхену 1862–1863, 1864–1865, Лајпцигу 1863–1864. и Цириху 1864. Слушао је предмете из „државних наука” и економије, али је похађао и наставу из природних наука. На студијском боравку у Бечу 1865. упознао се с радом Народне банке и пословних банака. По повратку у Србију био је суплент на Великој школи, а затим професор 1866–1869. политичке економије и науке о финансијама. Од 1869. радио је у Министарству иностраних дела. Почетком 1871. незванично је заступао Кнежевину Србију на Лондонској конференцији и његов рад је оцењен као дипломатска победа Србије. Први пут је постао министар финансија у последња два месеца владе Јована Ристића 1873. године. У влади Јована Мариновића 1873–1874. поново је био министар финансија и том приликом увео је метарски систем у Србију, која је прихватила стандарде Латинске монетарне уније, а српску сребрну монету назвао је „динар”. Био је министар финансија и у владама Данила Стефановића 1875, Милана Пироћанца 1880–1883, Милутина Гарашанина 1886–1887, у једнодневној влади Косте С. Протића 1889. и у влади Ђорђа С. Симића 1894. године. У политичком погледу био је најпре близак Јовану Ристићу, затим је приступио струји младоконзервативаца 1873, а посебно се истакао као један од четворице вођа Напредне странке осамдесетих година 19. века. Од свих њених вођа био је најближи краљу Милану: био је његов лични секретар 1875. и кнез му је поверио да потпише Тајну конвенцију с Аустроугарском.

Као министар иностраних дела 1880–1881. залагао се за ослањање Србије на Аустроугарску. Иако је имао заслуга у низу области, политички противници су га запамтили само по овој конвенцији, којом се Србија одрекла свих претензија према Босни и Херцеговини, а сопствену спољну политику ставила под надзор Хабзбуршке монархије. Србија је искористила конвенцију

Чедомиљ Мијатовић
(НБС)

у два критична случаја у којима је он сам био међу главним протагонистима: први пут када му је аустроугарска дипломатија после банкрота Генералне уније почетком 1882. помогла као српском министру финансија током његове мисије у Паризу (фебруар–март 1882) да се Србија избави од финансијске пропасти тиме што је нађен нови новчани завод – Народни контоар за есконт, и други пут после војног пораза Србије у Српско-бугарском рату, када је аустроугарски посланик лично спречио напредовање бугарске војске кроз Србију, а Мијатовић као једини преговарач Србије у Букурешту с бугарским представником Иваном Е. Гешовом склопио Букурештански мир 3. марта 1886. године. Као посланик представљао је Србију и на дворовима у Букурешту 1894. и Цариграду 1900. године. Био је делегат Краљевине Србије на првој Хашкој конференцији 1899, где се истакао ставовима у корист међународне арбитраже. Био је једини српски посланик који је поднео оставку после Мајског преврата. Као присталица и пријатељ последњих Обреновића изазивао је подозрење у утицајним круговима у Београду после 1903. године. Зато је пропало неколико покушаја да поново буде посланик Србије у Великој Британији. Званични кругови Србије прихватили су га после срдачног састанка с краљем Петром у Паризу 1911. године. Последњи пут боравио је у Србији 1914. године.

Оженио се 1864. у Лајпцигу Елодијом Лотон, књижевницом, која је утицала на њега да постане англофил. Иако је осамдесетих година могао да бира намештење, његова омиљена дужност била је место посланика Краљевине Србије у Лондону (1884–1885, 1895–1900. и 1902–1903). У Лондону је живео од 1889. до смрти, уз два прекида 1894, 1900–1901. године. Са супругом је постао главни мост културног посредовања између британске и српске културе у раздобљу 1884–1916. године. Дела и преводи брачног пара Мијатовић, као и чланци у британским новинама, учинили су много да се продубе знања о Србији и Србима у Британији. Истовремено, његови написи о Британији, посебно у својству дугогодишњег дописника *Трговинског власника* из Лондона, допринели су упознавању српског јавног мњења с Великом Британијом и светском трговином. Био је и дугогодишњи сарадник *Енциклопедије Британике* за коју је написао одреднице о Србији за 10. и 11. издање, а његови чланци су од 1902. до 1929. били главна обавештења о Србији. У Британији

је 1908. објавио дело *Србија и Срби* у којем је дао преглед српске историје и књижевности, политичких странака, верског и народног живота и обичаја, као и основне податке о економији и статистици Србије. Ова књига је у наредних седам година имала још два издања у Великој Британији и три у САД, и послужила је као један од главних извора података о Србији и Србима у Великој Британији и САД у годинама пред Први светски рат и на почетку рата. Током боравка на британском острву стекао је велик углед.

Истакао се као књижевник, економиста, писац верске прозе и историчар. У књижевности је постао познат по готским романима, које је писао по узору на Волтера Скота. На његов књижевни углед добро је утицала и историјска монографија о деспоту Ђурђу Бранковићу 1880. и 1882. године. Посебно су омиљени били његови романи *Ижонија везирова мајка* (за који је добио награду Српске краљевске академије), *Рајко од Расине* и *Кнез Градоје од Орлова Града*. Код српске публике био је један од најпопуларнијих писаца деведесетих година 19. века. Почетком 20. века београдска књижевна критика означила је његово књижевно дело као анахроно, писано китњастим стилем. Један је од утемељивача економске науке у Србији као професор и као аутор три уџбеника из политичке економије и финансија. Доследно је заступао економски либерализам и заштиту права својине. Залагао се за увођење протестантске етике капитализма у Србији, посебно у делу *О условима успеха*, у којем је истицао важност телесног и моралног здравља, радљивости и штедљивости. Одиграо је важну улогу у утемељењу установа грађанског друштва у Србији и био присталица увођења железнице. Народна банка Србије основана је законом када је он био министар финансија. Писао је верску прозу и био сарадник месечника *Хришћанска мисао*. Залагао се за продубљивање верског осећаја међу Србима. Као историчар прве запажене радове написао је из области историје српских финансија и трговине 13. и 14. века. Његов најбољи и најутицајнији историографски рад било је двотомно дело о деспоту Ђурђу Бранковићу, а углед у иностранству донела му је монографија о византијском цару Константину XI Палеологу, објављена на енглеском 1892. године. Био је најважнији преводилац с енглеског на српски језик у другој половини 19. и почетком 20. века. На развој либералне мисли у Србији битно је утицао његов превод *Историје цивилизације у Енглеској*

Хенрија Томаса Бакла, а значајни су и његови преводи *Путовања по словенским земљама Турске у Европи* Џ. М. Макензи и А. П. Ирби и *Историје Турске царевине* Стенлија Пула. Преводио је и беседе протестантских проповедника, коментаре јеванђеља Дејвида Брауна, верске текстове. У првим месецима 1916. организовао је пропагандну турнеју у САД и Канади у корист Краљевине Србије. Био је један од првих 16 академика Српске краљевске академије и други председник Српске краљевске академије 1889. године. Такође, био је члан Српског ученог друштва, дописни члан Југославенске академије знаности и умјетности, почасни члан Матице српске и Београдске трговачке омладине, члан Кобденовог друштва и Краљевског историјског друштва у Лондону. Умро је 1932. године у Лондону.

Улица кнеза Михаила, фотографија Милана Јовановића, око 1900.
(МГБ)

Милан Кујунџић Абердар

Рођен је у Београду 1842. године у имућној и образованој породици. Надимак Абердар узео је по наслову своје прве збирке песама. Основну школу учио је у Београду, а у Панчеву је 1850. уписао немачку гимназију, јер га у српску као осмогодишњака нису примили. На правни одсек Лицеја у Београду уписао се 1859. године. На другој години био је удаљен са студија, али је после годину и по дана професорски савет поништио одлуку и накнадно му признао школовање. Студије је прекинуо због турског бомбардовања града са Калемегданске тврђаве у јуну 1862, када је постао коњички десетар у српској војсци. Потом је добио стипендију српске владе и отишао на студије филозофије у иностранство – једну годину студирао је у Бечу, другу у Минхену, трећу на Сорбони у Паризу, а у јесен 1865. отишао је у Оксфорд. Константин Бранковић, професор филозофије на Великој школи, због болести је тада прекинуо предавања па је министар просвете после неколико месеци вратио Кујунџића из Енглеске. Не довршивши студије филозофије, 1865. запослио се као чиновник у Министарству просвете. У јануару 1866. као суплент преузео је катедру филозофије на Великој школи. Имао је значајну улогу у либералном Омладинском покрету и био 1866. један од петорице одборника Уједињене омладине српске. У јануару 1867. изабран је за члана Српског ученог друштва, чији је био секретар (1873–1882) и уредник *Гласника Српског ученог друштва*. Због политичких уверења удаљен је 1867. из Велике школе. Постао је 1868. почасни члан Матице српске. Пошто је одбио постављење за среског начелника у Краљеву, од 1868. до 1871. био је секретар Полицијног одељења Министарства унутрашњих дела. Почетком 1871. дао је оставку на службу да би уређивао лист Уједињене омладине *Млада Србадија* (1871–1872). Био је народни посланик, први секретар 1874, потпредседник 1880–1881. и председник 1882–1885. Народне скупштине. Од 1873. до 1882. поново је био професор филозофије на Великој школи. Учествовао је у српско-

МИЛАН КУЈУНЦИЋ — АБЕРДАР.

Милан Кујунцић Абердар
(НМС, инв. бр. 71_90)

-турским ратовима 1876–1878. као интендант Чачанске бригаде и командант батерије (добио је тада чин почасног капетана I класе, а касније је унапређен у мајора и потпуковника). Један је од оснивача Напредњачке странке 1881. и члан њеног Главног одбора. Од 1882. до 1886. био је изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине Србије у Риму. Као министар просвете 1886–1887. донео је законе о приправној школи, девојачкој радничкој школи, осмогодишњој гимназији, Богословији као вишој школи и основни закон о Српској краљевској академији 1886, чији је редовни члан постао 1887. Због болести је рано пензионисан. За политичке и ратне заслуге добио је Медаљу обновиоца Српске Краљевине, Сребрну медаљу за храброст, Златну медаљу за храброст, Медаљу Црвеног крста, Таковски крст IV степена с мачевима, Таковски крст III степена, Орден Белог орла III степена, Орден књаза Данила II степена, грчки Орден Спаситељ II степена. Једна улица у Београду носи његово име.

У књижевности се јавио 1860. песмом „Отачаство” и од тада сарађивао у листовима и часописима који су имали значајну националн-политичку, друштвену и културно-просветну мисију (*Даница*, *Словенка*, *Световид*, *Летопис Машице српске*, *Јавор*, *Лицејка*, *Вила*, *Српска слобода*, *Босиљак*, *Гласник Српској ученој друштва*, *Машица: лист за књижевност и забаву* [Нови Сад: Матица српска: 1865–1870], *Hrvatski sokol*, *Vienac* [Zagreb: Matica ilirska], *Млада Србадија*, *Српска зора*, *Годишњак Српске краљевске академије*, *Ошацибина*, *Народни дневник*, *Глас Српске краљевске академије*, *Нови лист*). Уз неколико љубавних песама писао је углавном романтичарску родољубиву поезију у којој се омладина позива на оружје и остварење уједињења. Под надимком Абердар објавио је две збирке лирских песама (*Први јек*, *Други јек*), потом спев у шест певања и баладу (*Невеста хајдукова*). Штампao је и неколико прича („Ноћ на Дорћолу”, 1861; „Београдски змај”, 1861; „Бачка лала”, 1862). Превођен је на чешки и немачки. Као филозоф настојао је да на основу сазнања универзалног устројства света повеже спекулацију и емпиризам, филозофију с наукама. Филозофију је дефинисао као науку о законима људске унутрашњости и њеној повезаности са спољашњим светом. На Великој школи предавао је историју филозофије, психологију, логику и естетику. Први је у Србији започео предавања из историје филозофије, утемељио је историо-

графију српске филозофије, истраживања историје филозофије и започео је истраживања појединих филозофских дисциплина код Срба. Његова сестра Јелена била је удата за Стојана Новаковића. Умро је 1893. године у Београду.

Позоришни трг. Народно позориште у Београду, фотографија Милана Јовановића око 1900. У овом здању су одржавана скупштинска заседања; при крају своје владавине, 1888, краљ Милан, прогласио је Радикалски устав, који је сматран за један од најнапреднијих устава у тадашњој Европи.

Милан Ђ. Милићевић

Рођен је 1831. године у Ришњу поред Београда. После завршетка основне школе 1846. уписао је београдску Богословију, коју је завршио 1850. године. После завршетка школовања постао је учитељ, прво у Лешници (1850–1851), а потом у Тополи (1851–1852). Затим је био практикант Окружног суда у Ваљеву, а после премештаја у Београд радио је у Министарству просвете (1852–1855) и Министарству унутрашњих дела (1855–1860) као канцелариста, експедитор, регистратор и протоколиста. По доласку кнеза Милоша на власт пребачен је 1860. у Државну штампарију, где је до краја исте године уређивао *Српске новине*. Затим је прешао на место секретара и начелника Кнежеве канцеларије (1860–1861), која је у исто време била и Министарство иностраних дела. Као секретар Михаила Обреновића имао је прилику да ближе упозна кнеза и стекне његове симпатије. Међутим, после протеста београдског везира и турске владе због чланка „Уочи Цвети” из 1861, који је написао и објавио у *Српским новинама* у славу Другог српског устанка, удаљен је из кнежевог окружења. Премештен је у Министарство просвете, где је био секретар и надзорник школа (1861–1880), што је био период његовог најплоднијег стваралачког рада. Кратко време током 1880. био је нераспореден, а затим је четири године провео у Министарству унутрашњих послова као начелник Полицијског одељења (1880–1884) и као помоћник министра (1884–1886). Управник Народне библиотеке био је у периоду 1886–1897, а каријери је завршио као члан Државног савета (1897–1899).

Био је секретар народних скупштина у Београду 1864. и Крагујевцу 1867, народни посланик (1874, 1880) и кнежев посланик (1880–1883); члан Дисциплинарног суда 1865, Комисије за уређење школа у Србији (1868–1870), председник Комисије за свештеничка питања (1870–1871), комесар српске владе у заједничкој Комисији за решавање двовласничких имања дуж срп-

Милан Б. Милчевић, Стеван Тодоровић, 1866.
(НМС, инв. бр. 31_3762)

ско-бугарске границе, члан Комисије за утврђивање путева у Србији. Као један од представника Српског ученог друштва са Стеваном Тодоровићем прикупио је по Србији материјал и организовао етнографску изложбу у Москви 1867. и био на аудијенцији код руског цара. Учествовао је у изради Предлога закона о управној подели Србије (1884–1889). Израдио је карту Србије са поделом на срезове, округе и области, а 1887. године је био члан Одбора за ревизију Устава из 1869. године. Изабран је за председника Централног статистичког одбора Србије 1888. и председника Државног одбора за прославу Вукове стогодишњице. Један је од првих приложника читаонице и књижнице Београдске трговачке омладине. Његовим напорима покренута је и ојачана делатност многих за српску и словенску културу веома значајних институција. Постао је доживотни председник Одбора Чупићеве задужбине и покретач *Годишњице Николе Чупића* 1877. године (Зборник, књ. 1). Био је оснивач и председник (1889–1899) Српског археолошког друштва, члан и председник Коларчеве задужбине, један од оснивача и чланова Главног одбора Друштва Светог Саве 1886. и оснивач и добротвор Српске књижевне задруге. За члана Друштва српске словесности изабран је 1857, а Српског ученог друштва 1864. године. Био је почасни члан Колегија српске гимназије у Цариграду, члан Царске академије наука у Петрограду, Друштва љубитеља јестествознања, антропологије и етнографије у Москви, члан ЈАЗУ у Загребу, члан, секретар и председник Српске краљевске академије наука, почасни члан Матице српске, члан добротвор Учитељског удружења и дописни члан Етнографског друштва у Прагу. Сарађивао је у листовима и часописима: *Шумадинка*, *Подунавка*, *Јавор*, *Гласник Српској ученој друштва*, *Јединство*, *Ситражилово*, *Коло*, *Годишњак Српске краљевске академије*, *Бранково коло*. Био је уредник листова *Часови одмора*, *Српске новине* (1860) и уредник и издавач листа *Школа*. Учествовао је у политичком животу као један од оснивача, члан Главног одбора Напредне странке и њен представник у Народној скупштини.

Писањем је почео да се бави у *Српским новинама* 1851. године и писао је до смрти. За то време објавио је више од стотину оригиналних дела, превода и близу хиљаду ситних чланака, прича, приповедака, биографија, путописа, сећања, дописа, бележака, записа, беседа, етнолошких, географских и историјских запажања и поучних, фолклорно интонираних цртица. Његов рад је

био обиман и обухватао је више области, међу којима су историја, географија, етнологија, педагогија, журналистика, као и преводилачка и лепа књижевност. Најзначајнија област његовог деловања био је рад на педагошкој књижевности. Осим издавања *Школе*, првог педагошког часописа у Србији, написао је велики број радова који се баве овом проблематиком. Драгоцени су његови историјско-географски списи, *Кнежевина Србија* (1876) и њен продужетак *Краљевина Србија* (1884), у којој је дао опис целе земље са топографским подацима, описима старина и локалних предања, по окрузима, од села до села, са етнолошким и историјским подацима. *Кнежевина Србија* према обиму и вредности сакупљеног материјала, посебно због обиља драгоцених података из историје и етнологије, представља једно од најзначајнијих српских научних дела 19. века.

Посебну пажњу заслужује Милићевићев плодан књижевни рад који карактерише обиље аутентичних сведочанстава у занимљивим причама из живота народа, а коме нарочиту вредност даје лепота пишчевог језика. Критичари тога времена су, његове приповетке означавали као напредак у књижевности и истицали богатство језика, чистоту стила, лаку фразу и сугестивну и поступно вођену мисао. Иако сам није имао уметничких амбиција, у приповеткама је покушао да различита етнографска и фолклорна опажања утка у ткиво приповетке и пропрати их народним и моралним поукама.

Руски цар Александар II одликовао га је Орденом Светог Станислава III реда и Орденом Свете Ане. Од кнеза Михаила добио је брилијантски прстен, а од управе Етнографске изложбе у Москви, сребрну медаљу. Црногорски кнез Никола I одликовао га је Даниловим орденом III реда и Звездом Данилова ордена. Добитник је и више признања Краљевине Србије: Ордена Таковског крста I реда, Ордена Милоша Великог III реда и Ордена Светог Саве I реда. Умро је 1908. године у Београду.

Љубомир Каљевић

Рођен је у Ужицу 1841. године у имућној и угледној чиновничкој породици. Његов отац је за време владавине кнеза Александра Карађорђевића био судија у Ужицу и учесник Српског покрета у Војводини током Револуције 1848/49. године. Каљевић је већ као студент београдског Лицеја припадао је либерално оријентисаној омладини, која је 1861. основала дружину Омладина лицејска. Са Стојаном Новаковићем и Чедомиљом Мијатовићем био је међу њеним најистакнутијим члановима. Студије државних наука студирао је у Паризу и Хајделбергу. По повратку са студија покренуо је 1867. либерални лист *Србија*. У њему је износио критике на режим кнеза Михаила Обреновића, а после његове смрти 1868. и владавину Намесништва Блазнавац–Ристић–Гавриловић.

После убиства кнеза Михаила због личних веза са организатором атентата Павлом Радовановићем био је ухапшен. У децембру 1868. именован је за једног од 76 чланова Светоникољског одбора за припремање новог устава Кнежевине Србије. И у Одбору и у листу *Србија* залагао се за увођење дводомног скупштинског система у устав, тумачећи то решење ниским степеном опште и политичке културе српског народа. Његово залагање за увођење дводомног скупштинског система није прихваћено, а њему је донело пад популарности, те стога у Ужицу није био изабран за посланика Велике народне скупштине која је на Петровдан 1869. усвојила Устав. Године 1871. изабран је за посланика редовне Народне скупштине, у којој је био посланик до 1877, а у Народној скупштини изабраној 1875. био је и председник.

Већ у време Намесништва, а нарочито после његовог окончања, у редовима либерала почело је раслојавање на три струје. Десна, крајње умерена, окупувала се око Јована Ристића, средњу струју, тзв. светоандрејске либерале, предводили су Јеврем Грујић и Стевча Михаиловић, а лева струја младих либерала, груписана око Каљевића и Михаила Стајковца, тражила је

Љубомир Каљевић
(ИМС)

промену Устава из 1869. године, више грађанских права и слобода, увођење општинске самоуправе и помирљивији однос према социјалистима. Каљевић је сматран вештим парламентарцем, комуникативним и пријатним у односу с људима, али није имао довољно дара ни за државника, ни за великог новинара. Одвојивши се од Ристића, у влади Аћима Чумића 1874–1875. постао је министар финансија. У преломним годинама Источне кризе 1875–1878. подржавао је струју Ристићевих либерала, мада је био ближи погледима младоконзервативаца, који су се противили акционој политици и уласку Србије у рат против Турске. У октобру 1875. добио је мандат за састав новог кабинета у којој је обављао и функцију министра унутрашњих дела. Његова влада је предузела кораке на попуштању полицијских стега и демократизацији политичког живота. Каљевићева влада је у Скупштини спровела Закон о општинама, који је општину прогласио основном административно-политичком ћелијом друштва са широком самоуправом. Значајни су били и Закон о личној безбедности, Измене и допуне Закона о штампи које су је учиниле готово сасвим слободном. Примена Закона о општинама изазвала је велике потресе широм Србије. Избори нових општинских управа претварали су се у политичке окршаје, који су кулминирали великим социјалистичко-радикалским демонстрацијама под црвеном заставом у Крагујевцу 27. фебруара 1876. године. Почетком маја 1876. Каљевићева влада поднела је оставку. Сматран је политичарем који је својим утицајем и угледом снажно утицао на вођење српске политике уочи стицања независности на Берлинском конгресу.

Уочи Другог српско-турског рата, у октобру 1877. оптужен је да одржава тајне везе с кнезом Александром Карађорђевићем у Темишвару и да отуда добија новчану помоћ. Због тога је побегао у Земун, да би се у Србију вратио тек после три године. По повратку у Србију с групом младоконзервативаца који су покренули лист *Vigelo* учествује 1881. у формирању Напредне странке. На листи Напредњачке странке изабран је 1881. за народног посланика у Скупштини, а обављао је и функцију председника Финансијског одбора. Такође, био је начелник у Министарству финансија. У периоду од 1881. до 1886. обављао је дужност посланика Србије у Букурешту, а затим и у Атини 1886–1889. године. У време владавине краља Александра Обреновића 1895. постао је државни саветник и на двор је био често позиван ради поверљивих

политичких разговора. Године 1901. изабран је за председника Сената. У завереничкој влади Јована Авакумовића обављао је дужност министра иностраних послова. Био је редовни члан Српског научног друштва 1870. и почасни члан Српске краљевске академије 1893. Умро је у Београду 1907. године.

Поглед са Калемегдана према Париској улици и Савском пристаништу. Дочек краља Милана приликом повратка са бојишта. Фотографија Васе Даниловића, 1876–1877. (МГБ)

Владан Ђорђевић

Рођен је у Београду 1844. године. Основну школу, гимназију и прву годину Лицеја завршио је у Београду. Држава га је на предлог Јосифа Панчића као питомца послала у Беч на студије медицине (1863–1869). У Бечу је био члан ђачког друштва „Зора”, а и један од покретача Уједињене омладине српске и њен секретар као и представник овог друштва на Свесловенском конгресу у Москви 1867. године. Постао је доктор хирургије и убрзо магистар акушерства. На Универзитетској хируршкој клиници слушао је предавања из хирургије (1869–1871), а током француско-пруског рата на немачком бојишту усавршавао се у ратној хирургији. У Србију се вратио 1871. године. Војни лекар II класе постао је у новембру 1871, а затим шеф Хируршког одељења Београдске војне болнице. Истовремено, био је професор у Официрској школи и Војној академији (1874–1875). Имао је чин санитетског пуковника. Лични и дворски лекар малолетног кнеза Милана Обреновића био је од 1872. до 1878. године. У Првом српско-турском рату био је начелник Санитетске службе моравско-тимочке војске, а у Другом српско-турском рату начелник Санитетске службе Врховне команде српске војске. Године 1878. основао је Војну болницу у Нишу и био њен први управник. Током Српско-бугарског рата био је начелник Санитетске службе Врховне команде. Познанство са кнезом Миланом било је пресудно за развој његове каријере и обликовање његових политичких ставова. Републиканство за које се залагао као истакнути члан Уједињене омладине српске напустио је још пре престанка рада овог друштва, оставши веран његовој почетној девизи „књигом до слободе”. Космополита, утопијских ставова, оградао се од нихилизма, социјализма и панславизма, везујући се чвршће за позитивистичку поступност и дарвинистичку еволутивност. Од Тимочке буне 1883. године приступио је Српској напредној странци. Био је поклоник култа науке, световног и научног морала и просветитељ маса, али се противио продору

Владан Ђорђевић
(ИМС)

тих истих маса у политику, што је најјављивала све већа снага Радикалне странке. Као заговорник грађанских слобода до којих ваља доћи „поступним развитком”, оштро се противио радикализму у Србији и методама којима су се радикални политичари служили у борби за власт. Реформне и модернизацијске токове у које је Србија ушла по стицању независности 1878. подржао је свим својим расположивим знањима. Као владин изасланик на Скупштини 1879. и посланик 1884. године убеђивао је Скупштину да гласа за санитарске, школске и пореске реформе, изградњу железница, преуређење судства, опремање војске. Увидевши да се партијске борбе у Србији шире на штету државних интереса, почео је да се залаже за окупљање свих способних људи, без обзира на партијску припадност, који би били у стању да спроведу ревитализацију економског и финансијског система. Иако је нарушио добре односе с краљем Миланом после рата с Бугарском, у априлу 1888. ушао је у владу Николе Христића, заузевши чак два ресора – Министарство просвете и црквених дела и Министарство народне привреде. Покушао је да делује као непартијска личност, али га је његова странка оптужила за отпадника, те је 1889. иступио из редова напредњака. Као министар највише енергије утрошио је на краљев развод, што га је дискредитовало у очима јавности. Ипак, за десет месеци постојања владе под његовим руководством израђен је обиман привредни програм, који је 27. фебруара 1889. представљен краљу. Програм је предвиђао промену целокупног привредног система земље.

Садржао је 43 законска пројекта за унапређење свих привредних грана, више од законодавне делатности у области привреде свих влада у претходних десет година. Од тада је непрекидно мислио о препоруду Србије оживљавањем привреде и обезбеђивањем материјалне сигурности становништва. Из дневне политике повукао се у дипломатију. Био је посланик Краљевине Србије у Атини 1891–1893. и Цариграду 1894–1897. године. Тамо је стекао искуства у пословима националне политике у којима је, најпре као министар просвете а затим као дипломата и министар иностраних дела, показао изузетну окретност и способност. Сарадња балканских народа који, притиснути интересима великих сила на Истоку, имају сродне интересе, према његовом мишљењу, била је окосница рада на националном пољу. Од 1897. до 1900. био је председник владе и министар иностраних дела. Владу су

чиниле партијски мање познате личности из редова Либералне и Напредне странке. Прокламована је као „неутрална”, али је то брзо престала да буде будући да су многи министри, па и краљеви Александар и Милан, настојали да државну управу очисте од радикала. У духу тада актуелног европског ауторитаризма, централизована државна власт кренула је у спровођење реформи „одозго”. Био је творац владиног програма који се заснивао на три основне тачке: опоравку државних финансија и покретању привредног развоја помоћу страног капитала, снажењу војне моћи Србије и реорганизацији државне администрације којом ће се одстранити корумпираност и подређивање политике страначким интересима. Скупштина је за три године изгласала читав пакет закона који се односио на привређивање и организацију пољопривреде, заната и индустрије и изградњу саобраћајне мреже, али влада је пала пре него што су закони заживели. Ново финансијско законодавство одмах је показало добре резултате, али су напори да се поврати кредитни углед Србије у иностранству пропали после атентата на краља Милана (1899), када је у земљи уведено ванредно стање. Ипак, напредно законодавство које је давало гаранције страним улагачима утицало је на то да почетком 20. века Србија обнови кредибилитет на међународном тржишту капитала и створи акумулацију капитала из домаћих извора, којом је могла да започне индустријализацију земље. Политички умртвљен живот у земљи и прогони после атентата дали су повода опозицији да Ђорђевићеву владу назове „црном владановштином”, мада она у својој основи то није била. Цела влада поднела је оставку када је краљ Александар објавио веридбу с Драгом Машин. Лишен војних чинова и пензије преселио се у Беч, где је у инострану штампи објављивао чланке уперене против краља и његове супруге. У Србију се вратио 1905. године. Оптужен за одавање државних тајни у свом мемоарско-историјском делу *Крај једне династије (1905–1906)* одлежао је 1906. шестомесечну казну у београдском затвору. По изласку на слободу посветио се књижевном раду – сређивању и објављивању мемоара из ратова. Први светски рат провео је до 1916. у Врњачкој бањи, а потом је био интерниран у Аустроугарску 1916–1918. године.

У својој струци постигао је врхунске резултате. Успешно је окончао иницијативу за оснивање Српског лекарског друштва (1872), био је његов

секретар (1872–1874), потпредседник (1886–1889) и председник (1890–1891). Покренуо је 1874. часопис тог друштва, *Српски архив за целокупно лекарство*, као и недељник *Народно здравље*. Био је велики пропагатор Црвеног крста и залагао се за приступање Србије међународној конвенцији Црвеног крста. Иницијатива за оснивање Српског друштва Црвеног крста кренула је из грађанске касине 18. јануара 1876. у којој је одржао два предавања. Ушао је у састав привременог одбора са београдским митрополитом Михаилом на челу и израдио статут овога друштва. По оснивању, Српско друштво Црвеног крста приступило је асоцијацији међународног удружења Црвеног крста, што је за међународно непризнату Србију била веома важно. После српско-турских ратова 1876–1878. објавио је тротомну *Историју српској војној санишети*. Творац је реформе цивилног санитета, након које је ова установа добила ново и модерно рухо, које је на снази било скоро четири деценије, све до краја Првог светског рата. Писао је дела из области војне медицине, гинекологије, дерматологије, инфективних болести, историје медицине, хигијене, хирургије и др. За своје дело *Народна медицина у Срба* добио је награду Матице српске 1872. године.

Утемељивач је савремене комуналне политике Београда. Председник Београдске општине био је од 1884. до 1885. године. Тада су настали планови и пројекти за водовод, канализацију, калдрмисање, осветљење престонице, приведени су крају радови на разграничењу државне и општинске земље, обављени су премери и укњижења приватних имања, извршена нивелација терена за планско подизање нових зграда, градско гробље из здравствених разлога премештено је са Ташмајданског парка на Карабурму, где је отворено тзв. Ново гробље, прозвано Владановац.

Био је члан Српског ученог друштва од 1869, дописни од 1888. и редовни од 1892. године члан Српске краљевске академије. За почасног доктора наука Београдског универзитета промовисан је 1925. године. Умро је 1930. године у Бечу.

Владан Ђорђевић, фотограф Милан Јовановић. На полеђини посвета Владана Ђорђевића Марку Стојановићу.
(БГБ, Фонд фотографија, инв. бр. 68, сиг. Ф-II-77)

Војислав Д. Маринковић

Рођен је у Београду 1876. године. Отац Димитрије био је дугогодишњи министар и државни саветник. У Београду је завршио основну школу и Другу београдску гимназију 1895. године. У Паризу је завршио право и докторирао 1901. на Одсеку политичких и економских наука са тезом *De la discrimination des revenus*. Исте године, запослио се у Министарству финансија као ванредни писар I класе. Године 1903. постао је секретар V класе у Пореској управи, а 1905. био је секретар IV класе. Потом је постао директор Опште привредне банке, чији је био оснивач. У Београдску берзу је ступио 1907. године, а затим је постао члан њеног финансијског одбора као и члан Управног одбора. Директор Берзе је био од 1924. године до смрти. Оставку на државну службу поднео је 1906, када је на листи Напредне странке изабран први пут за народног посланика за Пожаревачки округ. За посланика је биран непрекидно на свим изборима до 1935. године. Заступао је Краљевину Србију као први делегат на Финансијској конференцији 1913. у Паризу. У време Првог светског рата био је министар народне привреде од новембра 1914. до јуна 1917, када је иступио из владе и Напредне странке незадовољан Пашићевом спољном политиком и смртном пресудом пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису и осталим оптуженима на Солунском процесу. После смрти Стојана Новаковића 1915. постао је председник Напредне странке. Боравио је у Грчкој 1916. и био делегат на Међусавезничкој конференцији у Паризу. Учествовао је у састављању Крфске декларације 1917. године. Министар трговине био је поново у новембру и децембру 1918. године. Био је један од оснивача Демократске странке 1919. године. Функцију министра унутрашњих послова обављао је од децембра 1921. до јула 1922, а министра спољних послова у првој и другој влади Веље Вукићевића 1927. и 1928. године. У влади Антона Корошеца поново је обављао исту функцију до јануара 1929. године. У време диктатуре краља Александра био је министар

Војислав Маринковић
(АЈ, Збирка фотографија, АЈ-377-80-14)

иностраних послова у три владе Петра Живковића, затим председник владе 1932. и истовремено министар спољних послова, као и министар без портфеља 1934. године. У седмој влади Николе Узуновића (октобар–децембар 1934) био је министар без портфеља.

Као посланик у Народној скупштини допринео је међусобној сарадњи опозиционих партија. У дебати о тзв. топовском питању 1906. иступао је одлучно против закључења зајма за набавку оружја у Бечу. У својству министра, а затим опозиционог политичара, учествовао је на конференцији на Крфу 1917. и у разговорима с Југословенским одбором. Био је међу политичарима који су од почетка подржали активности Југословенског одбора за уједињење. На конференцији се залагао за концепт будуће југословенске државе као централистичке, претежно из спољнополитичких и економских разлога, али уз јаку локалну самоуправу, која би била коректив претераном централизму. Инсистирао је на начелу самоопредељења народа као међународном принципу и његови ставови су, уз мање измене, ушли у коначни текст Крфске декларације. За разлику од већине учесника конференције, предлагао је да се устав донесе квалификованом већином, без надгласавања. Залагао се за аграрну реформу у будућој држави по угледу на земљишне односе у Србији. Био је учесник преговора српске владе и Југословенског одбора у Женеви у новембру 1918. године.

После Првог светског рата учествовао је у раду Привременог народног представништва и био члан његовог Адресног одбора. Учествовао је 1919. у формирању Демократске заједнице, која је касније прерасла у Демократску странку. Као члан финансијског одбора залагао се у расправи о буџету 1919. за правилнију расподелу пореских терета и стварање сталних прихода. У јулу 1922. поднео је оставку на место министра унутрашњих послова, пошто је постизањем компромиса између радикала и демократа спровео измену Изборног закона. У септембру 1925. преговарао је с Југословенском муслиманском организацијом, што је довело до стварања јединственог парламентарног клуба демократа и ЈМО. У априлу 1927. постао је министар спољних послова. Као министар у овој влади и наредним владама залагао се за регулисање односа с Српском православном и Католичком црквом и за Конкордат. Од 1927. предводио је десно крило Демократске странке, блиско Двору, што је

окончано његовим иступањем из странке после увођења диктатуре. Био је у сукобу с Љубом Давидовићем и, за разлику од њега, залагао се за одржавање коалиције с радикалима, у чијој влади је био министар.

За време диктатуре радио је на формирању Југословенске националне странке. Покушао је да одврати краља од државног удара и да га убеди да распише нове изборе. Диктатуру је прихватио и сматрао привременом мером ради избегавања грађанских сукоба. Радио је на пројекту октроисаног устава и изборног закона из 1931, који је прописивао јавно гласање. За време његовог мандата као председника владе (април–јул 1932) донет је Закон о заштити земљорадника који је регулисао питање сељачких дугова и зауставио присилне наплате и потраживања према сељацима, чиме је ојачан утицај државе на привреду, а истовремено сломљена финансијска снага банака из западних крајева земље које су потраживале сељачке дугове. Није обезбедио подршку за увођење изборног закона за општине и бановине, као и за либералнији изборни закон за Скупштину. Тада је био спреман и на компромис с хрватским политичарима поводом уређења државе. У лето 1932. предложио је Двору ублажавање политичког курса, имајући у виду притиске из иностранства, посебно из Париза и Прага, и поднео оставку која тада није прихваћена.

Нарочито је била истакнута његова улога у спољној политици. Водио је политику ослоња на Француску и имао значајну улогу у Друштву народа. Током првог мандата министра спољних послова присуствовао је Скупштини Друштва народа у Женеви 1924. године. У јулу исте године потписао је италијанско-југословенски трговински споразум, а касније и конзуларну конвенцију. Тада се залагао за успостављање дипломатских односа са СССР и био заслужан за потписивање Уговора о пријатељству и арбитражи између Југославије и Француске у Паризу. Током 1927. и 1928. одбијао је притисак Француске да Југославија исплати предратне дугове Србије. Као министар у новој влади 1928. успешно је спровео ратификацију Нептунских конвенција, уз дипломатску помоћ Француске. Оштро се противио идеји аншлуса Аустрије и сматрао да она мора бити део дунавског привредног система који је замислила Мала Антанта. У погледу односа према Албанији, водио је помирљиву политику према Италији. Потписник је Конвенције о трговини и пловидби с Француском у јануару 1929, а у септембру исте године предводио

је југословенску делегацију на Скупштини Друштва народа у Женеви. Радио је на припреми Југословенско-румунске конференције у Синаји, у јулу 1930, на којој је створена царинска унија и договорена заједничка продаја жита-рица. За члана Савета Друштва народа у Женеви на мандат од три године изабран је 1930. године. Од 1930. до 1933. водио је интензивне преговоре с италијанским министром иностраних послова Дином Грандијем, настојећи да поправи односе и заштити југословенске интересе у односу на Албанију.

У децембру 1931. закључио је споразум између Пољске и Југославије о научној, образовној и уметничкој сарадњи и ратификовао пољско-југословенске конзуларне конвенције. У вези са опасношћу од немачког аншлуса Аустрије, радио је на стварању блока аграрних држава средње и јужне Европе, који не би био политички него економски, а чиниле би га: Југославија, Пољска, Мађарска, Чехословачка, Румунија и Италија. Међутим, одбио је 1932. Тардјеов план о економском зближавању земаља Мале Антанте, Мађарске и Аустрије путем узајамних преференцијала, из страха од рестаурације Хабзбуршке монархије и због јаких економских веза с Немачком и Италијом. Био је шеф сталне делегације Краљевине Југославије у Друштву народа у Женеви 1932. године. Исте године присуствовао је заседању Конференције о разоружању. У јуну 1932. на конференцији у Лозани инсистирао је да се репарације и даље исплаћују Југославији због недовољног прилива девиза, важних за отплату иностраних дугова. Није потписао завршни акт ове конференције на којој је одлучено да се репарације укину.

Био је члан Управног одбора Кланичког друштва, председник управних одбора Аграрне и Комерцијалне банке и председник Надзорног одбора Есконтне банке у Београду. Током Првог светског рата постао је члан француске масонске ложе. Бавио се новинарством и сарађивао у Српском књижевном гласнику. Сматран је једним од најбољих финансијских стручњака Србије на почетку 20. века, али и једним од најдаровитијих говорника у Србији и Југославији. Био је ожењен Аном Лозанић, ћерком Симе Лозанића. Умро је у Београду 1935. године.

Теразије, угао Кнеза Михаила и Македонске, фотографија Милана Јовановића, око 1900.
(МГБ)

Павле Д. Маринковић

Рођен је у Београду 1866. године. Потиче из угледне породице. Отац Димитрије био је министар унутрашњих дела, просвете, правде и председник Државног савета. Основну школу и гимназију завршио је у Београду, а Правни факултет 1889. у Паризу. По повратку у земљу био је судски писар Првостепеног суда у Ужицу (1890–1893), а затим адвокат у Београду. У дипломатску службу примљен је 1894, а наредне године именован је за секретара српског посланства у Санкт Петербургу. Након тога, био је шеф Политичког одељења Министарства иностраних дела, а затим отпраник послова у Атини до 1898, када је опозван због опозиционог деловања. Био је министар просвете и црквених дела 1900–1901, а са Милованом Миловановићем радио на редактури Устава 1901. године. Његовом заслугом донет је Закон о Народној библиотеци 1901. године. Поднео је оставку 1901. и до 1903. наставио дипломатску службу у Софији. После убиства краља Александра Обреновића вратио се у земљу и деловао у обновљеној Напредној странци. Биран је за народног посланика у Подринском округу 1906–1914. године. Био је српски посланик у Букурешту 1914–1919, одакле је о питању српско-румунског разграничења у Банату редовно извештавао Николу Пашића. У Краљевини СХС од 1919. до 1921. био је министар шума и рударства, просвете и вера. На његов предлог основани су Шумарски факултет Свеучилишта у Загребу, Правни факултет у Суботици и Филозофски факултет у Скопљу. На свечаности у Сремским Карловцима, у августу 1920, у својству министра вера прочитао је Указ краља Петра I Карађорђевића којим је потврђена одлука Архијерејског сабора о поновном успостављању Српске патријаршије. За посланика Демократске странке за Сомбор биран је од 1920. до 1923. године. Објављивао је дела о спољној политици Србије. Био је издавач конзервативног листа *Рег* 1894, коуредник књижевне *Звезде* 1898, власник листа

Министар Просвете и Црквених послова

Павле Маринковић

Павле Маринковић
(БГБ)

Правда 1904. и председник Српског новинарског удружења 1906. године. Писао је запажене позоришне текстове и критике, а радио је и на законском регулисању рада Народне библиотеке. Оснивач је Етнографског музеја, Женске учитељске школе, Богословије Светог Саве и Уметничког одељења Министарства просвете. Сарађивао је са Слободаном Јовановићем, Јанком Веселиновићем, Браниславом Нушићем, Миланом Гролом, Станиславом Винавером. Умро је у Врњачкој Бањи 1925. године.

Поглед на Дорхол и Дунав са Капетан Мишиног здања, фотографија Ивана В. Громана, 1876-1878. (МГБ)

Прилози

Напомена уз ово издање. Документа су објављена према: *Програми и статутуји српских политичких странака до 1918. године*, приредили Василије Крестић, Радош Љушић, Београд 1991.

СРПСКА НАПРЕДНА СТРАНКА

Програм

У независној Србији нема независног листа политичког.

Огроман прекор.

Ал' што је још штетније и противуречније: у уставној Србији нема не само ни једног независног политичког листа, него нема ни једне праве политичке странке, која би по утврђеним начелима јавно радила.

Ко ће овоме прекору одолети? Ко ће измирити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћ мењају вере, у којој нико не зна куд иду други, ни куд иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консерватовци“ без конзерватизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике, коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.

Дубоко осећајући ово мучно стање нашег јавног живота, ево прибира се данас једно коло људи, да позове на видело све што у име државе и народа или за народ и државу ради, да позове на видело и да позив почне најпре од себе, изнесећи јасан програм своје вере, и покушавајући свој рад и на оном најужем земљишту, које су ограничили данашње установе нашој јавности.

Наш млади политички живот већ има своју историју. Тежње српскога народа већ су обележене јасно у најзнатнијим и најтежим тренуцима. Србија је и вољно и свесно одредила главни правац своје политике и утврдила данашње политично стање у земљи. На данашњем појасу је да припомогне да се на народној основи друштвена зграда савесно подиже, развија и шири.

Србија је уставна држава.

Али шта би била уставност онде где закони не би били светиња и за мале и за велике? И како би закони могли постати општа светиња и прећи у саму крв грађана, кад им не би основи били у *свесноме договору* и кад им не би стварности давала јавна контрола? И на што би била уставна јемства онде где нико не би разбироа о томе шта му раде посланици на скупштини, шта ли се ради у опште за напредак народа, и где нико не би марио да се помучи да истражује оно што казује памет и да ради оно што иште *напредак*?

Закон, слобода, напредак, то су три главне боје у застави, коју ево развијамо, то су три неразлучна основа истините уставности.

Уверени будући да је светиња закона једини основ снаге како у природи тако и у друштву, ми и овом приликом изјављујемо:

Да је народна династија и као знамење историјског живота народног, и као јемство сталности у законитоме развијању, узвишена изнад сваке уставне борбе.

Исто тако, уверени будући: да закони престају бити извор снаге, ако се они неприродно намећу, а да од устава, где народ преко изабраних својих

представника има учешћа у јавним пословима, може бити користи само онда ако је уставност у потпуности својој усвојена и примењена, дизаћемо свога гласа:

Прво, за слободу говора и гласања о свима јавним или друштвеним појавама.

Друго, за слободу састанака и удружења.

Треће, за потпуно ујамчење имовне и личне безбедности.

Четврто, за стварну уставну одговорност министарску.

Пето, да се у представништво народно отвори приступ људима од науке по народном избору.

Шесто, да се ујамчи потпуна судска независност од сваког личног обзира.

Седмо, да се општинском самоуправом, колико год већма допуштају обзир на државну заједницу, отвори школа за прави уставни живот.

И, уверени будући: да се напредак у појединим гранама државног живота може јавити тек онда кад се промене у законима и установама врше свесно и по неком признатом правцу, ми ћемо са своје стране износити на видело:

Да просвета у уставној земљи тражи и озбиљност и жртве, и да захтева практичнога живота нису још ни издалека измирени српском школом.

Да наше народно газдинство очекује потпомагање нарочито стварним мерама и изворима, поред негативних ограда и забрана.

Да финансијска управа иште јасне и чисте рачуне, те да се земаљски кредит очува и давања да буду праведна.

Да управна струка и у погледу организације власти и у погледу одговорности посебних чиновника изискује потпунијега јемства за личност и за имање грађана, како би се и са друге стране са светлим образом потражити могли да се вршиоци земаљских закона ослободе од номадскога положаја, који ником благослова донео не би.

Да одбрана самосталног живота српског захтева озбиљно образовање и усавршавање народа како у војничкоме знању тако и у наследним врлинама ратничким.

И да, у погледу на живот међународни, штовање закона, савесност у раду и тврда воља да у тежењу за општи напредак стојимо у редовима народа јевропских, чију цивилизацију високо поштујемо, даје нам права да без колебања тражимо потпуно и стварно признање независности и у односима наших судова, наше трговине и нашег газдинства.

Осећајући да осамљеност на међународном пољу не носи благослова, наша је света дужност да помажемо душевну и чување драгоцених народних особина у Срба и изван граница Српске кнежевине, а да учвршћујемо братске сазвезе у великој породици словенских народа, и да са осталим народима суседним, на основу узајамног поштовања и потпомагања, дамо живота и смисла начелу: да исток припада само источним народима.

Ето под ову заставу позивају се на видело сва она браћа, која су у дугом низу политичких путања изишла, или би желела да изиђу на овај отворени пут. Јаче брише ветар на отвореном путу, али нема на њему ни изненадне провале ни очајнога лутања.

У Београду, 15 децембра 1879.

Видело, 2. јануар 1880.

П Р А В И Л А СРПСКЕ НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ

1.

Напредна странка у Србији удружује се на основу програма изнесеног у „Виделу”, освештаног у престоној беседи 4 јануара, 1881, а усвојеног у богојављенској адреси народне скупштине.

2.

Намера је удружењу напредне странке у Србији: да заједничком снагом припомогне да се овај програм учвршћује, извршује и развија тако како иште напредак садашњости и будућности српскога народа.

3.

Ради тога установљује се одбор у свакоме месту у Србији, где год грађани усвајају и вољни су да раде по овоме програму.

А у престоници српској установљује се главни одбор напредне странке.

4.

Ови одбори бирају се сваке године на збору чланова странке истога краја.

Кад ће бити који збор и какав ће бити састав и унутрашњи рад одбора одређује свако према својим приликама и о томе извештава главни одбор.

5.

Одбори су дужни сазивати осим годишњег збора и друге зборове странке, нарочито кад има каквих избора у месту, а и при свима важнијим питањима, било то по својој понуди, било на позив главнога одбора.

О свему што је важније извештавају одбори одмах главни одбор и споразумевају се преко њега са целокупном странком.

6.

Главном одбору нарочито је дужност: да буде посредник заједници међу свима одборима напредне странке, да води рачун о изјавама и обавештајима поместних одбора и да са своје стране даје обавештаје о свима појавама и питањима јавног живота.

7.

У важнијим приликама сазиваће се у месту које одреди збор целокупне странке.

Чланови томе збору или могу бити одасланици свих одбора или може бити општи збор свих чланова, како се кад према потреби сазив учини.

8.

Чланови напредне странке, који су изабрани у народно представништво, образују особити скупштински збор напредне странке.

Овај збор има сва права и дужности главног одбора. Главни одбор за време скупштинских седница улази у врсту осталих помесних одбора.

9.

Да би се у свакоме случају имала на руци штампа, као најмоћније средство за одржање, учвршћење и развитак странке и програма њеног, ус-тановљује се на акције нарочита штампарија напредне странке.

10.

И да би се множила и бројна и умна снага ове странке, има она и свој лист, о коме ће се старати удруженом снагом и да буде достојно уређиван и да буде довољно распростра.²

О администрацији листа, као и о штампари, водиће бригу одбор изабран акционарима штампарије напредне странке.

А о редакцији листа водиће бригу пододбор главног одбора.

11.

У сваком одбору за све чланове свога краја држи се тачан списак.

Примање нових чланова врши се само са пристанком одбора.

А имена чланова из појединих крајева саопштавају се и свима осталим одборима преко главног одбора.

Тако утврђено на збору напредне странке у Београду, 8. септембра 1881. године.

ГЛАВНИ ОДБОР СРПСКЕ НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ

1.

Чим се упише 30 чланова напредне странке у Београду, као престоници српској, одмах се може приступити бирању главног одбора.

2.

Дужности и права главног одбора изложени су у правилима српске напредне странке.

3.

Одбор главни има 1 председника 1 или 2 потпредседника, 2 пословође, 1 благајника и 10 до 20 чланова.

Он се може поделити у посебне пододборе.

4.

За одлучивање у одбору мора бити бар половина чланова. А одлучује се надполовичном већином.

5.

Одбор има свој нарочити стан, у који имају приступа сви чланови странке.

6.

Ради подмирења трошкова улаже сваки члан странке, који је у Београду уписан, онолико колико се на збору одреди.

7.

Састанке одборске сазива председник, или по потреби који од умољених потпредседника.

Зборови се сазивају по одлуци одборској или кад то затраже 20 уписаних чланова.

8.

Благајник води бригу о списку чланова, и о редовној уплати улога и о исплати трошкова према одлуци одборској.

Он полаже годишње рачуне пред тројицом чланова које збор одреди.

ГЛАВНИ ОДБОР
НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ

У Београду.

Потпредседници:
Милан Кујунџић
Љубомир Каљевић

Председник:
Михаило Павловић

Чланови:

Коста Ст. Антула
Милутин И. Гарашанин
Никола Ђорђевић
Алекса Илић
Добросав Марковић
Милан Ђ. Милићевић
Ђорђе С. Нешић
Аврам Озеровић
Милан С. Пироћанац
Димитрије Радовић
Никола Спасић
Аћим Чумић

Пословође:

Мита Ракић
Стеван Д. Поповић
Риста Данић

Благајник:

Милован Спасојевић

ПРОГРАМ НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ

Утврђен на великом партијском збору 14 маја 1889 године

Прво:

Да је Напредна Странка, која је пре 10 година основана, делом свој правац обележила и то:

У раду за државни напредак српски:

- Обновљењем Српске Краљевине;
- Укинућем туђих капитулација;
- Остварењем веза железничких;
- Уређењем трговинских и консуларних односа с Царевином Турском;
- Стварањем мера за одржање Српства у крајевима потиштеним;
- Поштовањем својих међународних обавеза;
- Бригом да на свима странама одржи пријатељске односе, кад год се то могло учинити без уштрба самосталности и државне индивидуалности Србије.

А у раду за грађански напредак српски:

- Првим у Србији законима за промену онога Устава, који је спречавао сваки правилни уставни живот у народу српском;
- Првим у Србији законом о штампи, који је заменио кривични закон и збрисао превентивне мере за слободну изјаву мисли;
- Првим у Србији законом о независности судској;
- Првим у Србији законом о праву зборова и удружења;
- Првим у Србији законом о општој обавезној настави;
- Првим у Србији законом о обавезној служби у стајаћој војсци.

И даље:

- Законом о новом устројству српске војничке снаге, према искуству стеченом у ратовима и задатку њеном, с погледом на српску државну мисао;
- Законом о стварању великих општина;
- Законом о уређењу учитељског стања и бољој награди учитеља;
- Законом о учитељским пенсијама;
- Законом о пенсијама учитељских удовица и сирочади;
- Законом о отварању приправне школе и девојачких школа у новоослобођеним крајевима;
- Законом о уређењу црквених власти и о довођењу свете цркве српске у сагласност с државним задатком Србије;

- Законом о подизању Богословије на ступањ више научне установе;
- Законом о установљењу прве Српске Академије Наука и Уметности;
- Законом о уређењу свештеничког стања;
- Законом о установљењу Српске Народне Банке;
- Наоружањем српске војске најсавременијим оружјем;
- Чувањем српског државног кредита;
- Подизањем штедионица; итд. итд.

Друго:

Да у имену Напредне Странке остаје и даље програм њен: да она сматра да је начело напретка непоколебљиво; и да сви чланови Напредне Странке остају и даље верни начелу напретка српског.

Треће:

Да радња и борба за српски напредак значи, да се ради за самосталност, ускрс и јединство Срба.

Да се за самосталност Срба не може радити успешније, него у пуној слози с просветом и образованошћу светском, а пазећи увек на народне потребе и на велике интересе будућности српске.

Четврто:

Да Напредна Странка, остајући верна начелу напретка, у народном и државном животу, наставља свој политички рад на томе;

Да се уставност истинска развија за све и свакога;

Да закон и ред постану светиња у земљи;

Да се сузбија насиље и озго и оздо;

Да се родољубље српско оличава у стварноме раду;

Да у српском државном животу извојује победу знање и поштење;

Да се истинита просвета креће упоредо с просветом напредних народа и да се сузбија полутанство;

Да се привредно стање Срба унапређује и да се Србија приближава економској независности својој;

Да, поштујући самосталност и праведне аспирације других народа, ради на томе, да се поштује самосталност и да се остварују праведне аспирације народа српског; и

Да у погледу Балканског Полуострва за Напредну Странку вреди и даље начело: Исток источним народима.

Пето:

Ради успешног рада у самој странци, Главни Одбор Напредне Странке утврђује и наређује још ово:

Да се израде нова правила за организацију Напредне Странке и то на овим основима:

Напредна Странка радиће своје послове преко ових органа:

А) Зборови

I

Велики партијски збор

Велики партијски збор сазива се по захтеву већине свију пододбора из земље. На њега могу доћи сви чланови странке.

II

Годишњи партијски збор

Годишњи партијски збор скупља се сваке године из чланова Главног Одбора и изасланика Одбора: Окружних, Среских и Месних.

III

Окружни, срески и месни партијски зборови

Месни партијски зборови скупљају се на позив Месног Одбора; Срески партијски зборови скупљају се на позив Среских Одбора; Окружни партијски зборови скупљају се на позив Окружног Одбора, а по решењу већине свију одбора у округу.

Б) Одбори

IV

Главни партијски одбор

Главни партијски одбор бира се сваке године на годишњем партијском збору; он се састоји из 30 чланова, од којих ће петнаест бити ван Београда и петнаест из Београда.

Седиште је Главног одбора у Београду.

Чланови Главног одбора ван Београда, кад год се налазе у Београду, присуствују седницама и пуноважно решавају.

Решења Главног Одбора вреде кад присуствују најмање једанаест чланова.

Председника Главног Одбора бира годишњи партијски збор из чланова Главног Одбора.

V

Окружни, срески и месни партијски одбори.

Главни Одбор наредиће шта треба за образовање: Окружних, Среских и Месних Одбора. Ну за Београд неће се бирати нарочити Месни Одбор, дужност његову вршиће Главни одбор.

В) Партијски лист

VI

За заступање програма и правца свог странка има свој лист, за који ће се сви напредњаци удруженом снагом постарати да лист буде довољно распрострањен.

„*Видело*“ остаје и даље израз Напредне Странке.

О редакцији и администрацији листа водиће искључиво бригу Главни Одбор Напредне Странке.

Г) Прелазна наређења

1. Главни Одбор изузетно изабраће се 14 маја т./екуће/ г./одине/ на Великом партијском збору.

СТАТУТ СРПСКЕ НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ

Чл. 1.

Напредна Странка у Србији удружена је на основу програма изнесеног у „Виделу” 1880. год., а усвојеног у београдској адреси 1881. год. и поново утврђеног на Великом Збору Напредне Странке 14. маја 1889. године.

Чл. 2.

Сваки српски држављанин може бити члан Напредне Странке, а постаје то уписом код једнога од странкиних одбора у округу, срезу или у месту где стално живи. А може се уписати и код Главног Одбора у Београду. При упису сваки члан добија чланску карту Напредне Странке, која ће гласити на његово име.

Чл. 3.

Циљ је Напредне Странке да заједничком снагом припомогне да се тековине странкиног програма на правилној основи даље развијају и учвршћују, и да се његова начела остваре и проведу кроз све гране државног живота Србије. Тако радиће:

Да се уставност истински развија за све и сваког;

Да закон и ред постану светиња у овој земљи;

Да се насиље сузбија, долазило оно озго или оздо;

Да у српском државном животу извојују победу знање и поштење;

Да се истинита просвета креће упоредо с просветом напредних народа и да се сузбија полуганство;

Да се привредно стање Срба унапређује и да се Србија приближава економској независности својој;

Да се родољубље српско оличава у стварном раду;

Да, поштујући самосталност и праведне тежње (аспирације) других народа, ради на томе, да се поштује самосталност и да се остварују праведне тежње народа српског; и

Да у погледу Балканскога Полуострва за Напредну Странку и даље вреди начело:

„Исток источним народима”.

Чл. 4.

Српска Напредна Странка радиће своје послове преко ових органа:
I Велики партијски збор;

- II Годишњи партијски збор;
- III Окружни, срески и месни партијски зборови;
- IV Главни партијски одбор;
- V Окружни, срески и месни партијски одбори;
- VI Листови партијски.

А) Зборови

I

Велики партијски збор

Чл. 5.

Велики партијски збор сазива се по захтеву већине свију одбора у земљи. На њега могу доћи сви чланови Напредне Странке и имају решавајућег гласа.

Захтеви за овај сазив управљају се Главном партијском одбору. У захтеву мора бити изложен циљ сазива.

Велики партијски збор сазива се само кад има да се реши питање:

- а) О програму странкином, његове измене и допуне;
- б) Хоће ли странка, као таква, постојати даље или неће, и у случају расула шта ће бити с странкином имовином; и
- в) Кад одбори, у сагласу с Главним Одбором, нађу за потребно да се о којем важнијем питању чује глас и огледа расположење целе Напредне Странке.

II

Годишњи партијски збор

Чл. 6.

Годишњи партијски збор скупља се сваке године из чланова Главног Одбора и изасланика одбора: окружних, среских и месних, кад год таквом састанку не стоје на путу несавладљиве сметње.

Овај збор расправља: Сва важнија питања обележена програмом Напредне Странке;

Решава о буџету странкином што му га поднесе Главни партијски одбор; Прави распоред и утврђује начин за подмиривање партијских трошкова према буџету;

Бира три лица за контролни одбор, који ће прегледати годишњи рачун Главног Одбора о приходима и издацима по одобреном буџету на прошлогодишњем збору, и који ће о томе поднети свој извештај годишњем збору на одобрење.

Чл. 7.

На годишњем састанку своје, збор овај бира партијски одбор из 35 чланова, од којих су 15 из Београда, а остали из унутрашњости Србије.

Поједини окрузи могу имати и по двојицу чланова у Главном Одбору, према нахођењу Главног Одбора, које ће он предложити збору на одобрење.

III

Окружни, срески и месни партијски зборови

Чл. 8.

Месни партијски зборови скупљају се на позив месног одбора.

Срески партијски зборови скупљају се на позив среских одбора.

Окружни партијски збор скупљаће се на позив окружног одбора, а по решењу већине осталих одбора у округу.

Чл. 9.

Ови се зборови саветују о приликама својега места, среза или округа у партијском интересу.

Они праве распоред и утврђују начин за подмиривање странкиних трошкова према одобреном буџету. Старају се о извршивању одлука Главног партијског одбора.

Чл. 10.

Окружни зборови нарочито се састају пред изборе посланика за народну и окружну скупштину, да утврде кандидациону листу за свој округ.

Срески зборови бирају кандидате за среске скупштине, а

Месни зборови утврђују листу кандидата за изборе општинских часника.

Зборови неће улазити у ове послове, кад Главни одбор нађе за умесно да се партија не упушта у који од ових избора.

Чл. 11.

Главном партијском одбору оставља се право, да у споразуму с надлежним окружним одбором кандидује *носиоца листе и квалификоване* кандидате при изборима за Народну Скупштину. Сва остала лица кандидује Окружни Збор, водећи рачуна о најугледнијим члановима странке. О свршеној кандидацији известиће одмах Главни одбор преко својега Окружнога Одбора или непосредно.

На овоме Окружном Збору објавиће се кандидати за квалификоване посланике и носиоце листа за онај округ у коме се држи збор. Зато ће Главни Одбор ове кандидате јавити раније Окр. Одбору у циљу објаве.

Чл. 12.

Окружни Збор чине чланови Напредне Странке, који стално живе у округу за који се држи збор.

Збор отвара сазивач збора и председава му, док овај не избере себи председника.

Све ово вреди и за среске и месне партијске зборове.

Чл. 13.

Сваки члан Напредне Странке из онога округа за који се држи збор, који дође на збор, а има право гласања по закону, узима учешће у сваком решавању и може бити изабран за члана окружног, среског или месног одбора.

Окружни Збор бира свој Окружни Одбор. Срески Збор бира Срески Одбор, а Месни Зборови бирају себи Месне Одборе.

Сви одбори важе док се на збору другим не замене.

Б) Одбори

IV

Главни партијски одбор

Чл. 14.

Главни партијски одбор представник је целе Напредне Странке.

Седиште је Главног Одбора у Београду. При конституисању свом он бира себи потпредседника између одборских чланова.

Чланови Главног Одбора ван Београда, кад год се налазе у Београду, присуствују седницама и пуноважно решавају. Ако у тај пар не буде редовног одборског састанка, они га могу захтевати, и председник, или његов заменик, дужан је сазвати Главни Одбор у седницу.

Решења Главног одбора вреде кад присуствују најмање једанаест чланова. А за свој посао бира секретара.

Чл. 15.

За грађење годишњег партијског буџета свагда ће се позивати и чланови Главног Одбора из унутрашњости. На тај састанак дужни су доћи сви чланови у колико то буде могућно.

Но осим тога може председник Главног Одбора позвати у седницу (Главног Одбора) и чланове из унутрашњости, кад год буду на решавању питања од већег значаја.

Чл. 16.

Кад се по несавладљивој сметњи не може држати годишњи партијски збор, Главни Одбор остаје исти до новог избора.

Чл. 17.

Главном партијском одбору нарочито је дужност:

Да буде посредник заједници међу свима одборима Напредне Странке; да води рачуна о изјавама и обавештајима окружних, среских и месних одбора, да са своје стране даје обавештаја у овим појавама и питањима јавног живота, а поглавито *да се стара о ширењу и јачању Напредне Странке*.

Главни Одбор подноси годишњем партијском збору извештај о своме раду. Износи своје погледе и предлоге о средствима и начину за даљи рад у корист ширења и јачања странкиног у опште. По своме познавању представља и објашњава политичко и економско стање у земљи, а додирује и светску политику у колико стоји у вези с политиком Србије и њеним битним интересима.

Износи предлоге и своје назоре о свему о чему нађе за потребно да се чује глас и види расположење Годишњег Збора. Глас Годишњег Збора мерило је за расположење целе Напредне Странке.

Чл. 18.

Сваки члан збора може управљати извесна питања и тражити обавештаја од Главног Одбора, на шта је председник, или који члан одбора, дужан одговорити.

Чл. 19.

Главни Одбор рукује партијском благајницом, саставља годишњи партијски буџет и подноси га годишњем партијском збору на одобрење.

На закључку рачунске године састављени рачун о приходима и издацима годишњим подноси контролном одбору на преглед (чл. 6).

Води старање о „Виделу”, главном партијском органу, како у књижевном, тако и у материјалном погледу, да би „Видело” свагда остало на оној

висини интелектуалне вредности, како ће достојно да представља у јавности програм и рад Српске Напредне Странке, износећи отворено и јасно тежње за величину Србије и благостање српскога народа, за утврђење Престола и народне династије.

Од времена на време извештава Окружне Одборе, а преко ових све остале странкине одборе у земљи, о своме главнијем раду и свима стварима и питањима од већега значаја, било спољашњим или унутрашњим, итд. Све то у интересу јачих веза и веће солидарности међу члановима Напредне Странке.

Чл. 20.

Главни Одбор одређује дан и место, и сазива Велики партијски збор, кад нађе да за то има услова из чл. 5. ових правила. Он одређује дан и место и сазива годишњи партијски збор.

Не сазове ли који од ових зборова, дужан је оправдати свој поступак пред годишњим партијским збором, који се први састане после тога.

Чл. 21.

Кад не буде годишњега збора, онда и буџет остаје исти, који је одобрен на последњем збору, до сазива годишњега збора.

Чл. 22.

Главни одбор у исто је време и месни одбор за Београд, који ће имати пододборе по квартовима.

Главни Одбор чува у својој архиви рад и записник годишњега збора.

V

Окружни, срески и месни партијски одбори

Чл. 23

Ови одбори сазивају окружне, среске и месне зборове, сваки по својој надлежности. Они у исто време одређују дан и место састанка збора, и о томе одмах извешћују Главни Одбор.

Чл. 24.

Окружни Одбор нарочито је дужан старати се о благовременом сазиву Окружног Збора, кад се има да саветује о изборима посланика за народну и окружну скупштину, и кад има да се утврди листа за посланичке кандидате.

Ако се по несавладљивој сметњи не могне тада држати збор, окружни ће одбор, у споразуму с осталим одборима у своме округу, утврдити листу посланичких кандидата. О извршеној кандидацији дужан је одмах известити Главни Одбор у оба случаја.

Окружни Одбор именује и представнике партијске листе при избору народних посланика, о чему их је дужан известити благовремено.

Чл. 25.

Одбори се састају на позив својега председника кад год је потребно саветовање о текућим пословима, и кад има шта да се одговори на писмо Главнога Одбора. Месни Одбор у варошима које за себе бирају посланика за Народну Скупштину, или Окружни Одбор, ако у томе месту нема Месног Одбора, састаје се да кандидује посланика за своје место. Ако председник и код таквих потреба неће да сазове одбор, овај се може састати да посвршава послове и без председника, само кад за то има потребан број чланова за решавање. У таком случају председава по годинама најстарији члан одбора.

Чл. 26.

Свакоме одбору поглавита је дужност, да најживље настоји да партијски лист „Видело“ буде што распрострањенији лист у Србији; да на избору посланика буду победници кандидати Напредне Странке; да се труди да Странка добије што већи број чланова својих, и у опште, да се Странка што више шири и ојачава.

Чл. 27.

Окружни ће се одбор старати да од Главног Одбора добије потребан број чланских карата, како би их свагда имао на расположењу за чланове који се уписују било код окружног, било код среског или ког Месног Одбора у његовом округу.

Чл. 28.

Окружни Одбор броји девет чланова. Од ових шесторица најмање морају бити из вароши где је седиште Окружног одбора. За решавање довољно је пет чланова, а решава се већином гласова.

Срески Одбор броји пет чланова. Решавају већином гласова најмање три члана.

У Месном Одбору доста је три члана. Ну у свима овим одборима може бити и већи број чланова, колико према потреби изабери надлежни зборови, али у таком случају за решавање довољан је напред означени број.

Сви одбори бирају себи председника међу изабраним члановима, о чему ће срески и месни одбори извести свој Окружни Одбор, а овај ће опет о томе, и о својем председнику, извести Главни Одбор.

Тако исто известиће Главни Одбор како се у ком срезу или месту образује партијски одбор.

Чл. 29.

Окружни Одбор или сам, или преко среских и Месних Одбора, прибира и наплаћује распоређене улоге међу члановима странкиним, колико по одобреном партијском буџету и учињеном распореду на Годишњем Збору долази на округ. Прикупљене улоге одмах шаље главној партијској благајници у Београд преко Главног Одбора.

Кад нема Окружног Одбора, онда све послове извршују срески или Месни Одбори који буду постојали у округу.

Чл. 30.

Главни Одбор стоји у непосредној вези с Окружним Одбором, а преко овога са свима осталим одборима Напредне Странке.

Срески и Месни Одбори одржавају везу с Главним Одбором преко свога Окружног Одбора, а кад овога нема онда непосредно.

Чл. 31.

Како се у једноме срезу образују најмање два Месна Одбора, дужни су одмах сазвати Срески Збор за образовање Среског Одбора.

Ако се такав збор не би могао сазивати, онда могу и сами Месни Одбори споразумно изабрати Срески Одбор, али за такав избор треба најмање да има пет Месних Одбора.

А како се у једном округу образује Срески Одбор, дужан је одмах, ако не буде сметње, да сазове Окружни Збор за образовање Окружног Одбора.

Кад се никако не могне сазвати Окружни Збор, онда чланови Напредне Странке, који станују у окружном месту, могу образовати Окружни Одбор по одобрењу Главнога Одбора, о чему ће одмах известити остале одборе у истом округу, а и Главни Одбор.

Кад се никако не могне сазвати Окружни Збор, онда чланови Напредне Странке, који станују у окружном месту, могу образовати Окружни Одбор по одобрењу Главнога Одбора, о чему ће одмах известити остале одборе у истом округу, а и Главни Одбор.

Чл. 32.

Члан једнога одбора не може у исто време бити и члан другога ког одбора; али члан Главнога Одбора може долазити у седнице осталих одбора, кад он хоће или кад га који одбор позове.

VI

Партијски послови

Чл. 33.

За заступање програма и правца свог странка има свој лист „Видело” за који ће се сви чланови Напредне Странке постарати да буде што угледнији и што распрострањенији лист у Србији.

Чл. 34.

Напредна Странка може имати и других својих листова, али никакав лист у Србији не може бити покренут на рачун и под именом Напредне Странке без одобрења Главнога Одбора.

Покренути лист обуставља Главни Одбор, или оглашава да нема никакве везе са странком, кад се увери да радом својим не одговара достојанству и програму Напредне Странке.

Чл. 35.

Лична је дужност свију чланова Напредне Странке, да остану верни својој програму, да што већи број чланова прибирају у коло Напредне Странке, да се међу собом поштују и уважавају, готови на све могуће жртве у интересу странке и њенога програма, да се одликују дисциплином и истрајношћу, да владањем и понашањем својим буду узор и привлачна снага међу свима осталим грађанима; да, верни својој правци, радом заједничким а слободним, могу се наћи, видети и чути свагда и на сваком месту где буде затребало заступати и бранити интересе народне и српске државне мисли у опште.

Прелазно наређење

Чл. 36.

Чланове Напредне Странке, који би понашањем и у опште ма каквим радом својим, штетили интересе и углед странке, може Главни Одбор искључити из странке сам, или по предлогу надлежног Окружног Одбора.

Чл. 37.

Главни Одбор наредиће одмах шта треба, да се у смислу овога Статута образују окружни, срески и месни одбори, где ових још нема, и да овај Статут одштапа и разашље свима одборима у циљу обнародовања међу члановима Напредне Странке на зборовима окружним, среским и месним.

Главни Одбор постараће се да што пре пропише правила за свој пословни ред.

Чл. 38.

Статут овај вреди пошто га одобри Годишњи Збор и потпишу га поред председништва, опуномоћени чланови тога збора. И онда престају важити „Правила Напредне Странке” од 8. септембра 1881. и „Штатут Српске Напредне Странке” од 21. јуна 1892. године.

Председник збора

М.[илутин] Гарашанин с.р.

Секретари:

Владимир Павловић с.р.

Мијаило Ковачевић с.р.

Рад.[оје] П. Радојловић с.р.

Пуномоћници:

Дим.[итрије] Маринковић с.р.

Глиша Дукић—Бањанац с.р.

Стојан Павловић с.р.

Игњат Гудурић с.р.

Станојло Драгуљевић с.р.

ГЛАВНИ ОДБОР

Председник

Милутин И. Гарашанин

Потпредседник

Стојан Новаковић

Чланови одбора:

а) Из Београда:

Љубомир Каљевић, члан Државног Савета
Драгомир Рајовић, председник Главне Контроле
Драгутин С. Милутиновић, професор В.[елимир] Школе
Ђорђе С. Ђорђевић, јавни правозаступник
Јовица Барловац, трговац
Антоније Пантовић, начелник министарства
Никола Д. Стевановић, инспектор министарства
Живојин П. Симић, начелник мин.[истарства] просвете
Настас Антоновић, председник вар.[ошког] суда
Стојан Пајкић, винарски трговац
Мијаило Штрбић, кројач
Драгутин Настић, трговац
Светозар Јанковић, трговац
Милорад М. Павловић, трговац

б) Из унутрашњости:

Божа Боди, директор Банке из Смедерева
Ђена Брановачки, окружни физикус из Ваљева
Игњат Гудурић, трговац из Обреновца
Љубомир С. Обрадовић, јавни правоз.[аступник] из Ниша
Милан Симић економ из Зајечара
Митар Станојевић трговац из Крагујевца
Милан Драгојевић трговац из Робаја
Петар Тирић, јавни правозаступник из Њуприје
Панта Јан. Дробњак, окр.[ужни] начелник из Пирота
Сава Обрадовић, трговац из Вел.[иког] Градишта
Светозар Шурдиловић, окр.[ужни] начелник из Чачка
Стеван Фрицман, пред.[седник] штедионице из Неготина
Тома Стајић, трговац из Врања.

Секретар

Радоје П. Радојловић

НАЧЕЛА СРПСКЕ НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ

Обнављајући свој пређашњи рад да се стара о општем, непрекидном и сталном напретку свију грана народнога живота путем природним и сигурним (еволуцијом), Напредна Странка ће:

1. да се заложи да се Устав земаљски, повраћен у живот и мењан кад је забрањено уставе мењати и поправљати, прегледа или промени, еда би се Србији дао Устав по свима прописима законодавне власти;

2. да ради да се на основици дводомног система, окушаног и усвојеног у монархијама и републикама скоро свега света, у Србији утврди уставна владавина на конзервативној основи, плодна и сигурна, искључујући сваки облик личне владавине (*régime personnel*);

3. да настојава да се у истини осигура лична и имовна безбедност, слобода савести, једнакост пред законом, слободан изборни ред, општинска самоуправа, као и да се сва права и слободе грађана зајемче; слободом штампе, слободом збора и договора и одговорношћу министара и чиновника, али да се предузму и мере против свију злоупотреба ових народних слобода;

4. да се свест о праву и држави и о дужности према њима распростре у народу и код свакога корена ухвати, што се може постићи једино безобзирном применом закона, држањем реда и неговањем ауторитета власти. Самовоља и насиље, као и неодговорно и неуставно утицање на послове државне, морају се сузбијати, долазили они озго или оздо;

5. да суд остане потпуно независан и да, служећи чисто правди и законитости, постане стварни темељ безбедности, спокојства и слободе земаљске;

6. да се у цркви и школи народној воспостави ред и мир, неопходни узвишеноме задатку њихову, и да се предузму мере како би у тим расадницима морала и просвете народним жртвама одговарале стварне услуге;

7. да се стара да се војска српска васпитава у уставно-монархичном духу, да јој се потребна морална снага јача дисциплином и држањем заклетве и да она увек заузима своје право место у државном животу Србије,

8. да настојава да никоме не остану само права, већ да се свако упућује и на дужности, пошто без тога не може бити ни озбиљног рада ни напретка;

9. да напредак земље у привреди, трговини, радиности, као и рационално државно газдинство, заједно с целокупном мрежом железница и осталих саобраћајних средстава за све крајеве, с организацијом кредита и са истинито справедљивом реорганизацијом пореског система, у ствари заузму прво и најозбиљније место у земаљским пословима; као и да се сходним законским мерама стара за побољшање стања занатлија, раденика свију врста и њихових породица;

10. да се целокупна државна управа преуреди по примеру сувремених напредних држава, и да се преуређењем општина општинска самоуправа доведе у сагласност са културним задацима земље и интересима државним;

11. да у спољној политици Србија, верна дужности које има као члан међународне заједнице, мотри једино на интересе свеколикога српског народа, ма где он био, и да чини што се год може легалним средствима за унапређење тих интереса и одржавање што живље везе међу раскомаданим племенима српским;

12. да стојећи у балканској политици на земљишту девизе „Балкан балканским народима” увек заступа слободно самоопредељење балканских народа, искључујући свако инострано туторство и свачије мешање у балканске послове које би било противно интересима националнога ослобођења и самоопредељења балканских народа.

СТАТУТ СРПСКЕ НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ

Члан 1.

Напредна Странка у Србији удружена је на основу програма од 1880. год. и његових допуна од 1881. год., 14. маја 1889. год., 18. новембра 1893. и од 30. јануара 1906. године.

Члан 2.

Сваки српски држављанин може бити члан Напредне Странке.

Чланом се постаје уписом код свог месног одбора, ако га дотични одбор с погледом на његове моралне особине прими. Сваки напредњак добиће при упису чланску карту, која ће бити снабдевена потписом шефа странке и према потписом председника окружног одбора.

Упис у чланство не може бити на 15 дана пред састанак општег збора.

Члан 3.

Напредна Странка за вршење својих послова има ове органе:

I. Општи збор;

II. Годишњи збор;

III. Окружне, среске и месне зборове;

IV. Главни одбор;

V. Окружне, среске и месне одборе;

VI. Разне конференције преко изасланика по одлуци одбора;

VII. Листове.

A.

Зборови.

I.

Општи збор.

Члан 4.

Општи се збор сазива по нахођењу Главног Одбора или по захтеву већине окружних одбора у земљи. На овај збор могу доћи сви чланови Напредне Странке и имају решавајући глас.

Захтеви окружних одбора за овај сазив управљају се Главном Одбору. У захтеву мора бити изложен задатак сазива.

Општи се збор сазива само кад има да се реши:

а) о изменама и допунама странкиног програма;

б) о престанку постојања странке;

в) кад одбори, у договору са главним одбором, нађу за потребно да се о ком важнијем питању чује глас и огледа расположење целе Напредне Странке.

Збор отвара сазивач збора и председава му, док овај не избере себи председника.

Све ово вреди и за среске и месне зборове.

Члан 11.

Сваки члан Напредне Странке који присуствује збору има права да учествује у сваком решавању.

Окружни збор бира свој окружни одбор. Председници месних одбора састављају срески одбор. Месни зборови бирају месне одборе.

Сви ови одбори остају док се на збору другим не замене.

Б.

Одбори.

IV.

Главни Одбор.

Члан 12.

Главни је Одбор представник целе Напредне Странке.

Главни Одбор састављају:

а) 18 чланова из Београда;

б) по један члан из сваког округа;

в) председници месних одбора из Београда, Ниша и Крагујевца.

Осим тога, стални су чланови Главног Одбора посланици Напредне Странке за све време трајања њиховог посланичког мандата.

Годишњи збор бира Председника и Главни Одбор на две године. По истеку прве године коцком иступа једна половина, коју збор бира. Чланови који одступају могу поново бити изабрати.

Седиште је Главног Одбора у Београду.

При конституисању свом он бира из своје средине: два потпредседника, главног секретара и благајника. Два млађа секретара бирају се из чланова странке ван Главног Одбора. Овај избор врши Главни Одбор.

Главни Одбор се може поделити на секције.

Пуноважна је седница Главног Одбора, кад на њој присуствује половина и један више чланова. А пуноважна је одлука Главног Одбора кад за њу гласа већина присутних чланова. У случају равне поделе сматра се да је предлог одбачен.

Чланови Главног Одбора ван Београда, кад год се налазе у Београду, присуствују седницама и пуноважно решавају. Ако у то време не буде редовног одборског састанка, они га могу захтевати и председник или његов заменик дужан је сазвати Главни Одбор у седницу.

Седницама Главног Одбора могу присуствовати и власник и уредник странкиног органа и млађи секретари, но без права гласа.

Члан 13.

За састав годишњег странкиног буџета свагда ће се позивати и чланови Главног Одбора из унутрашњости. На тај састанак дужни су доћи сви чланови.

Но осим тога, председник Главног Одбора може позвати у седницу и чланове из унутрашњости, кад год буду на решавању питања од већег значаја.

Члан 14.

Кад се по несавладљивој сметњи не може држати који годишњи збор, Главни Одбор, ако му је рок истекао, остаје исти до новог избора.

Члан 15.

Главном Одбору је нарочито дужност: да буде посредник заједнице међу свима одборима Напредне Странке; да одржава дисциплину, јединство и сагласност у раду свих чланова странке; да води рачуна о изјавама и обавештајима окружних, средских и месних одбора; да са своје стране даје обавештаја о свима појавама и питањима јавнога живота, а поглавито да се стара о ширењу и јачању Напредне Странке.

Главни Одбор подноси годишњем збору извештај о свом раду. Износи своје погледе и предлоге о средствима и начину за даљи рад у корист ширења и јачања странкиног у опште. По своме познавању, представља и објашњава политичко и економно стање у земљи, а додирује и светску политику у колико стоји у вези с политиком Србије и њеним битним интересима. Износи предлог и своје назоре о свему о чему нађе за потребно да се чује глас и види расположење годишњег збора. Глас годишњег збора је израз расположења целе Напредне Странке.

Члан 16.

Сваки члан збора може управљати питања и тражити обавештаја од Главног Одбора, на шта је председник или који члан Одбора дужан одговорити.

Члан 17.

Главни Одбор рукује странкином благајном преко благајника, саставља годишњи буџет и подноси га годишњем збору на одобрење.

На закључку рачунске године састављени рачун о приходима и издацима годишњим подноси контролном одбору на преглед.

Он води старање о главном странкином органу, како у политичком и књижевном, тако и у материјалном погледу, да би исти остао на оној висини интелектуалне вредности како ће достојно представљати у јавности програм и рад Српске Напредне Странке.

Од времена на време извештава окружне одборе а преко ових и све остале странкине одборе у земљи о своме главнијем раду и свима стварима и питањима од већег значаја, било спољашњим или унутрашњим итд.

Члан 18.

Главни Одбор сазива и одређује дан и место за општи збор кад нађе да за то има услова из чл. 4. овог статута. Он одређује дан и место и сазива годишњи збор.

Не сазове ли који од ових зборова, дужан је оправдати свој поступак пред годишњим збором, који се први састане после тога.

Члан 19.

Кад због неодољивих препрека не буде годишњег збора, онда и буџет остаје исти који је одобрен на последњем збору, до другог сазива годишњег збора.

Члан 20.

Главни Одбор чува у својој архиви рад и записник годишњег и општег збора.

V.

Окружни, Срески и Месни Одбори.

Члан 21.

Ови одбори сазивају окружне, среске и месне зборове сваки по својој надлежности. Они у исто време одређују дан и место састанка збора, и о томе одмах извештавају Главни Одбор.

Члан 22.

Окружни одбор нарочито је дужан старати се о благовременом сазиву окружног збора кад се има да саветује о изборима посланика за народну скупштину и кад има да се утврди листа за посланичке кандидате.

Ако се по несавладљивој сметњи не могне тада одржати збор, окружни ће одбор, у споразуму са осталим одборима у своме округу, утврдити листу посланичких кандидата. О извршеној кандидацији дужан је одмах извести Главни одбор у оба случаја.

Окружни одбор именује и представнике партијске листе при избору народних посланика, о чему их је дужан извести благовремено.

Месни партијски одбор за варош Београд има сва права окружних одбора.

Члан 23.

Одбори се састају на позив свог председника кад год је потребно саветовање о текућим пословима и кад има шта да се одговори Главном Одбору.

Месни Одбор у варошима, које за себе бирају посланика за народну скупштину или окружни одбор, ако у томе месту нема месног одбора, састаје се да кандидује посланика за своје место и ову кандидацију износи пред месни збор.

Ако председник и код таквих потреба неће да сазове одбор, овај се може сазвати да посвршава послове и без председника само кад за то има потребан број чланова за решавање. У таквом случају председава по годинама најстарији члан одбора.

Члан 24.

Свакоме одбору поглавито је дужност да најживље настојава да странкин лист буде што распрострањенији у Србији; да на избору посланика буду победници кандидати Напредне Странке; да се труди да странка добије што већи број чланова и у опште да се странка што више шири и снажи.

Члан 25.

Окружни Одбор има најмање 9 чланова.

За решавање потребно је половина и један више чланова, а решава се већином гласова.

Срески Одбор сачињавају сви председници месних одбора. Срески одбор пуноважно решава кад је у седници присутно половина и један више чланова. Одлуке се доносе већином гласова присутних чланова.

У месном одбору доста је најмање председник и три члана.

У свима овим одборима може бити и већи број чланова, колико према потреби изаберу надлежни зборови.

Сви одбори бирају из своје средине председника. Окружни одбори извештавају Главни Одбор, како се у којем срезу или месту образује партијски одбор.

Председници су представници одбора. Они управљају пословима и потписују у име одбора.

У местима где нема месних одбора, срески одбор бира по једног повереника.

У Београду постоји у сваком кварту одбор од најмање пет чланова и један месни одбор од најмање 21 члана. Овај београдски одбор стоји према кварталним као окружни према месном.

Члан 26.

Окружни одбор или сâм или преко среских и месних одбора прибира и наплаћује распоређене улоге међу члановима странкиним, колико по одобреном буџету и учињеном распореду на годишњем збору долази на округ. Прикупљене улоге шаље одмах главној странкиној благајни.

Кад нема окружног одбора, онда ове послове извршују срески или месни одбори који буду постојали у округу.

Члан 27.

Главни одбор стоји у непосредној вези са окружним одбором, а преко овога и са свима осталим одборима странкиним.

Срески и месни одбори одржавају везу, са Главним Одбором преко својег окружног одбора, а кад овога нема, онда непосредно.

Члан 28.

Како се у једном срезу образују најмање пет месних одбора, дужни су одмах образовати срески одбор.

А како се у једном округу образују три среска одбора, ови су дужни одмах, ако не буде несавладљиве сметње, сазвати окружни збор за образовање окружног одбора.

Кад се никако не може сазвати окружни збор, онда чланови Напредне Странке, који станују у окружном месту, могу образовати окружни одбор по одобрењу Главног Одбора, о чему ће одмах извести остале одборе у истом округу, а и Главни Одбор.

VI.

Конференције.

Члан 29.

Конференције могу бити земаљске и окружне. Оне се састављају из изасланика појединих одбора.

Земаљска конференција састоји се из председника и по два изасланика из сваког среског и од председника и по три изасланика из сваког окружног одбора.

Окружна конференција састоји се из председника или по једног изасланика месних одбора.

Конференције могу по потреби и по околностима, а по одлуци Главног Одбора, заступити зборове странке.

VII.

Листови.

Члан 30.

За заступање програма и правца рада странкиног Напредна Странка има свој лист, за који ће се чланови Напредне Странке постарати да буде што угледнији и што распрострањенији лист у Србији.

Име странкином листу биће „Видело”.

Члан 31.

Напредна Странка може имати и других својих листова. Али никакав лист у Србији не може бити покренут на рачун и под именом Напредне Странке без одобрења Главног Одбора.

Покренути лист обуставља Главни Одбор или оглашава да нема никакве везе са странком кад се увери да својим радом не одговара достојанству и програму Напредне Странке.

Прелазно наређење.

Члан 32.

Главни одбор наредиће одмах шта треба, да се у смислу овог статута образују окружни, срески и месни одбори, где још ових нема, и да овај статут оштампа и разашље свима одборима ради обнародовања међу члановима Напредне Странке.

Члан 33.

Овај статут усвојен на земаљској конференцији држаној овде у Београду 30. јануара 1906. године.

Председник

Земаљ.[ске] конференције Срп.[ске] Напред.[не] Странке
Стојан Новаковић

Потпредседници:

Андре Ђорђевић, из Београда,
Сава Ж. Обрадовић из Градишта,
Драгић Самуровић из Прњавора,
Ђорђе Станковић из Мокрање.

Секретари:

Радоје П. Радојловић из Београда
Рада С. Радосављевић из Ваљева
Стојан С. Грујић, из Зајечара
Живојин Московљевић, из Јагодине
Боривоје Пеливановић, из Београда
Цветко Марковић—Шљивовац, из Шора

Изасланици:

а) чланови Привременог Главног Одбора Српске Напредне Странке

Алекса Ђ. Биба	Милан Симић
Вучко Д. Стојановић	Миленко Марковић
Голуб Јањић	Милоје Ж. Јовановић
Драгутин Стаменковић	Михаило Л. Ђурић
Живојин М. Перић	Михаило Павловић
Илија Марић	Никола Спасић
Др Јов. Ђурић	Никола Д. Стевановић
Др Коста Николић	Павле Д. Маринковић
Коста Н. Христић	Петар Ђ. Благојевић

Љуба Ковачевић
Марко Стојановић

Светомир Николајевић
сви из Београда

Српска Напредна странка, Београд 1906, стр. 3-21.

СТАТУТИ СРПСКЕ НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ

I.

Чланови странке

Чл. 1.

Напредна Странка у Србији удружена је на основи програма од 1880. год. и његових допуна од 1881. год., 14. маја 1889. год., 18. новембра 1893. год. и 30. јануара 1906.

Чл. 2.

Члан Напредне Странке може постати сваки српски грађанин, који се за чланство пријави и кога Месени Одбор у чланство прими.

Чл. 3.

Чланови су Напредне Странке сви једнаки. Они су дужни бринути се за трошкове о опстанку Странке. О начину како ће се то извршити наредиће што треба Главни Одбор Странке.

Чл. 4.

Права чланова Напредне Странке утврђују се овим статутима.

Чл. 5.

Чланство престаје:

1. Смрћу члана;
2. Осудом која собом повлачи губитак грађанске части;
3. По одлуци Гл.[авног] Одбора на основу ових статута; и
4. Изласком из странке јавно и несумњиво манифестованим.

Чл. 6.

Сви су чланови странке без разлике дужни радити на ширењу начела Напредне Странке и помагати странку у борби за остварење тих начела. Тога ради они су дужни покоравати се одлукама својих надлежних партиских организација. Чланове који би се огрешили, о те дужности или о наређења

овога статута Главни Одбор по саслушању надлежних партиских одбора искључиће из редова Напредне Странке.

II.

Органи странке

Чл. 7.

Органи преко којих ће Напредна Странка радити на остварењу својих начела ови су:

1. Главни Одбор Странке;
2. Главни Партиски Конгрес;
3. Месне, среске и окружне конференције;
4. Месни, срески и окружни одбори;
5. Зборови;
6. Посебне организације;
7. Листови.

III.

Главни Одбор

Чл. 8.

Главни Одбор састављају:

1. Вођ странке;
2. Шеснајест чланова из Београда, које бира Главни Партиски Конгрес;
3. По један члан из сваког округа, кога избере окружна конференција, која ће му у исто доба изабрати и заменика;
4. Народни Посланици Напредне Странке; и
5. Председници Месних Одбора града Ниша и Крагујевца.

Чл. 9.

Главни Одбор представља Напредну Странку и управља њеним радом. Његове су одлуке извршне и обавезне за све партиске организације и за све чланове странке.

Чл. 10.

Чланови Гл.[авног] Одбора бирају се сваке године. Стари чланови могу увек бити поново изабрани. Ну ако се упразни неко место у току године, Главни Одбор може га попунити на редовној седници.

По избору Гл.[авни] Одбор се конституише и бира себи два потпредседника, једног главног секретара и једног благајника из своје средине. Поред тога он бира између чланова странке два млађа секретара.

Чл. 11.

Главни Одбор одржава везу између свих партиских организација. Чланови Гл.[авног] Одбора имају право присуствовања, говора и решавања на седницама свих партијских одбора и свих партијских организација.

Чл. 12.

Да би веза између Гл.[авног] Одбора и осталих одбора у земљи била што чвршћа, Гл.[авни] Одбор установиће нарочиту Главну Партијску Канцеларију, која ће водити сталну бригу о организацији странке о њеном ширењу и јачању.

Чл. 13.

Гл.[авни] Одбор мора се старати да се организација странке саобразно овим статутима изведе у целој земљи. По потреби он ће је у појединим местима и крајевима и сам извршивати преко својих нарочитих изасланика. Организације за које буде нашао да не раде како треба Гл.[авни] Одбор ће сменити и преко свог изасланика извршити нову организацију.

Чл. 14.

Седнице Гл.[авног] Одбора су редовне и ванредне.

Чл. 15.

Редовне су седнице оне на које се позивају чланови из Београда. Но на њима имају право присуствовања и решавања сви чланови Главног Одбора из унутрашњости, који би тога дана били у Београду.

Ванредне су седнице оне на које се позивају сви чланови Гл.[авног] Одбора из Београда и унутрашњости.

Чл. 16.

На редовним седницама да буду пуноважне потребно је да је присутна апсолутна већина чланова из Београда.

На ванредним седницама потребно је присуство апсолутне већине свих чланова Гл.[авног] Одбора.

Чл. 17.

Ванредна се седница сазива:

1. За случај општих избора нар.[одних] посланика да утврди план изборне борбе;
2. За утврђивање годишњег буџета;
3. Кад год то Главни Одбор на својој редовној седници за потребно нађе.

Чл. 18.

Главни Одбор даје директиву за све изборе: општинске, среске, окружне и опште. Он одређује правац изборне борбе. Он је једини властан склапати изборне савезе и споразуме са другим странкама. Никакав изборни савез ни споразум чланова Напредне Странке са члановима других странака не вреди, ако га није одобрио Гл.[авни] Одбор, осим у случајевима кад Гл.[авни] Одбор сам претходно овласти поједине одборе на склапање таквих споразума и у смислу његовог овлашћења.

IV

Главни Партијски Конгрес

Чл. 19.

Главни Партијски Конгрес је највиша партиска власт у земљи. Гл.[авни] Одбор по његовим директивама управља странком.

Чл. 20.

Главни Партијски Конгрес састаје се редовно сваке године месеца Октобра на дан и у месту које одреди Главни Одбор.

Ну он се може састати и ванредно по одлуци ванредне седнице Главног Одбора кад је потребно да се реши нешто за што је само Главни Партијски Конгрес надлежан.

Чл. 21.

Главни Партијски Конгрес решава:

1. О странчиним начелима;
2. О изменама странчиних статута;
3. О престанку странке;
4. О спајању са другим странкама и о сталним савезима који не би имали изборни или привремени карактер;
5. О свима питањима, која Главни Одбор пред њега изнесе и о којима је потребно да се чује расположење целе Напредне Странке.

Главни Партијски Конгрес бира вођу странке и чланове Главног Одбора из Београда.

Седницама Главног Партијског Конгреса могу присуствовати само чланови конгреса.

Чл. 22.

Конгрес састављају:

- а) Чланови Главног Одбора;
- б) Народни посланици;
- в) По три изасланика сваког Окружног Одбора и Месног Одбора града Београда;
- г) По три изасланика сваког среског одбора;
- д) По два изасланика из сваке вароши која за себе бира посланика, ако је на последњим посланичким изборима званична листа Напредне Странке добила у тој вароши најмање педесет гласова;
- ђ) По један изасланик пододбора гласачких места и по три изасланика кварталних одбора града Београда.
- е) Окружни посланици Напредне Странке и председници општина у варошима које бирају за себе посланика, ако су чланови Напредне Странке.
- ж) Изасланици посебних партијских организација ако броје најмање тридесет редовних чланова.

Чл. 23.

Најдаље петнаест дана, пре дана одређеног за састанак Конгреса, дужне су све партиске организације, које на то имају права одредити своје изасланике за Конгрес и о именима њиховим известити Главни Одбор.

Главни Одбор дужан је у року од три дана утврдити списак чланова Конгреса и о томе известити сваку организацију у колико је се тиче.

Чл. 24.

Изасланици долазе са пуномоћствима својих одбора и организација. Окружним посланицима и председницима општина, које бирају за себе посланике, издају легитимације окружни одбори.

Чл. 25.

Пуномоћства и легитимације предају изасланици пре састанка Конгреса секретаријату Главног Одбора, који ће им издати улазницу за Конгрес. Без улазнице се не сме нико пустити да присуствује Конгресу.

Главни Одбор изабраће на време четири своја члана који ће заједно са главним секретаром извршити верификацију пуномоћства. По извршеној верификацији направиће се списак присутних чланова Конгреса, и само ће они чланови моћи учествовати у решавању чија су пуномоћства верификована. Верификовање ће се по потреби вршити и за време Конгреса.

Чл. 26.

Правилник о пословном реду на Конгресу прописаће Главни Одбор. Конгресу увек председава председник Главног Одбора.

V.

Окружни, срески и месни одбори

Чл. 27.

У сваком округу има окружни одбор који састављају три до седам чланова из окружне вароши или вароши које за себе бирају посланика, изабрани народни посланици за дотични округ, председници среских одбора и по три члана за сваки срез. Но срезови који су на последњим посланичким изборима дали преко хиљаду гласова званичној листи Напредне Странке имају права на једног члана више за сваких даљих пет стотина гласова.

Чл. 28.

Чланове окружног одбора бира сваке године окружна конференција.

Чл. 29.

Окружни Одбори старају се о ширењу странке у округу. Они одржавају везу између Главног Одбора и Среских и Месних Одбора.

Чл. 30.

Окружни Одбор се одмах по избору конституише и бира себи председника, потпредседнике, секретара и благајника. Председник или један од председника мора бити из окружне вароши или из вароши која за себе бира посланика и преко њега ће се водити цела званична преписка одбора. Тако исто морају бити из исте вароши секретар и благајник.

Чл. 31.

Окружни одбор решава на редовним седницама, ако је присутна апсолутна већина чланова из окр. [ужне] вароши, или вароши које бирају за себе посланика а на пуним седницама ако је присутна апсолутна већина свих чланова.

На пуну се седницу морају позвати сви чланови. Пуна се седница мора позвати за конституисање одбора и кад год има да се решава о кандидацији народних посланика. Но пуна се седница може сазвати и иначе кад год то окружни одбор за потребно нађе.

Чл. 32.

У свакоме срезу мора бити срески одбор. Срески одбор састоји се најмање из три члана из среског места и председника месних одбора.

Чл. 33.

Срески Одбор се конституише и бира себи председника, потпредседника, секретара и благајника. Срески Одбор пуноважно решава кад је присутно најмање половина чланова.

Чл. 34.

У свакој општини има један месни одбор, који се састоји најмање из пет чланова, а бира га месна конференција.

У већим општинама по потреби могу бити и квартални или сеоски подбори.

Чл. 35.

Ако се у неком срезу или општини не би могао основати одбор, окружни или срески одбор именоваше нарочите поверенике, који ће у одређеном року имати да оснују одбор. Но нико не може бити повереник дуже од годину дана.

Чл. 36.

Град Београд место окружног одбора има свој Месни Одбор који има сва права и дужности окружних одбора по овим статутима. Месни Одбор бира се на месној конференцији и састоји се из 30 изабраних чланова и 8 председника кварталних одбора.

Место среских одбора и са истим правима и дужностима постоје Квартални Одбори који се састоје најмање из 15 чланова, који се бирају на кварталним конференцијама.

Најпосле место месних одбора и с истим правима и дужностима има у сваком рејону гласачког места по један пододбор гласачког места, који се бира на конференцији тог гласачког места, а састоји најмање из 7 чланова.

Чл. 37.

За сваке изборе сви одбори имају право на месним, среским и окружним конференцијама изабрати нарочите агитационе одборе за округ, срез или место.

Конференција која их бира прописаше им и делокруг рада.

VI.

Окружне, среске и месне конференције

Чл. 38.

Окружна Конференција мора се држати ради организације округа редовно једанпут годишње, иначе се сазива кад год потреба захте. Њу сазива окружни одбор, а председава јој председник окружног одбора. Кад Гл.[авни] Одбор непосредно сазове Окружну Конференцију, онда јој председава изасланик Гл.[авног] Одбора.

Чл. 39.

Окружну конференцију састављају:

- а) Чланови Окружног Одбора;
- б) Чланови Главног Одбора из тог округа;
- в) Народни посланици Напредне Странке тог округа;

- г) Окружни и срески посланици Напредне Странке;
  - д) Сви председници и потпредседници среских одбора и сви председници и потпредседници месних одбора; ну Месни Одбори општина које су дале на последњим изборима више од педесет гласова званичној листи Напредне Странке имају права на једног изасланика више за сваких даљих педесет гласова или остатак преко педесет гласова.
  - е) Председници општина напредњаци.
  - ж) Општински часници напредњаци из вароши које за себе бирају посланика у том округу.
  - з) По један изасланик посебних организација из тог округа.
- Окружна се конференција увек састаје у окружном месту или у вароши која за себе бира посланика.

Чл. 40.

Среска конференција држи се редовно сваке године ради организације среза на дан који одреди Окр. [ужни] Одбор. Но она се на позив среског одбора састаје и иначе кад год има да реши нешто за што је надлежна само среска конференција, или у опште кад то Срески, Окружни или Главни Одбор за добро нађе.

Среској конференцији председава представник овог одбора који ју је сазвао.

Чл. 41.

Среску конференцију састављају:

- а) Чланови среског одбора;
- б) Чланови окружног одбора из дотичног среза;
- в) Народни посланици из тога среза;
- г) Окружни посланици из тога среза;
- д) Срески посланици;
- ђ) По један изасланик месног одбора сваке општине на сваких двадесет гласова или остатак преко двадесет гласова, што их је званична листа Напредне Странке добила на последњим изборима.
- е) Председници општина и кметови напредњаци из свих општина у срезу и општински одборници општине среског места, који су чланови Напредне Странке;
- ж) По један изасланик сваке посебне организације, ако је има у срезу.

Чл. 42.

Месне конференције држе се редовно једанпут годишње ради организације места. Ну месна конференција се, на позив месног, среског, окружног или Главног Одбора састаје и иначе кад год има да реши нешто за што је само она надлежна или кад то који од ових одбора за добро нађе.

Месној конференцији председава представник оног одбора, који ју је сазвао.

Чл. 43.

Месну конференцију састављају сви редовно уписани чланови Напредне Странке у дотичној општини.

Чл. 44.

Месну конференцију у Београду састављају:

- а) Чланови Главног Одбора из Београда;
- б) Чланови Месног Одбора;
- в) Народни посланици из Београда и нар.[одни] посланици за град Београд;
- г) По седам изасланика из сваког кварталног одбора;
- д) По три изасланика из сваког пододбора гласачког места;
- ђ) По један изасланик сваке посебне организације;
- е) Општински часници и одборници напредњаци.

Кварталне конференције у Београду састављају:

- а) Чланови Гл.[авног] Одбора;
- б) Чланови Месног Одбора, општински часници и одборници;
- в) Чланови пододбора гласачког места из тог кварта;
- г) По један изасланик сваке посебне организације ако је у том кварту има;
- д) Представници листе Напредне Странке и њихови заменици на последњим изборима на гласачким местима тога кварта.

Конференције гласачких места састављају сви уписани чланови Напредне Странке, који гласају на дотичном гласачком месту.

VII.

Посебне и стручне организације

Чл. 45.

Поред опште партијске организације која обухвата све чланове странке Главни Одбор може одобрити или и сам предузети и оснивање посебних организација са нарочитим циљевима и стручних организација чланова Напредне Странке.

Посебне и стручне организације могу бити опште, земаљске или локалне. У првом случају оне стоје непосредно под Гл.[авним] Одбором, а у другом случају под надлежним локалним одборима.

Чланови посебних и стручних организација морају бити уједно и чланови странке и плаћати чланарину коју Гл.[авни] Одбор пропише. Организације су дужне достављати Гл. [авном] Одбору, а тако исто и локалним одборима одређени део чланарине за опште партиске трошкове.

VIII.

Зборови

Чл. 46.

Ради пропаганде странчиних идеја, кад год то буде било потребно, а нарочито за време изборне периоде, сазиваће се зборови Напредне Странке.

Зборови могу бити месни, срески, окружни или земаљски, а могу се сазивати и за поједине крајеве.

На сваки збор имају права доћи сви чланови Напредне Странке и имају права говора и доношења резолуције.

На зборовима се не може ништа решавати што би се односило на организацију странке, или на питања о кандидацијама.

IX.

Л и с т о в и

Чл. 47.

Ни један се лист у име Напредне Странке не може покренути ни издавати без одобрења Главног Одбора ни у Београду ни у унутрашњости.

Главни Одбор може покренути и нарочити лист, који ће бити званичан орган странке и који ће се уређивати под непосредним надзором Главног Одбора.

Директора органа странке бира Главни Одбор. Он има права присуствовати седницама Главног Одбора са саветодавним гласом.

X.

Учешће странке на општинским, среским, окружним и општим изборима

Чл. 48.

Напредна Странка по правилу учествује у свима изборима општинским, среским, окружним и општим. Главни Одбор у ванредној седници једини је властан, по оцени ситуације, решити да странка на извесним изборима не учествује.

Чл. 49.

Напредна Странка за сваки избор по правилу мора истаћи своје засебне партијске листе. Само у случају кад Главни Одбор то претходно одобри могу се правити споразумне листе с другим странкама.

Чл. 50.

Кад Гл[авни] Одбор сам закључи споразум са којом од других странака о истицању заједничких листа или о узајамном потпомагању, његовим одлукама у том погледу дужни су покоравати се сви одбори и сви чланови Напредне Странке.

Никаве обавезе појединих одбора и појединих чланова, противне наређењима овога члана, не могу ни једнога члана Напредне Странке извинити да не поступи по одлуци Главног Одбора.

Чл. 51.

Кандидацију општинских часника врши месна конференција, а ред на листи утврђује месни одбор.

У Београду кандидацију врши месни одбор по саслушању кварталних одбора и пододбора гласачких места.

Чл. 52.

Кандидација за изборе среских скупштина врши се за сваку општину на месној конференцији.

Чл. 53.

Кандидација за изборе окружних посланика врши се за сваки срез на среској конференцији. Срески одбор утврђује ред на листи.

Чл. 54.

Кандидацију за изборе народних посланика у варошима које за себе бирају посланике врше месни одбори дотичне вароши.

Чл. 55.

У окрузима окружни одбор одређује одмах у почетку изборне периоде, а према броју посланика, који тај округ бира, колико који срез има дати кандидата. Те кандидате затим за сваки срез бира среска конференција и доставља њихова имена и пристанке окр.[ужном] одбору. Окр.[ужни] одбор утврђује ред на листи.

Главни Одбор има права, да, у ванредној седници, по оцени свију прилика, одреди носиоце листа и прве квалификоване, ну за оне округе, за које не би то учинио, извршиће ту кандидацију Окружна Конференција.

У окрузима у којима нема толико кандидата са општим условима колико има срезова кандидати се за све срезове бирају на окружној конференцији.

Ред на листи утврђује окружни одбор.

XI.

Странкине финансије и фондови

Чл. 56.

Гл.[авни] Одбор утврђује буџет странке и њене централне управе на првој седници после свог конституисања, на основу овлашћења добивених на Главном Партиском Конгресу.

О извршењу буџета дужан је Гл.[авни] Одбор сваке године поднети извештај Гл.[авном] Партиском Конгресу.

Чл. 57.

Приходи Гл.[авног] Одбора за опште партиске трошкове су чланарина, добровољни прилози, приходи од партиских забава, приходи од фондова итд.

Од свих партијских забава у земљи дужна је организација која је приређује послати Главном Одбору 10% од чистог прихода за опште партиске трошкове.

Чл. 58.

Добровољни прилози преко суме коју ће одредити Гл.[авни] Одбор уносе се у редован партиски фонд.

Тим фондом рукује Главни Одбор и његов ће се приход трошити на редовне партијске потребе. Но Главни Одбор за изравнање буџета властан је утрошити и капитал тога фонда.

Чл. 59.

Овим статутом установљава се *Стални фонд Напредне Странке*. Овим ће фондом у име Главног Одбора руковати нарочити одбор од пет лица, која бира Главни Одбор сваке године.

Приход од овога фонда иде на његово ојачање док овај не достигне 12.000 динара, а после тога стављаће се три четвртине прихода на расположење Главном Одбору, а једна четвртина ићи ће и даље на његово јачање.

Капитал тога фонда не сме се трошити ни под каквим изговором, но може се употребити на подизање дома Напредне Странке кад за то буде довољан.

Сви прилози и легати од преко пет стотина динара улазе у Стални Фонд, ако прилагач није друкше одредио, а у тај фонд улазе и сви прилози и легати без обзира на величину, ако је тако прилагач изриком одредио.

У Стални Фонд уносе се редовно и једна петина од оног дела прихода од забава који припада Гл.[авном] Одбору итд.

Чл. 60.

О стању Сталног Фонда подносиће се редовно рачун Главном Партијском Конгресу.

ХП.

Прелазна наређења.

Чл. 61.

Од кад ови статuti ступе на снагу па до 1. новембра 1912. године има се у целој земљи саобразно овим статутима извршити нова организација странке. Главни Одбор дужан је старати се о њеном извршењу, а поједини одбори дужни су га извештавати о мерама, које буду тога ради предузели, а по свршеној организацији о њеним резултатима.

Тога ради најдаље до 1. септембра заказаће се и одржати у свима окружним окружне конференције ради избора члана Главног Одбора и окружног одбора. Новоизабрани окружни одбори заказаће најдаље до 1. октобра среске конференције ради избора среских одбора.

Чл. 62.

За два месеца од дана ступања на снагу ових статута све посебне организације, које данас постоје, дужне су тражити од Главног Одбора одобрење и поднети му своја правила.

Чл. 63.

Ови статuti ступају на снагу од дана кад их Земаљска Конференција Напредне Странке прими.

Ови су статuti примљени на Земаљској Конференцији Српске Напредне Странке држаној 27. Маја 1912. год.[ине] у Београду.

Председник
Земаљске Конференције
Српске Напредне Странке
Ст.[ојан] Новаковић

Секретар
Земаљске Конференције,
Живојин Московљевић

Подпредседници:
Љ. Станојевић
прота П. Банковић
Митар Станојевић
Ђорђе Станковић

Именски регистар

А

- Авакумовић Јован – 146
Акимович – 65
Александар II, руски цар – 142
Александар III, руски цар – 65
Александар Карађорђевић, кнез – 16, 19, 143, 145
Александар Карађорђевић, краљ – 153
Александар Обреновић, краљ – 20, 22–25, 74, 75, 87, 93, 119, 123, 124, 145, 150, 159
Антула Коста – 44
Атанацковић Јован – 23

Б

- Бакл Хенри Томас – 133
Балугџић Живојин – 22
Белимарковић Јован – 20
Берхтолд Леополд – 36, 37
Биљчевић Миљан – 13
Блазнавац Миљивоје Петровић – 18, 143
Богићевић Михаило – 84
Бонту Ежен – 54
Бранковић Константин – 135
Браун Дејвид – 133
Були Еди – 52

В

- Велимировић Пера – 46, 89, 92
Веселиновић Јанко – 161
Вилхелм II, немачки цар – 37
Винавер Станислав – 161
Вишековић Мих. – 13
Војводић Михаило – 9
Вујић Михаило – 92
Вукићевић Веља – 153
Вуловић Светислав – 12
Вучић Перишић Тома – 16

Г

- Гавриловић Јован – 18, 143
Гавриловић Моја – 11
Гарашанин Илија – 17, 111, 115
Гарашанин Милутин – 11, 12, 18, 46, 53, 55–64, 73–75, 81–87, 93–95, 100, 102, 113, 115–121, 129
Гершић Глигорије Гига – 12
Гешов Иван Е. – 131
Гизл Гизлинген Владимир Рудолф фон, барон – 34
Глишић Милован – 14
Глишић Милош Л. – 39, 45, 56, 73
Гранди Дино – 157, 160
Греј Едвард – 25, 32
Грол Милан – 161
Грујић Јеврем – 81, 143
Грујић Сава – 74
Гудовић Јеврем – 82

Д

- Давидовић Љуба – 156
Даниловић Васа – 146
Данић Риста – 44
Даничић Ђура – 121, 127
Димитријевић Драгутин Апис – 153
Дионисије (Петровић), митрополит – 69, 124
Драга Машин Обреновић, краљица – 22, 124, 131, 150
Драгнић Алекса – 8

Ђ

- Ђорђевић Андра – 76
Ђорђевић Владан – 14, 21, 22, 66, 74, 92, 93, 104, 124, 147–152
Ђорђевић Димитрије – 9
Ђорђевић Ђорђе – 56
Ђорђевић Никола – 44, 56

Борђевић Чедомир – 13
Бурађ Бранковић, деспот – 132

Е

Екмечић Милорад – 9, 17, 32
Ерентал Лекса, гроф – 28, 35, 36

Ж

Живаљевић Данило А. – 13
Живановић Живан – 8
Живковић Михаило – 91
Живковић Петар – 155
Живојиновић Драгољуб – 9
Жуњић Милан – 45, 73

З

Зах Франтишек – 17
Здравковић Коста – 55

И

Иванић Момчило – 14
Игњатовић Димитрије – 13
Извољски Александар – 28
Илић Алекса – 44
Ирби Аделина Паулина – 133

Ј

Јакшић Светислав – 14
Јанковић Драгослав – 8, 53
Јанковић Младен – 62
Јастребов Иван Степанович – 65
Јовановић Алекса – 41, 93
Јовановић Анастас – 114, 161
Јовановић Јован Б. – 13
Јовановић Јован Пижон – 22
Јовановић Љубомир – 29
Јовановић Милан – 133, 134, 138, 138, 152
Јовановић Слободан – 9, 40, 49, 53, 55, 57,
59, 61, 71, 75, 89, 94, 95, 161

К

Каљевић Љубомир – 11, 44, 45, 73, 143–146
Карађорђе, вожд – 15

Карађорђевић, династија – 24
Караџић Вук Стефановић – 127, 141
Карић Владимир – 22
Кнежевић Урош – 56
Ковачевић Љубомир – 29, 76, 87
Комарчић Лазар – 13, 14
Констандиновић Јанаћко – 56
Константин XI Палеолог, византијски цар
– 132
Корошец Антон – 153
Крестић Василије – 8
Крупезевић Никола – 45, 56, 73
Кујунџић Милан Абердар – 11–14, 44, 56–58,
84, 85, 119, 120, 135–138

Л

Лешјанин Милојко – 81
Лисевич Теодосије – 65
Лозанић Сима – 123, 157
Лотон Мијатовић Елоди – 71, 131

Љ

Љушић Радош – 8

М

Макензи Џорџина Мјур – 133
Мале Албер – 40, 44
Маринковић (рођ. Лозанић) Ана – 157
Маринковић Војислав Д. – 13, 79, 92, 93, 95,
153–157
Маринковић Димитрије – 79, 82–84, 86, 89,
153, 159
Маринковић Павле Д. – 14, 77, 79, 89, 92,
93, 159–161
Мариновић Јован – 57, 63, 129
Марковић Добросав – 44
Машин Александар – 23
Мијатовић Чедомиљ – 11, 12, 14, 53, 55,
57, 61–63, 71, 74, 75, 81, 84, 93, 113, 119,
129–133, 143
Милан Обреновић, кнез и краљ – 18–22,
25, 46, 48, 53–55, 57, 58, 60, 61, 63, 71, 75,

82, 83, 85, 87, 93, 113, 115, 117–120, 123,
129, 131, 146, 149, 150
Милан Обреновић, кнез, син Милоша Об-
реновића – 16
Милићевић Милан Ђ. – 11–14, 44, 57–59,
61–63, 73, 83, 139–142
Миловановић Милован – 29, 91, 159
Милојковић Радивој – 55
Милосављевић Стојан – 91
Милош Обилић – 36
Милош Обреновић, кнез – 16, 17
Милутиновић Сима Сарајлија – 127
Митровић Андреј – 35
Михаило (Јовановић), митрополит – 121, 151
Михаило Обреновић, кнез – 16, 17, 40, 111,
113, 139, 142, 143
Михаиловић Стевча – 12, 143
Мишић Петар – 23
Мршић – 12, 62
Мурат I, султан – 36
Мушицки Лукијан – 127

Н

Наталија Обреновић, краљица – 19, 22, 58,
61, 83, 87, 88, 113
Недић Љубомир – 13
Нешић Ђорђе С. – 44
Никола I Петровић, црногорски кнез и краљ –
142
Николајевић Светомир – 62, 93
Николић Андра – 31
Николић Тихомиљ – 81
Нинчић Арон – 86, 92
Новаковић Алекса – 12, 13, 62
Новаковић (рођ. Кујунџић) Јелена – 138
Новаковић Милета – 79, 95
Новаковић Стојан – 7, 11–13, 18, 20, 21, 28, 29,
31, 32, 41, 48, 49, 55–57, 59, 61, 62, 64–72,
75–79, 81, 82, 82, 85–88, 90, 91, 95, 99, 100,
105, 107, 113, 118, 119, 138, 143, 153
Нушић Бранислав – 22, 161

О

Обрадовић Доситеј – 127
Обрадовић Поповић Олга – 8
Обреновић, династија – 19, 20, 39, 46, 90,
93, 120
Озеровић Аврам – 4, 52

П

Павловић Ђорђе М. – 12, 62, 82, 83
Павловић Михаило – 44, 73
Панчић Јосиф – 147
Пашић Никола – 12, 19, 27, 34, 64, 78, 79, 85,
91–93, 126, 153, 159
Перић Живојин – 76
Персијани Александар Иванович – 52
Петар I Карађорђевић, краљ – 24–26, 125,
131, 159
Петковић Михаило – 87
Петровић Вукашин Ј. – 83, 86, 92, 93
Петровић Јован – 81–83
Петровић Лазар – 56
Петронијевић Аврам – 16
Пироћанац Милан С. – 8, 11, 12, 18, 19, 39, 44,
46, 48, 52–64, 75, 81, 82, 84, 85, 95, 111–113,
117, 118, 121, 129
Попов Чедомир – 9
Поповић Васиљ – 9, 15
Поповић Јован Стерија – 127
Поповић Миленко – 13
Поповић Никодије – 23
Поповић Павле – 14
Поповић Стеван Д. – 12, 44, 57, 62, 82, 83, 86
Поћорек Оскар – 37
Принцип Гаврило – 34, 38
Продановић Јаша – 8, 61, 91
Протић Коста С. – 20, 83, 93, 129
Протић Стојан – 91, 93
Пул Стенли – 133

Р

Радовановић Павле – 143
Радовић Димитрије – 12, 44, 46, 56, 57, 62, 81

Рајовић Драгомир – 82, 83
Ракић Милан – 22
Ракић Мита – 11, 12, 44, 57, 62, 93
Ранке Леополд – 70
Растовић Александар – 9
Ремак Јоаким – 35
Рибарац Стојан – 90, 91
Ристић Јован – 11, 12, 18–20, 55, 57, 62, 63, 71,
74, 93, 111, 117–121, 129, 143, 145
Ристић Михаило – 22

С

Сеђењи Ласло – 37
Симић Ђорђе С. – 21, 75, 88, 93, 129
Симић Светислав – 22
Скот Волтер – 132
Спасић Никола – 44
Спасојевић Милован – 44
Стајић Тома – 56
Стајковац Михаило – 143
Станојевић Љубомир – 45, 73
Стевановић Никола – 92
Стефановић Данило – 121, 129
Стојановић Љубомир – 27, 91
Стојановић Марко – 152
Стејић Павле – 62
Стојановић Вучко Д. – 87
Сунченков Алексеј Јегорович – 65

Т

Таушановић Коста – 46, 94
Тејлор Ален – 9
Терзић Славенко – 9
Тефик-паша – 66
Тираћ Петар – 56
Томаев Евгениј – 65
Топаловић Петар – 84
Тодоровић Пера – 45, 94, 118
Тодоровић Стеван – 140, 141
Трбојевић Душан Ј. – 13

Трубецки Григорије Николајевич, кнез – 64
Тухолка Сергеј Владимирович – 65

Ђ

Ђоровић Владимир – 9

У

Узуновић Никола – 155
Уркварт Дејвид – 17

Ф

Фери Жил – 49
Фирмилијан (Дражић), митрополит – 69, 124
Фишер Фриц – 9
Фотић Алекса – 56
Франасовић Драгутин – 74, 83, 84, 87
Франц Фердинанд, надвојвода – 34, 36

Х

Хецендорф Конард фон, фелдмаршал – 34, 35
Хојош Александар, гроф – 36
Хорватовић Ђура – 84
Христић Никола – 74, 82, 85, 92, 93, 149

Ц

Цвијић Јован – 29, 30
Ценић Димитрије – 14
Цимерман Алфред, др – 37

Ч

Чубриловић Васа – 8
Чумић Аћим – 44, 57, 111, 121, 145

Ш

Шапчанин Милорад П. – 104
Шапчанин Тихомиљ Ј. – 12
Шауенштајн Карл – 17
Шен Вилхелм фон, барон – 36
Шторк, барон – 36

Регистар саставила
Славица Мереник

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ), Збирка фотографија
Библиотека града Београда (БГБ), Фонд фотографија
Државни архив Србије (ДАС), Лични фонд Стојан Новаковић (1842–1915), 1804–1928. (ДАС, СН, III/ 2. Политичка делатност/ Странацка делатност 370, 455, 456; VI/2528); фонд Народна скупштина; Збирка фотографија
Историјски музеј Србије (ИМС)
Музеј града Београда (МГБ)
Народна банка Србије (НБС)
Народни музеј Србије (НМС), писмо Владана Ђорђевића Милораду П. Шапчанину (23. IV 1888, инв. 70 355)

Објављени извори

British Documents on the Origins of the War 1898–1914, vol. IX, part II, London – New York 1934.

Grey of Fallodon Viscount, *Twenty Five Years 1892–1916*, I–II, London 1925.

Милићевић, М. Ђ., *Дневник*, III (7. април 1877. – 31. март 1882), приредио П. В. Крстић, Београд 2022.

Милићевић, М. Ђ., *Дневник*, IV (1. април 1882. – 31. децембар 1891), приредио А. Растовић, Београд 2024.

Начела Српске напредне странке, 335–337; Правила Српске напредне странке, 111–117; Српска напредна странка. Програм, 107–110, у: *Програми и ставови српских политичких странака до 1918. године*, приредили В. Крстић, Р. Љушић, Београд 1991.

Пироћанац, М., *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд 2004.

Пироћанац, М. С., *За моју децу*, Београд 1895, приредила С. Рајић, *Мешовића траја* (Miscellanea), нова серија књ. XXI, Београд 2003, 121–147.

Прейиска о арбанаским насиљима у Старој Србији = Correspondance concernant les actes de violence et de brigandage des Albanais dans la Vieille-Serbie (Vilayet de Kossovo): 1898–1899. Министарство иностраних дела [Владан Ђорђевић, Стојан Новаковић, Тефик-паша], Београд 1899.

Раг Народне скупштинине сазване у редован сазив за 1908. годину. Стенограмске белешке. Књига I, Београд 1909.

Ристић, Ж., *Изборни закони Србије*, Београд 1935.

Стојан Новаковић: изабрана докумената, приредили А. Растовић и други, САНУ, Београд 2017.

Штампа

Видело

Мале новине

Радикал

Литература

Бодрожих М., „Споменица Радована Самарцића” у: *Зборник Филозофског факултета*, серија А: историјске науке, књ. XVIII, Београд 1994, 175–177.

Владе Србије 1805–2005, Београд 2005.

Војводић, М., „Националне тежње и захтеви Србије у балканским ратовима”, *Историјски гласник* 1–2, Београд 1995, 67–78.

Vojvodić, M., „'Plava knjiga' o stradanjima Srba u Staroj Srbiji”, *Jugoslavenski istorijski časopis*, god. XXXII, br. 1–2, Beograd 1999, 59–66.

Војводић, М., „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881–1912. године”, *Историјски часопис* XXXVIII (1991), Београд 1992, 163–192.

Војводић, М., *Пушеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999.

Војводић, М., „Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912–1913. године”, *Историјски часопис* XXXVI, Београд 1989, 149–162.

Војводић, М., *Само својим путем. Стојан Новаковић у скупштинском и јавном животу Србије 1905–1915*, Београд 2015.

Војводић, М., „Србија и македонско питање”, *Историјски гласник* 1–2 (1990–1992), Београд 1992, 33–48.

Војводић, М., *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.

Војводић, М., „Стојан Новаковић и краљ Милан”, у: М. Војводић, *Из националне политике Србије у годинама пре Великог рата. Чланци и расправе*, уредник Ј. Максимовић, Београд 2024, 101–124.

Војводић, М., „Стојан Новаковић и обновљена Српска напредна странка”, у: *Зборник Филозофског факултета*, серија А: историјске науке, књ. XVIII, Београд 1994, 251–281.

Војводић, М., *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012.

Војводић, М., „Стојан Новаковић”, у: *Стојан Новаковић. Живот, дело, време. Поводом 175 година од рођења*, уредници М. Анђелковић, М. Војводић, А. Костић, Београд 2017, 13–82.

Драгнић, А., *Развој парламентаризма у Србији у XIX веку*, Горњи Милановац 1989.

Ђорђевић, Д., *Историја модерне Србије 1800–1918*, Београд 2017.

- Ђорђевић, Д., *Царински раш Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.
- Екмечић, М., *Дујо крешање између клана и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2007.
- Екмечић, М., „Место анексије Босне и Херцеговине 1908. у савременој историји”, у: *Стоогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, АНУРС, Бањалука 2009, 17–42.
- Екмечић, М., *Рашни циљеви Србије 1914*, Београд 2010.
- Екмечић, М., *Стварање Југославије 1790–1918*, I, Београд 1989.
- Živojinović, D. R., *Vatikan i Prvi svetski rat 1914–1918*, Београд 1976.
- Живојиновић, Д., *Краљ Петар I Карађорђевић. У ошацибини 1903–1914. године*, Београд 2003.
- Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, VI/1, Београд 1983.
- Јанковић, Д., *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд 1997.
- Јовановић, С., *Влада Александра Обреновића*, део I, део II, Београд 1990.
- Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, књига II/2, Београд 1990.
- Јовановић, С., *Политичке и правне расправе*, књига друга, Београд 1990.
- Косово и Метохија у српској историји*, Р. Самарџић и други, Београд 1989.
- Леовац, Д., *Кнез Михаило Обреновић (1823–1868)*, Београд 2023.
- Мале, А., *Дневник са српског двора 1892–1894*, Београд 1999.
- Марковић, С., *Гроф Чедомил Мијатовић. Викторијанац међу Србима*, Београд 2006.
- Мереник, С., Видело, у: *Српска енциклопедија*, том II, В–Вшетечка, Нови Сад – Београд 2013, 338–339.
- Милићевић, Ј., „Опозиција у Србији уочи стварања организованих политичких странака (1878–1881)”, *Историјски гласник* 2, Београд 1969, 9–27.
- Милићевић, М. Ђ., *Поменик знаменитих људи у српског народа новијета доба*, I, Београд 1888.
- Милојевић, Д., „Руски конзул А. И. Песцјани о приликама у Србији почетком друге напредњачке владе”, *Историјски часопис* XXXI, Београд 1984, 239–248.
- Митриновић, Ч., Брашић, Ј., *Југословенске народне скупуштинне и сабори*, Београд 1937.
- Mitrović, A., *Prodor na Balkan i Srbija 1908–1918. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Београд 1981.
- Новаковић, С., *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд 1906.
- Новаковић, С., *Васкрс државе српске: политичко-историјска студија о првом српском усшанку 1804–1813*, Београд 1904.
- Новаковић, С., „Грчке мисли о етнографији Балканског полуострва”, у: *Ошацибина* XXV, 1890, 68–94; 223–236; 588–611; XXVI, 595–631;

Новаковић, С., *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903. Историјско-мемоарске записке к томе времену и к постану и практиковању устава од 1888. и 1901*, Београд 1912.

Новаковић, С., *Изабрана дела. Правни списи*, књига седамнаеста, Београд 2006.

Новаковић, С., *Ичков мир. Покушај непосредног измирења Србије и Турске 1806–1807. Политичко-историјска студија Стојана Новаковића*, Београд 1903.

Новаковић, С., *Најновија балканска криза и српско питање. Белешке, размислиња, разговори и политички чланци из 1908–1909*, Београд 1910.

Новаковић, С., Неколика тежа питања српске историје (Les problemes serbes). Прва половина. Поводом књиге *Geschichte der Serben von Konstantin Jireček* Gotha 1911, *Годишњица Николе Чуића*, књ. 31, Београд 1912, 1–35; књ. 32, Београд 1913, 1–40.

Novaković, S., *Problèmes Yougo-Slaves. Extrait de la Revue de Paris du 1er septembre 1915*, Imprimerie L. Pochy, Paris 1915.

Новаковић, С., *Српска књига, њени пројавици и читаоци у XIX веку. Пред освишак XX века*, Београд 1900.

Новаковић, С., *Турско царство пред српски устанак 1780–1804*, Београд 1906.

Novaković, S., „Ujedinjimo se kulturom”, *Srd*, br. 1–5 (31. januar 1908), u: *Spomenica o radu Dubrovačke republike*, Dubrovnik 1908, 1–3.

Новаковић, С., *Уставно питање и закони Карађорђевог времена. Студија о постану и развоју врховне и средишње власти у Србији 1805–1811*, Београд 1907.

Новаковић, С., *Устанак на дахије 1804. Оцена извора, карактер устанка, војевање 1804. С картом Београдског пашалука*, Београд 1904.

Новаковић, С., *Цариградска Патријаршија и православље у Евројској Турској. Разматрања у врилој расправи црквено-просветног питања у Евројској Турској*, Београд 1895.

Новаковић, С., „Quid Nunc”, у: *Најновија балканска криза и српско питање. Белешке, размислиња, разговори и политички чланци из 1908–1909*, Београд 1910, 93–100.

Пироћанац, М., *Међународни положај Србије*, Београд 1893.

Попов, Ч., *Велика Србија. Стварност и мит*, Нови Сад 2007.

Попов, Ч., *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, Београд 2008.

Поповић, В., *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918*, Београд [б. г.].

Поповић, В., *Источно питање. Историјски преглед борбе око оцстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996³.

Поповић Обрадовић, О., *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд 1998.

Продановић, Ј., „Милутин Гарашанин”, у: М. Гарашанин, *Доколице*, Београд, 2018.

Продановић, Ј., „Српска напредна странка”, у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 3 (Н–Р), Загреб 1928, 453–454.

Радовић, Д., *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, Нови Сад 2023.

- Радојевић, М., Димић, Љ., *Србија у Великој рату 1914–1918. Крајња историја*, Београд 2014.
- Рајић, С., „У сенци великог оца – Милутин Гарашанин и породично наслеђе”, у: група аутора, *Илија Гарашанин (1812–1874) великан српске земље*, Аранђеловац 2024, 459–527.
- Растовић, А., *Велика Бриџанија и Косовски вилајети 1877–1912*, Београд 2015.
- Растовић, А., *Велика Бриџанија и Србија (1878–1889)*, Београд 2000.
- Растовић, А., *Велика Бриџанија и Србија: 1903–1914*, Београд 2005.
- Растовић, А., „Стојан Новаковић као историчар”, у: *Стојан Новаковић. Живој, дело, време. Поводом 175 година од рођења*, САНУ, Београд 2017, 127–169.
- Растовић, А., „Стојан Новаковић као министар просвете”, у: *Стојан Новаковић. Поводом сто седамдесет и пет година од рођења*, САНУ, Београд 2018, 89–108.
- Растовић, А., Благојевић Ротер М., Борозан И., *Народна скупштина. Огледало воље народа Србије*, Београд 2022.
- Remak, J., „1914 – The Third Balkan War: Origins Reconsidered”, *The Journal of Modern History*, Vol. 46, № 3 (September 1971), 353–366.
- Родић, Н., Јовић, Љ. Ив., *Владе Србије 1805–1996*, Београд 1996.
- Самарцић, Р., „Стојан Новаковић”, у: Р. Самарцић, *Писци српске историје*, четврта књига, Београд 1994, 249–257.
- Стојанчевић, В., *О Првом балканском рату. Из проблематике балканских ратова*, Београд 1999.
- Тејлор, А. П., *Борба за превласт у Европи*, Сарајево 1964.
- Терзић, С., „Аустроугарски мит о 'Великој Србији' и његова модерна употреба”, у: *Велика Србија. Истине, заблуде, злоупотребе*, Зборник радова са Међународног научног скупа, Београд 2003, 315–328.
- Терзић, С., „Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889–1897)”, *Историјски часопис* LVII, Београд 2008, 327–342.
- Терзић С., *На каиџама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку*, Нови Сад – Београд 2021.
- Терзић, С., *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације*, Нови Сад – Београд 2012.
- Трубецки, Г. Н., *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994.
- Ђоровић, В., *Историја Срба*, Београд 1995.
- Ђоровић, В., *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.
- Fišer, F., *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, Београд 1985.
- Helmreich, E. C., *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, London 1938.
- Цвијић, Ј., *Балкански рат и Србија*, Београд 1912.

О аутору

Рођен је 1969. у Земуну, где је завршио Гимназију. Дипломирао је 1993. на Филозофском факултету у Београду. Магистарски рад *Велика Британија и Србија 1878–1889.* одбранио је 1999. на Катедри за Општу историју новог века Филозофског факултета у Београду, а докторску тезу *Велика Британија и Србија 1903–1914.* одбранио је на истом факултету 2003. године под менторством академика Михаила Војводића. У јануару 2004. боравио је на научним истраживањима у Центру за југоисточно-европске студије при Школи за словенске и источноевропске студије у Лондону (*Centre for South East European Studies, School of Slavonic and East European Studies, College London*).

Од 1994. до 2008, радио је у Историјском институту Београд, а од 2008. до 2016. године на Филозофском факултету у Нишу, где је биран за доцента, ванредног и редовног професора. Од 2014. запослен је у Историјском институту Београд. У звању научног саветника је од 2016. године. Од 2019. је директор Историјског института у Београду, главни и одговорни уредник *Историјског часописа* и издања Историјског института. Предавач је на Дипломатској академији Министарства спољних послова Републике Србије. На Филозофском факултету у Косовској Митровици на докторским студијама предаје историју међународних односа у 19. веку и историју Балкана у 18. и 19. веку.

Председник је Управног одбора Државног архива Србије, члан Научног савета Фонда за науку Србије, члан Одбора за историју Србије у XIX веку САНУ, члан Одбора за историју XX века САНУ, члан Одбора за историју српско-руских односа САНУ, члан Одбора за друштвене науке Матице српске у Новом Саду.

До сада је објавио шест самосталних и једну заједничку монографију.
Аутор је два уџбеника и преко стотину научних чланака.

Приредио је десет, самостално или у коауторству, посебних издања
(докумената, дневника, изабраних радова).

Александар Растовић

СРПСКА НАПРЕДНА СТРАНКА (1881–1919)
ИДЕЈНИ КОРЕНИ – РАЗВОЈ – ДЕЛОВАЊЕ

Издавач

Фондација „За српски народ и државу”

За издавача

Татјана Вукић, директор

Стручни сарадник

Наталија Јовановић, Фондација „За српски народ и државу”

Лектура и коректура

Катарина Пиштељић

Штампа

Бирограф, Београд

Тираж

500 примерака

ISBN-978-86-81728-23-9

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329(497.11)"1881/1919"

929(497.11)"1881/1919"

РАСТОВИЋ, Александар, 1969–

Српска напредна странка (1881-1919) : идејни корени - развој - деловање /
Александар Растовић. - Београд : Фондација „За српски народ и државу”, 2024
(Београд : Бирограф). - 214 стр. : илустр. ; 24 см. - (Библиотека Посебна издања
/[Фондација „За српски народ и државу”])

Тираж 500. - О аутору: стр. 213-214. - Напомене и библиографске референце
уз текст. - Библиографија. стр. 207-211. - Регистар.

ISBN 978-86-81728-23-9

а) Српска напредна странка -- 1881-1919

б) Познате личности -- Србија -- 1881-1919

COBISS.SR-ID 153850889